Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 1.

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

सुदर्शनाचार्यविरचिततात्पर्यदर्शनसहितम्.

THE

APASTAMBA-GRIHYA-SUTRA

WITH THE COMMENTARY OF

SUDARS'ANA'CHA'RYA.

EDITED BY

A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A.,

Curator, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Order of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS.

1893.

PREFACE.

The predominant Vedic school in Southern India is that of A'pastamba, which has comparatively few followers in Northern or Western India; and it is in Southern India that original MSS. of works belonging to that school are found in abundance. It is, therefore, no matter for surprise that the first edition of the A'pastamba-Gṛihya-Sútra with a full commentary should hail from the South, which has been barren of publications of such Vedic works. There exists an edition of the A'pastamba-Gṛihya-Sútra by Dr. Winternitz of Vienna, who has given in it extracts from Haradatta's and Sudarśanácharya's commentaries, which are, however, too meagre from a native scholar's view of the importance of the subject treated of in the Sútra. In giving these extracts, too, the editor has shown preference to Haradatta's commentary as being the older of the two, and "Sudarśanácharya's words have only been quoted, when he differs from Haradatta, or when he is shorter and clearer than the latter." But, Sudarśanácharya's commentary is the more popular of the two in the South, and it is written in such a style that it may be said to belong to the 'golden age of the Hindu commentators.' It forms the basis of many an exegetical work on the subject, Haradatta's commentary being nowhere cited by name or otherwise, except by Sudarśanácharya himself, and its existence being hardly known to Paṇḍits in this part of India. A critical edition of the A'pastamba-Gṛihya-Sútra with Sudarśanácharya's commentary has, thus, been a desideratum among the native scholars, and to meet this want chiefly the present edition has been undertaken.

The commentary is termed Gṛihya-Tátparyadarśana by the commentator. He is not satisfied with merely explaining the words of the Sútra. Wherever necessary, he introduces

collateral topics connected with the subject and combats the opposite views on the several points on which more than one view have been held, by bringing his vast erudition to bear upon them. He is a close adherent of Kapardisvámin, whose commentary he often refers to and quotes from, though not in the very words of the author. Of this no single copy seems to exist in any of the Indian or European libraries, public or private, so far as I am aware. Correct copies of Kapardisvámin's commentary on the Gṛihya-Sútra, which alone, of the several commentaries on the Sútra, is honored with the title of Bháshya, became very rare even in the days of Sudarśanáchárya, who says at the end of the paṭala IV. "सुबद्धं दुर्लभं भाष्यं भाष्यार्थश्च सुदुर्ग्रहः।"; but the views of this oldest commentator have been traditionally handed down to the present day in an ever indefinite number of scattered verses collectively termed Kapardikárikás—memorial verses expressing in a terse style his views on points not touched upon in the Sútra. Among the views Sudarśanáchárya often combats are those of Haradatta, which are generally introduced by such words as *ke chit* (केचित्=some), though, occasionally, the views of others also are similarly cited and refuted. As such differences between Haradatta and Sudarśanáchárya arise almost on every important point, it would have been well if their commentaries were given side by side, as, in that way, Haradatta's views could be judged independently of Sudarśanáchárya's statement of them. But the only copy of Haradatta's commentary I have differs in such a degree from the copy of Western India from which extracts were made by Dr. Winternitz that I have been led to think that there might be two redactions of the commentary, as Dr. Stenzler suspected in the case of his commentary on Gautama-Dharmaśástra (The Institutes of Gautama: Preface). A copy from Western India, which I am in hope of getting soon, may show to what extent they differ, and it may also enable me to bring out an edition of the work in a future number of this series.

As regards the age of A'pastamba, Dr. Bühler (Sacred Books of the East Vol. II.) has viewed the question from all points of view and come to the conclusion that he may be placed at a date not later than the third or even the fifth century B. C. (*Ibid.* pp. xlii and xliii). Haradatta's age is fixed by him (A'pastamba's Dharmaśútra : Bombay Sanskrit Series, 2nd Edition, pp. viii and ix.) at about between 1,300 and 1,450. As Sudarśanáchárya often refers to Haradatta's work as pointed out above, and is quoted in his turn by Kamalákara, who wrote his Nirṇayasindhu in Saṃvat 1,668 corresponding to 1,612 A. D., he may be placed in the first half of the sixteenth century, if not in a still earlier period.

This *editio princeps* of Sudarśanáchárya's commentary on the A'pastamba-Gṛihya-Sútra is based on a collation of the following MSS.—

(1) क. A Telugu MS. from the Nellore District in the Madras Presidency.

(2) ख. A very old grantha MS. of Mysore.

(3) ग. A modern grantha MS. belonging to S'ri Parakálasvámi-Muṭṭ in Mysore.

(4) घ. Another Telugu MS. from the Nellore District.

(5) ङ. A Telugu MS. of Mysore.

(6) च. Another Telugu MS. from the Nellore District.

(7) छ. Another Telugu MS. of Mysore.

(8) ज. A Nágari MS. of Mysore.

(9) झ. Another Telugu MS. of Mysore.

Of these (8) is by far the most correct; but it is to be observed that no single MS. out of these is quite free from a number of serious blunders of some kind or other, which, owing to the nature of the work presenting many difficulties to scribes of average Sanskrit scholarship, have crept into the MSS. of the commentary which are abundantly produced in this part of India. The text of this edition has, accordingly, been arrived at by an eclectic process, which the several MSS., derived as they are from

different sources, have enabled me to carry on. No serious difficulty has any-where been felt in deciding as to which of the several readings may be the most correct and as such worthy of being exhibited in the body of the text, the other readings, when not quite faulty, having been shown underneath. The MSS. have not been found guilty of any serious interpolation except that the Telugu MS. च. exhibited an interpolated passage which has been easily traced to the source wherefrom it was evidently derived. In settling the text of the sútras and their division, Sudarśanáchárya's commentary has been strictly followed. Accordingly, they, in some places, vary from those adopted by Dr. Winternitz, who has for the most part followed Haradatta.

The Tátparyadarśana abounds in quotations from other works comprising the Sútras of several Vedic schools and Smṛitis on the one hand, and, on the other, a few works of comparatively modern authors. Among these latter may be mentioned, besides those already referred to, Bhaṭṭa-Kumárila's Tantra-Vártika, Smṛityarthasára, Bháruchi, and the Vivaraṇa, a work on the Púrva-Mimáṃsá. Most of the passages thus quoted have been traced to their sources, and Sudarśanácharya's readings as warranted by the MSS. have been preserved, though the published editions of such works have adopted somewhat different readings.

This edition was given to the press before the whole was completed, so that references in the first few pages to the sútras occurring in subsequent pages, having been given in accordance with the European edition, do not exactly correspond with the numbers of the sútras referred to as found in the present edition. There is a similar discrepancy between the references to the Paribháshá-Sútra as given in the first few pages and the numbers of the sútras referred to as found in my edition of the work, prepared after that of the Tátparyadarśana. Such discrepancies will be found corrected in the list of the errata appended at the close of the work.

The Gṛihya-Sútra presupposes a collection of mantras to be recited in the course of the ceremonies treated of in it, the mantras being arranged in a fixed order, which the Sútra scrupulously follows in the arrangement of its component parts even at the sacrifice of their natural order. The collection is divided into two *praśnas* forming the 25th and 26th *praśnas* of what is termed the A'pastamba-Kalpasútra, the Gṛihyasútra forming the 27th *praśna*. An edition of the Mantra-praśna with Haradatta's commentary thereon, as well as my translation of the mantras, will be published in a future number of this series, and along with it my Introduction to the whole literature on the Gṛihya ceremonies and their historical developments will also appear.

I have particularly to mention here the valuable assistance I have received, in the preparation of this edition, at the hands of Paṇḍitaratnam K. Rângâchârya, the Paṇḍit attached to my office, to whom my hearty thanks are due.

MYSORE,
August 1893.

A. MAHA'DEVA S'A'STRI.

विषयंसूचिका.

प्रथमः पटलः.

द्वितीयः पटलः

तृतीयः पटलः.

खण्डे. सू.

चतुर्थः पटलः.

पञ्चमः पटलः.

षष्ठः पटलः.

सप्तमः पटलः.

अष्टमः पटलः.

शुद्धपत्रिका.

पृष्ठे—पङ्क्तौ.	शुद्धपाठः.
२-१४	त्रयसं
३-२०	प्रयुक्तशक्तियोग्य—तया
७- ८	१-४-१
८- ६	२-१५
,,- ८	१-१५-१
११-१०	५-१७
१२-१०	चो[1]
,, -१४	२-१०
,, -१५	१-१-९
१६-१८	देवाह्व
१७-१३	११-१९
२३-१५	अप
२४- ६	वचननामचो
२७- ६	४-२१
२८-१७	५-२०
३३- ५	रौ आंघा
३४- १	२-१-४
३५-२०	सुष्ठु
३८- १	श्रुतेस्सू

पृष्ठे—पङ्क्तौ.	शुद्धपाठः.
३९-१५	७-२३
४१- २	५-२०
,, -१६	५-१
४४- २	‘तत्रोदाहरन्ति अ।
४९-१०	५-१३
६६- ७	काः प्र
७०-१६-१७	तै.मन्त्रप्रश्ने.१-४
७७-१६	४-२१
७८- ६	ब्रह्माणम्
,, - ९	५-१४
९६-१४	२-१९-९
९७- ४	९-२१-६
९९-१९	वध्वेक
१०१- ३	२-१-४
१०६- ३	कर्मणि द्व
१०७-१८	वासा
१०८- १	ताभ्यां
१०९-१४	यद्यपि
११०-१२	९-१-२३
११२- ६	साका

पृष्ठे—पङ्क्तौ	शुद्धपाठः
११३- १	तत्समु
११७- ६	९-१५-३
,, -१०	ब्राह्म
१२४-१२	स्वाहा
१२८-११	विश्वेभ्यो
१३१- ९	मुख्यार्थदे
१३५-१४	७-२३
१३९-१६	त्यादिलि
१७१-१७	नोप्य
१८६- २	१-४१
,, - ५	त्वाद्वाक्य
१८७- ६	ज्या ॥
२००- ५	विना
२०२-११	तत्त्वः
२०४- ५	मानुषीः

पृष्ठे—पङ्क्तौ	शुद्धपाठः
२०४- ९	ब्राह्म
२०८-१७	कर्तव्यता
२११- ३	अक्ष
,, - ७	निरैतु
२१४- १	'जेभ्रो
,, -१९	मूल
२१९- ७	त्रुटि
२२१-१७	क्तं
२३६-११	भान् सं
२५६-१२	तोर्जाया
२५७-१०	श्वर इ
२७५- ८	३-४८
२८१- ७	द्देषामिति
,, -१८	नवानं
२९१-१७	वचनं

श्रीगणेशाय नमः.

आपस्तम्बप्रणीतम्

गृह्यसूत्रम्

श्रीसुदर्शनाचार्यकृततात्पर्यदर्शनसहितम्.

यो वर्णैरिज्यते नित्यैः कर्मभिश्चोदितैर्निजैः ।
तेभ्यो[1]पवर्गदो यश्च तं नमाम्यद्वयं हरिम्[2] ॥१॥
आपस्तम्बमुनिं वन्दे मन्दधीविहितकाम्यया ।
योऽनुष्ठेयपदार्थानां क्रमकल्पमकल्पयत् ॥ २ ॥
यत्कृतं वेदवद्भाष्यमाद्रियन्ते विपश्चितः ।
स कपर्दी चिरं जीयाद्वेदवेदार्थतत्त्ववित् ॥ ३ ॥
सुदर्शनार्यः[3] कुरुते गृह्यतात्पर्यनिर्णयम्[4] ।
केवलं वैदिकश्रद्धाप्रेरितो मन्दधीरपि ॥ ४ ॥

॥ ओम् ॥

अथ कर्माण्याचाराद्यानि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थः । तदर्थं पूर्ववृत्तमुच्यते ।

---

[1]ख–पुस्तके भोगापवर्ग, इतिपाठः.

[2]अच्युतं हरिम्, अच्युतंहरम्, अद्वयंहरम्, इति च क्वचित्.

[3]ख–सुदर्शनाख्यः.

[4]ख, ग–दर्शनम्.

इह हि यज्ञा एकविंशतिभेदाः । तत्र च सप्त पाकयज्ञ-संस्थाः, औपासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मासिश्राद्धं सर्पबलिरीशानबलिरिति । सप्त च हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढ-पशुबन्धस्सौत्रामणिः पिण्डपितृयज्ञादयो दर्वीहोमा इति । सप्तैव च सोमसंस्थाः, अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोम उक्थ्य ष्षोडशी वाजपेयोतिरात्रोप्तोर्याम इति । एते च नित्याः नियतप्रदोषादिकालीनजीवननिमित्तका इत्यर्थः । कुतएते नित्याः ? । ‘ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः ’ (तै. सं. ६-३-१०) इत्यत्र ‘ यज्ञेन ’ इत्येक-वचनं ‘यज्ञं व्याख्यास्यामः ’(आप. परि. १-१) इतिवत् जात्यभिप्रायं मन्यमानस्य भगवतो वसिष्ठस्य ‘नैयमिकं ह्येतदृणत्रयं संस्तुतम् ’(व.सं. ११-४७) इति वचनेन एषा मवश्यानुष्ठेयत्वावगमात् । तथा ‘सायं प्रातरत ऊर्ध्वम्’ (आप. गृ. ७-१९.) ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति,’ ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत’ (आप. श्रौ. १० २-५)इत्येवमादिभिः,‘अहरहःप्रवृज्यते’ (तै.ब्रा. २-१-३), अर्धमासेर्धमासे प्रवृज्यते.’ (तै. ब्रा. ३-२-८), ‘पुनर्भ क्ष्योस्य सोमपीथो भवति’ (तै. ब्रा. ३-२-३), इत्येव मादिभिः, कर्मण्यारम्भन्यायेन च प्रयोगाभ्यासावगमा

तू[1] । तथैव सोमस्येष्टयादिश्याकरणे ऐन्द्राग्नपशुविभ्रष्टेष्ट्यादि प्रायश्चित्तविधानेन प्रत्यवायोत्पत्त्यवगमात् । तथैव 'स एता ंश्चतुर्होतॄनात्मस्परणानपश्यत्' (तै. ब्रा. २-३-७) इति अग्निहोत्रादिसोमान्तानामात्मनिष्क्रयणार्थत्वावगमात् । न तु सौर्यादिवत्[2] केवलं काम्याः, उक्तहेतूनां सर्वेषामनुपपत्तेः । यतएवैते नित्या अत एव 'अनाहिताग्नितास्तेयम्' (मनु. ११—६५) इत्यनाहिताग्नितायाः उपपातकगणे पाठः । अत एव नित्याधिकारविधिप्रयुक्तमाधानम् । काम्यसिद्धिस्तु नित्यानुष्ठानेनैव गुणफलाधिकारविधया प्रासङ्गिकी भवतु । मीमांसकमत्या तु यद्यपि काम्याधिकारविधिप्रयुक्तमाधानं, काम्यानुष्ठानेन च नित्यसिद्धिः[3] प्रसङ्गात् । तथापि कल्पसूत्रकाराणां प्रक्रियया साधिकारत्वेन प्रयुक्तिशक्तियोग्यतया[4] अन्यतोप्रयुक्तौ नित्याधिकारविधिप्रयुक्तिरप्युपपन्ना । यथा विवरणमते[5] स्वविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति । तस्मात् मन्दमध्यमोत्कृष्टबुद्धिभिस्सर्वैरपि त्रैवर्णिकैरेतेऽवश्यं कर्तव्याः । ते च नाना

---

[1] ख,—कर्मारम्भप्रभृतिप्र.....त्.

[2] ख, ग—सौर्यादिवत् इति न. | [3] ग, ङ, ज, झ—सिद्धिप्रसङ्गात्.

[4] ङ, च, छ, ज—प्रयुक्तिशक्तियोगितया, प्रयुक्तशक्तियोगितया, प्रयुक्तिशक्तियोग्यतया, इति च भेदाः.

[5] ङ—विवरणादौ.

साधनका नानाशाखान्तरस्थाङ्गका मीमांसान्याय-सहस्रनिर्धार्यवचनव्यक्तिका मन्दबुद्धिभिरिदानीन्तनैर्दुर्ज्ञानाः। अज्ञाने चानुष्ठातुमशक्ताः कथंचन प्रत्यवेयुरिति कृपाविष्टचेतस्कतया सूत्रकारेण 'यज्ञं व्याख्यास्यामः' (आप. परि. १-१) इति परिभाषायामेकविंशतियज्ञान् सामान्यतः संक्षेपतश्च[1] व्याख्याय तावन्मात्रेणानुष्ठानानुपयोगात् 'अथातो दर्शपूर्णमासौ '(आप. श्रौ. १-१) इत्यारभ्य श्रौता हविर्यज्ञास्सोमसंस्थाः क्षामवत्यादयो नैमित्तिकाः प्रसङ्गात्काम्याश्च विशेषतो[2] व्याख्याताः ॥

अथ अनन्तरं। आचारात्—आङ् इत्युपसर्गस्य अविच्छेदो व्याप्तिरभिप्रेतोर्थः। चारः चरणं प्रवर्तनम् , 'पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' (आप.श्रौ. १–७–२)इत्यादौ दर्शनात्। तेन यत्सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु च सर्वैस्त्रैविद्यवृद्धैश्शिष्टैर्लौकिकप्रयोजनाभावेप्यविच्छिन्नमविगानेनाद्रियमाणं अतएव मूलान्तरासम्भवात्स्वमूलभूतवेदानुमाने लिङ्गभूतं कर्मसु प्रवर्तनं स आचारः। तस्मादाचारात् अनुमितैर्वेदैः यानि औपासनहोमादीनि पाकयज्ञशब्दवाच्यानि पाणिग्रहणादीनि च यज्ञेष्वधिकरिष्यमाणदे

---

[1] ख, ङ—संक्षेपत इतिन.   [2] ख—अशेषतः.

हसंस्कारार्थानि कर्माणि गृह्यन्ते ज्ञायन्ते कर्तव्यत्वेन।तानि व्याख्यास्याम इति शेषः।यत एव आचारानुमेयवेदावगम्यानि गार्ह्याणि कर्माणि अत एव तेभ्यः प्रथममनुष्ठेयेभ्योपि पूर्वं श्रौतानां व्याख्यानं कृतम्। प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु जिज्ञासायाः प्रथमभावित्वात्, अनुमितवेदार्थजिज्ञासायाश्चरम भावित्वात्,जिज्ञासाशान्त्यर्थत्वाच्च व्याख्यानस्येति। अत्र च आचारादित्याचारेणोपलक्ष्य गार्ह्याणि कर्माणि वदन्नेवं-ज्ञापयति । इह साक्षादनिबद्धानामपि येषां ‘जमदग्नीनां तु पञ्चावत्तम्’ (आप-श्रौ-२-१८-२) इत्यादीनां पदार्थानामाचारः कृत्स्नदेशादिव्याप्तस्स्यात् तेपि वेदमूला एवेति।कृत्स्नदेशादिव्याप्तिश्चाधिकपौनरुक्त्यादिभिश्श्रौते दर्शनेन गृह्यान्तरैर्धर्मशास्त्रैः न्यायबलेन सम्प्रदायविद्व्याख्यातृवचनैर्वा निश्चेतव्या। इदं चाधिकारसूत्रम् । यान्यङ्गान्युत्तरत्र ‘पुरस्तादुदग्वोपक्रमः’ (आप. गृ. १-५) इत्यादीनि वक्ष्यन्ते तेषां गार्ह्यकर्मार्थतां, श्रौतानां सार्वत्रिकाणामपि स्वतोऽनिदमर्थतां च ज्ञापयितुम्। एतच्च समानो[1]पदेशातिदेशयोरभावात् ॥

केचित्—कर्माणीत्येतद्गृह्ये वक्ष्यमाणान्यस्मच्चरणार्थान्येव, न तु धर्मशब्दाधिकृतधर्मशास्त्रोक्तवत्सर्वार्थानि ।

---

[1]ज—समान इति न.

तथा श्रौतानन्तरं गार्ह्याधिकारः श्रोतोक्तसार्वत्रिकधर्माणा मिह प्राप्त्यर्थ इति ॥

उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु कार्याणि ॥२॥

उदगयनादयः प्रसिद्धाः। पुण्याहास्त्वह्नो नवधा विभक्तस्यायुजो भागाः प्रातस्सङ्गवमध्याह्ना[1]पराह्णसायं शब्दवाच्याः पुण्यनक्षत्रापरपर्यायाः पञ्च। 'समानस्याह्नः पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणि' (तै-ब्रा-१-५-३), 'मित्रस्य सङ्गवः। तत्पुण्यं तेजस्व्यहः' (तै-ब्रा-१-५-३) इत्यादिश्रुतेः। युग्मास्त्वश्लीलानि,'चत्वार्यश्लीलानि'(तै-ब्रा-१-५-३) इति श्रुतेः॥

केचित्—कृत्तिकादिविशाखान्तानि देवनक्षत्राणि पुण्याहाः, 'यान्येव देवनक्षत्राणि। तेषु कुर्वीत यत्कारी स्यात्। पुण्याह एव कुरुते' (तै-ब्रा-१-५-२) इति श्रुतेः।

उदगयनेत्यादिरयं समासो द्वन्द्वः। तेषु कार्याणि। गार्ह्याणीति शेषः। एषां समुच्चयः न विकल्पः। एतच्च सामान्यविधानं तत्र तत्र विशेषविधानेनापोद्यते नियम्यते च। एवमुदगयनादीनां विधाने सत्यपि क्वचिदनियमः प्रतिभासते। 'सर्व ऋतवो विवाहस्य' (आप.गृ. २-

---

[1] ज—मध्यन्दिन.

१२) इति वचनात् यदा दक्षिणायनेपि विवाह—स्स्यात्तदा समावर्तनं तत्कालसमीपकाल एव । इतरथा उदगयनसमावृत्तस्य शरदि विवाहे सति बहुकालव्यवधाने,

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपिद्विजः ॥(दक्षसं.अ. १)

इति निषेधातिक्रमप्रसङ्गात् । किञ्च आश्वलायनगृह्ये 'उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः' (आश्व. गृ. १-५) इत्यत्र चौलविकारत्वादेव गोदानस्य उदगयनप्राप्तौ पुनस्तत्र तद्विधिः तद्विकारान्तरे समावर्तने उदगयननियमनिवृत्त्यर्थ इति गम्यते । तथा बोधायनीये समावर्तनस्य चौलविकारत्वादेव आपूर्यमाणपक्षप्राप्तौ पुनस्तत्र तद्विधिरुदगयना[1]नियमार्थ इति गम्यते । तथा गृहनिर्माणप्रवेशयोः ज्योतिश्शास्त्रे दक्षिणायनस्यापि विधानात् अविगीतशिष्टाचाराच्च उदगयनानियमः । तथा परपक्षेप्यापञ्चम्याः ज्योतिश्शास्त्रादेव शिष्टाः कर्माणि आचरन्ति । तथैव ज्योतिश्शास्त्रादन्नप्राशनगृहनिर्माणप्रवेशान् रात्रावप्याचरन्ति । तथैव यदा पुण्याहाः ज्योतिषोक्तदोषापहताः तदा अश्लीलेष्वपि तदुक्तगुणयुक्तेषु अविगानेन कर्माण्याचरन्ति । ज्योतिश्शास्त्रमपि

---

[1] क, ञ, च, ज—उदगयननियमार्थ.

वेदाङ्गत्वादगृह्यमाणकारणत्वात्, शिष्टपरिगृहीतत्त्वाच्च कल्पसूत्रादिवदादरणीयमेव। निर्णये तु शिष्टाः प्रमाणं सर्वत्र ॥

यज्ञोपवीतिना ॥ ३ ॥

कार्याणीति सम्बन्धः। ननु यज्ञोपवीतं पाकयज्ञेषु 'प्रागपवर्गाणि' (आप.प. २-५) इत्यादिना सिद्धम्। विवाहादिहोमेषु जपादिषु च 'होमे जप्यकर्मणि' (आप-ध. १-१-१५) इत्यादिना । अतोऽत्रैतद्विधिर्व्यर्थः । सत्यम्। यत्राप्राप्तिर्हेमन्तप्रत्यवरोहणादिषु तत्रायं विधिस्सार्थ एव ॥

प्रदक्षिणम् ॥ ४ ॥

कार्याणीत्येव सम्बन्धः। इदं तु प्रादक्षिण्यं पाकयज्ञेषु तत्कोटिषु च विवाहादिषु परिभाषासिद्धमपि व्यतिरिक्तगार्ह्यार्थं विधीयते । 'तथापवर्गः' (आप. गृ. १-६) इति चेत्थमेव ॥

पुरस्तादुदग्वोपक्रमः ॥ ५ ॥

कार्य' इति शेषः. अयं तु सर्वेष्वपि यज्ञायज्ञरूपगार्ह्येष्वप्राप्तत्वाद्विधीयते ॥

तथापवर्गः ॥ ६ ॥

पुरस्तादुदग्वा क्रियापरिसमाप्तिः कार्येत्यर्थः।

ननु 'पुरस्तादुदग्वोपक्रमः' इति विधेरेव समन्तपरिषेकादावर्थसिद्धत्वान्नारब्धव्यं 'तथाऽपवर्गः' इति। न। अनारभ्यमाणेऽस्मिन्सूत्रे, प्राचीलेखोत्पवनादेरुदीचीलेखाकुटीकरणादेश्चापवर्गः प्रत्यग्दक्षिणा च स्यात्। अतस्तद्बाधनायेदमारब्धव्यमेव।

केचित्—प्राचीनां लेखानामुदगुपक्रमः, उदीचीनां च प्रागपवर्गः, अग्निपरिस्तरणवदुभयविध्यसम्भवात्[1] इति॥

अपरपक्षे पित्र्याणि ॥ ७ ॥

कार्याणीत्येव। अयं च विधिस्स्वतन्त्रपित्र्योद्देशेन। अङ्गानां तु सहप्रयोज्यानां मुख्यकालत्वेन कालविध्यपेक्षाऽभावात्। एष च न पूर्वपक्षमात्रापवादः। किन्तर्हि? सर्वापवादार्थं विध्यन्तरम्। आः! कुत एतद्ज्ञायते?। 'नच नक्तं श्राद्धम्' (आप. ध. २. १७-२३) इति ज्ञापनात्। यदि ह्ययं पूर्वपक्षमात्रापवादस्स्यात्, तत उदगयनादीनां त्रयाणामपवादाभावाद्रात्रौ विप्रसक्तेः प्रतिषेधो न स्यात्। अस्ति च प्रतिषेधः, इत्यतो ज्ञायते विध्यन्तरमेवेति। प्रयोजनं त्वविशेषेण दक्षिणायने

[1] क—विध्यर्थसंभवात्.

प्यपरपक्षेऽह्नि काम्यश्राद्धानि कर्तव्यानीति । मासिश्राद्धं तु 'मासि मासि कार्यम्' (आप. धर्म. २. १६-४) इति वीप्सया दक्षिणायनेपि सिद्धमेव । नन्वस्मिन् सति 'मासिश्राद्धस्यापरपक्षे' (आप. गृ. २१-१) इति विधिः किमर्थः? । नियमार्थः । तथा हि अपरपक्षएव मासिश्राद्धम्, न पुनर्दैवान्मानुषाद्वा विघातादपरपक्षेऽतिक्रान्ते 'सर्वोऽपरपक्षः पूर्णमासस्य' इत्यादिवत्पूर्वपक्षेपि कर्तव्यम् । किन्तु प्रारब्धस्मार्तनित्यकर्मव्यापत्तौ प्रायश्चित्तमेव । तच्च 'भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा' इत्येको होमस्सर्वप्रायश्चित्ताख्यः । 'यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा भूर्भुवस्सुवरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीयएव जुहुयात्' (ऐ. ब्रा. २५-३४) इति बह्वृचश्रुतेः । अयं चात्रौपासने, नैमित्तिकैकविधिपरश्रुतिस्थाहवनीयशब्दस्य न्यायतो निमित्तवत्कर्मार्थाग्निमात्रप्रदर्शनार्थत्वात् । उपवासश्च कार्यः ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ (मनु. ११. २०३.) इति मनुवचनात् । आतमितोः[1] प्राणायामश्च, 'नियमातिक्रमे वान्यस्मिन्' (आप. ध. २-१२-१८) इति वचनात् । एतेषां समुच्चय एव न विकल्पः, 'एक

[1] ख. ग. छ—आतमनात्.

स्मिन् दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युच्चीयेरन्' (आप. श्रौ. ९-१-२) इति दर्शितत्वात् ॥

प्रसङ्गादन्येषां लोपेऽपि प्रायश्चित्तमुच्यते । एवमन्येषामपि प्रारब्धानां पाकयज्ञानां व्यापत्तौ, गौणकालेऽप्यतिक्रान्ते । गौणकाले तु सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं तेऽनुष्ठेयाः। औपासनहोमस्य तु बहुकालातिक्रमे अष्टभ्योहोमकालेभ्यः पूर्वं प्रत्येकं सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं अतीता होमाः कर्तव्याः । अत्रोपवासप्राणायामयोराचारो न दृश्यते । ऊर्ध्वं तु धार्यमाणेऽप्यग्नौ "अनुगतो मन्थ्यः' (आप. गृ. ५–१५) इत्याद्यग्न्युत्पत्तिप्रायश्चित्ते भवतः, 'चतूरात्रमहूयमानोऽग्निर्लौकिकस्सम्पद्यते' इति वचनात् । यदि पुनरालस्यादिनोत्सन्नाग्निरेव चिरकालं वर्तेत तदा स्मृत्यन्तरतस्तत्कालानुरूपं कृच्छ्रादिकं होमद्रव्यदानं च वेदितव्यम् । स्वकाले अनारब्धानां तु पाकयज्ञानां सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वाऽऽरम्भः कर्तव्यः ॥

केचित्—पाकयज्ञानां स्वकालेष्वनारम्भे आरब्धानां चाकरणे गौणकालातिक्रमे च चतुर्गृहीतेनाज्येन स्रग्रहेण सप्तहोत्रा जुहोति । यद्यपि 'सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं याजयेच्चतुर्गृहीतेनाज्येन' (आप. श्रौ. १४-१४-११) इति श्रौतो दर्वीहोमः यज्ञविभ्रेषे युक्तः । तथापि 'एषा वा

अनाहिताग्नेरिष्टिर्यच्चतुर्होतारः'' (आप. श्रौ. १४-१३-२) इत्युपक्रम्य 'आहिताग्नेस्तान्प्रतीयादुभयोरितरान्' (आप. श्रौ. १४-१५-५) इत्युपसंहारात्, गार्ह्ये विभ्रेषे आहृत्य प्रायश्चित्तविधानेनापेक्षितत्वाच्च तद्विभ्रेषेपि युक्त एवेति । तत्तु कपर्दिस्वामिनोक्तम् ॥

जातकर्मादीनां तु स्वकालातिक्रमे सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं तदनुष्ठानं । कर्माङ्गानां तु लोपे सर्वप्रायश्चित्तं प्राणायामश्च । अनुष्ठानं चारादुपकारकाणामाकर्मसमाप्तेः । द्रव्यसंस्काराणां तु द्रव्योपयोगात्पूर्वमेव सम्भवतां । पाकयज्ञेष्वाग्निहोत्रिकविधौ चो पनयने चाङ्गव्यापत्तौ 'भुवस्स्वाहा' इति तत्तत्कर्माङ्गाग्नौ होमः । 'अनाज्ञातम्' इति तिसृभिश्च होमो जपो वा । भुवरनाज्ञातविध्यर्थयोर्विकल्पो वा 'ब्राह्मणावेक्षोविधिः' (आप. गृ. २—११) इति 'श्रुतितस्संस्कारः' (आप. धर्म. २—१—८) इति श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थत्वात् । ननु 'भुवः' इति दक्षिणाग्नौ 'अनाज्ञातं' इति चाहवनीये । सत्यम् । इह तयोरग्न्योरभावात् नैमित्तिकानामप्यङ्गत्वेनेतराङ्गवत्प्रधानाग्नौ होमस्य युक्तत्वाच्च ॥

केचित्—सर्वेषु गार्ह्यकर्मसु तदङ्गेषु च भ्रेषे

[1]क—विधौतूपनयने. [2]ज—कर्माग्नौ.

'अनुक्तमन्यतोग्राह्यम्' इति न्यायेन गृह्यान्तरोक्तानि प्रायश्चित्तान्याहुः। तच्चिन्त्यम्॥

अलं प्रासङ्गिकेन। प्रकृतमुच्यते। यत्तु 'अपरपक्षस्यापराह्णश्श्रेयान्' (आप.धर्म. २-१६-५) इत्यपरपक्षविधानमपराह्णविधानार्थमनुवादः। यथा पात्नीवते 'सर्वत्रानुवषट्कारो द्विदेवत्यर्तुग्रहादित्य सावित्रपात्नीवतवर्जम्' (आप.श्रौ.१२.२४.२) इत्यनुवषट्काराभावे प्राप्तेऽपि 'अपि वोपांश्वनुवषट्कुर्यात्'. इत्युपांश्वनुवषट्कारविधानार्थं 'नानुवषट्करोति। अपिवोपांश्वनुवषट्कुर्यात्' (आप. श्रौ. १३-१४-९,१०) इति। 'सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्सु' (आप. धर्म. २.१६.७) इतित्वहर्विशेषणार्थं। अपरपक्षस्याहस्स्वेव मासिश्राद्धं न पूर्वपक्षस्याहस्सु विकल्पेनाप्यभिमतमिति। इतरथा आशौचादतिक्रांतेऽपरपक्षे

दैवात्पितॄणां श्राद्धं तु आशौचं जायते यदि।
आशौचेऽथ व्यतीते वै तेभ्यश्श्राद्धं प्रदीयते॥

इति स्मृत्यन्तरात्कदाचित्पूर्वपक्षस्याहस्स्वपि विकल्पे नेदं स्यात्। नित्यश्राद्धं तु 'एवं संवत्सरम्'(आप.ध.२.१८ १२) इति अत्यन्तसंयोगेद्वितीयाबलात्पूर्वपक्षेऽपि॥

प्राचीनावीतिना ॥ ८ ॥

पित्र्याणि कार्याणीति शेषः। इदं तु वासोविन्यासभेद

विधानं स्वतन्त्रास्वतन्त्रसर्वपित्र्यार्थम्, 'प्राचीनावीतिना पित्र्याणि' इत्यनेन वाक्येन अविशेषावगमात्, उद्देश्ये पित्र्यमात्रे लब्धे अधिकाप्रकृत[1] स्वातन्त्र्यविवक्षायां वाक्यभेदापत्तेः, अङ्गेष्वपि प्राचीनावीते विधेये 'अपर पक्षे पित्र्याणि' इतिवदनपेक्षितत्वाभावाच्च। तेन यानि स्वतन्त्राणि यथाप्रधानाहुतयः, यानि चास्वतन्त्राणि यथाद्वितीयनिमार्जनादीनि, तानि सर्वाण्येव प्राचीनावीतिना कार्याणि। इत्थमेव 'यज्ञोपवीतिना' इत्यपि। तेन पित्र्याङ्गान्यपि दैवान्याघारादीनि यज्ञोपवीतिनैव। इतराङ्गानां तु पात्रप्रयोगादीनां तत्तत्प्रधानवदेव॥

केचित्—अङ्गानां प्रधानधर्मता न्याय्येति पित्र्याङ्गानि दैवान्यपि प्राचीनावीतिना, दैवाङ्गानि पित्र्याण्यपि यज्ञोपवीतिनेति। तच्चिन्त्यम्॥

प्रसव्यम्॥ ९॥

तथैव शेषः।

दक्षिणतोपवर्गः॥ १०॥

पित्र्येषु कार्य इति शेषः। अत्र 'प्राचीनावीती' (आप.परि.२.१६.) इत्यादिपरिभाषया एषां त्रयाणामपि

[1]क–अधिकाराप्रकृत; ख. ग. छ–अधिकप्रकृत.

सिद्धत्वात् अपाकयज्ञनित्यषोडशश्राद्धाद्यर्थो विधिः॥

निमित्तावे[1]क्षाणि नैमित्तिकानि ॥ ११ ॥

नैमित्तिकान्याग्रयणातिथ्यसीमन्तादीनि। निमित्तावेक्षाणि निमित्तानि व्रीहिपाकादीन्येवानुष्ठानेऽवेक्षन्ते नोदगयनादीनीत्यर्थः। अत्रापि सम्भवतः पूर्वपक्षादेर्नापवादः॥

एवं प्रयोगानुबन्धं कालादिकमुक्त्वा इदानीं सर्वगार्ह्यप्रधानहोमानां साधारणतन्त्रनामानं प्राच्योदीच्याङ्गसमुदायं प्रयोज्यभेदमाह 'अग्निमिध्वा' इत्यादि 'मन्त्रान्नामः' (आप. गृ. २-८) इत्यन्तेन॥

अग्निमिध्वा प्रागग्रैर्दर्भैरग्निं परिस्तृणाति ॥ १२ ॥

अत्र च अग्निपदार्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थं स्मार्तेष्वाग्निर्निरूप्यते। तत्र याज्ञवल्क्यवचनम्।

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही॥

(या.स्मृ. १-९७) इति। अस्यार्थः। गृही गृहस्थः सपत्नीकः स्मार्तं कर्म विवाहाग्नौ औपासनाग्नौ कुर्वीत। यस्य

---

[1]ख—निमित्तापेक्षाणि.

कर्मणः प्रयोगे संकल्पावघातान्वारम्भद्रव्यत्यागानुमत्यादिपदार्थद्वारा पत्न्यास्सहत्वं तत्कर्म स्वौपासने कुर्वीत इत्येतत्। अथवा यस्य अग्निसाध्यस्य कर्मणः फलं साक्षात् कर्मान्तरप्रणाड्या वा जायापतिगाम्यन्यतरगामि वा भवति तत्कर्म गृही स्वौपासने कुर्यात्, 'कुर्वीत' इत्यात्मनेपदश्रवणादिति। एवं च स्मार्तानि पाकयज्ञसीमन्तादीनि औपासनाग्नौ कर्तव्यानि। गृहप्रवेशोऽपि तत्कर्म जन्यवास्तुशान्तेः जायापत्यायुराद्यर्थत्वादौपासन एव। तथा पित्रादेर्मातामहादेश्च सपिण्डीकरणमप्यौपासने। सपिण्डीकरणफलस्य प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्तिरूपस्याभ्युदयिकमासिश्राद्धादौ सम्प्रदानार्थत्वात्, तत्फलस्य च जायापतिगामित्वादिति। अत एव सपिण्डीकरणं सर्वैरपि पुत्रैर्न कर्तव्यम्, एकेनापि कृते पितृतया सम्प्रदानत्वसिद्धेः। अतो यत्र पत्न्यास्सहत्व क्रियाफलं वा जायापतिगामि तत्कर्म औपासन एव। यदि तु पुत्रोऽनग्निरनुपनीतादिः संवत्सरे पूर्णेऽवश्यं कर्तव्यत्वात् सपिण्डीकरणं करोति, तदा श्रोत्रियागारादाहृतेऽग्नौ, बोधायनेन 'अथवा श्रोत्रियागारादेव तमौपासनम्' इत्यौपासनसंस्तवात्, आचाराच्च। अनुपनीतोऽपि पुत्रश्श्राद्धाधिकार्येव,

अर्हत्यनुपनीतोऽपि विनाप्यग्निं विनाऽऽपदम् ॥

(मनु. २-१७२) इति वचनात्, 'नब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्' (गौ. सं. २-५) इति गौतमवचनस्थ-स्वधाशब्दस्य सकलौर्ध्वदैहिकप्रदर्शनार्थत्वाच्च ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डाश्शिष्य एव वा ।
सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

इति वचनात् यदा भ्रातृपुत्रादिः करोति तदा यथोक्तसहत्व-फलभागित्वयोरभावात् श्रोत्रियागारादाहृताग्नावेव ॥

अन्ये तु—भ्रात्रादिगतपितृत्वप्राप्तिरपि पुत्रगतपूतत्वा-दिफलवत् पतिगामि फलमित्यौपासने । तच्चिन्त्यम् ॥

तथा जातकर्मचौलोपाकरणसमापनगोदानसमावर्त-नान्यपि तथोपनयनमपि । आचार्यकरणसिद्ध्यङ्ग[1]मु-पनयनमिति मतेऽपि नाचार्यस्यौपासने । तस्य नित्यधार्य-त्वात् 'त्र्यहमेतमग्निं धारयन्ति' (आप. गृ. ११-२०) इति सूत्रविरोधात् । विवाहोऽप्यस्मिन्, निर्मन्थ्ये वा, अस-म्भवाद्विवाहजन्यौपासनस्य । सम्भवेऽपि प्रथमौपास नस्य, न तस्मिन् द्वितीयादिविवाहः ; 'यां कामयेत राष्ट्र-मस्यै प्रजा स्यादिति तस्या औपासने' इति प्रतिभार्य-मौपासनभेदावगमात्, बोधायनीये अग्निद्वयसंसर्गविधा-नात्, आचाराच्च । कर्मार्थस्यौपासनस्य संस्कृते देशे, अनु-

[1]क.—सिध्यर्थं. ख. ग. ङ.—विध्यङ्गं. घ.—विध्यर्थं.

पसमाहितस्यान्यस्य वाऽग्नेः, 'यत्र क्व चाग्निम्' (आप. ध. २-१-१३) इति धर्मशास्त्रोक्तविधिना अग्निप्रतिष्ठापनं कर्तव्यम् ॥

केचित्—इदं नाग्न्यङ्गं, कर्माङ्गमेवेति प्रतिकर्म कार्यम्, उखायां चाग्नेर्धारणमिति ॥

अथ सूत्रं व्याख्यायते । अग्निमिद्ध्वा । इन्धीतेत्यर्थः । यद्यप्यर्थप्राप्तमग्नेरिन्धनं ; तथाप्येतद्वचनात् इद्धमपि पुनरिन्धीत । अत्र विध्यर्थे लिङादौ ग्राह्ये क्त्वाग्रहणमिन्धनस्य परिस्तरणपूर्वकालतानियमार्थं । तेन इन्धनानन्तरं परिस्तरणमेव कार्यं, न तु तयोर्मध्येऽवश्यकार्यमपि मूत्रनिरसनादि कर्मार्थसंभारोपकल्पनं च ॥

नन्वेकस्मिंत्सूत्रे इन्धनपरिस्तरणयोर्विधाने वाक्यभेदस्स्यात् । सत्यम् । न तु सूत्रे वाक्यभेदो दोषः ; सूचनात्सूत्रमिति निर्वचनात् । इत्थमेव व्याख्यानं प्रयोजनं च सर्वत्र क्त्वाग्रहणेषु । प्रागग्रैर्दर्भैरग्निं परिस्तृणाति । सर्वासु दिक्षु प्रागग्रैः कुशैरग्निं परिस्तृणाति ॥

प्रागुदगग्रैर्वा ॥ १३ ॥

अथवा प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैरग्निं परिस्तृणाति । दक्षिणत उत्तरतश्च प्रागग्रैः, पश्चात्पुरस्ताच्चोदगग्रैः ; 'उदगग्राः-

पश्चात्पुरस्ताच्च' इति श्रौते दर्शनात् । एतान् कुशान् दक्षिणानुत्तरान् करोति, उत्तरांश्चाधरान् ; बोधायनभरद्वाजगृह्याभ्यामुक्तत्वात् 'दक्षिणतः पक्ष उपरिष्टाद्भवत्यधस्तादुत्तरः' इति । अत्र 'अग्निमिध्द्वा' इति प्रकृतेप्यग्नौ, 'अग्निम्' इति पुनर्वचनं नियमार्थम् । अग्निमेव परिस्तृणाति' नान्यदङ्गमपीति । तेन उत्तरेण पूर्वेण वा निहितमुदकं बहिरेव भवति ॥

केचित्—अतन्त्रकेष्वपि कर्मस्वग्निः परिस्तीर्य एवेति नियमार्थमिति ॥

दक्षिणाग्रैः पित्र्येषु ॥ १४ ॥

पित्र्येषु मासिश्राद्धादिषु कर्मसु सर्वासु दिक्षु दक्षिणाग्रैः परिस्तृणाति ॥

दक्षिणाप्रागग्रैर्वा ॥ १५ ॥

यद्वा, दक्षिणाग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैः । पश्चात्पुरस्ताच्च दक्षिणाग्रैः उत्तरतो दक्षिणतश्च प्रागग्रैः । अत्र उत्तरानुत्तरान् दक्षिणांश्चाधरान् कुर्यात् । तथा प्रागुपक्रम्य प्रसव्यं परिस्तृणाति ॥

उत्तरेणाग्निं दर्भान्त्संस्तीर्य द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति देवसंयुक्तानि ॥१६॥

अग्नेरुत्तरतोऽदूरेण दर्भान् संस्तृणाति। एते च प्रागग्राः, बोधायनगृह्यात्। प्रथितं च स्तरणं, समुपसर्गात्। उदक्स्तरणापवर्गः। पित्र्येष्वग्नेरुत्तरत एव प्रागग्रैः, 'उत्तरत उपचारो विहारः, (आप.प. २-१०) इति सिद्धेपीहाप्युत्तरेणेति वचनात्, प्रकृतेप्यग्नौ 'अग्निम्' इत्यधिकशब्दस्य अधिकार्थपरत्वस्य युक्तत्वात्, परिस्तरणवद्विशेषस्यानुक्तेश्च। अपवर्गस्तु दक्षिणत एव। देवसंयुक्तानि, देवकर्मसंयुक्तानि। पात्राणि दर्व्यादीनि। द्वन्द्वं, द्वे द्वे। न्यञ्चि, अधोबिलानि। प्रयुनक्ति, सादयति। ननु उत्तरत्र 'मनुष्यसंयुक्तानि' 'पितृसंयुक्तानि' इति विशेषणेनैवसिद्धत्वात् 'देवसंयुक्तानि' इति व्यर्थम्। न। दैवानि हि कर्माणि द्विविधानि, पुरुषार्थरूपाणि मनुष्यसंस्कारकाणि च। तत्रोभयत्रापि दैवपात्राणां दर्व्यादीनां द्वन्द्वतासिद्ध्यर्थत्वात्॥

तत्र मनुष्यसंस्कारकर्मार्थेषु केषु चित्पात्रेष्वपवादमाह।

सकृदेव मनुष्यसंयुक्तानि ॥ १७ ॥

मनुष्यसंयुक्तानि मनुष्यद्वारासंयुक्तानि अश्मवासोमेख-

लादीनि सकृदेव क्रियाभ्यावृत्तिपरिहारेण प्रयुनक्ति; पात्र-बहुत्वेप्युपायेन ॥

केचित्—मनुष्यसंस्कारकर्मसु दर्व्यादीन्यपि सकृदेवेति ॥

एकैकशः पितृसंयुक्तानि ॥ १८ ॥

पितृकर्मार्थानि दर्व्यादीनि स्वधापात्रादीनि च एकमेकं प्रयुनक्ति ॥

पवित्रयोस्सँस्कार आयामतः परीमाणं प्रोक्षणीसँस्कारः पात्रप्रोक्ष इति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ १९ ॥

पवित्रयोस्संस्कारो दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्यं मन्त्रवर्जं कार्यः। समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे कुरुते तृणं काष्ठं वाऽन्तर्धाय छिनत्ति, न नखेन। ततोप उपस्पृशेत्। 'रौद्रराक्षस' (आप.प.२-१) इति वचनात्। ततस्तयोर्मूलादारभ्याऽग्रादद्भिर्मार्जनम्। तयोश्चायामतः परीमाणं दर्शपूर्णमासवदेव। यद्यपि 'पवित्रयोस्संस्कारो दर्शपूर्णमासवत्' इति वचनादेव तद्वदायामतः परीमाणं प्राप्तम्। तथापि यदायामतःपरीमाणं प्रादेशमात्राविति

तदेव तद्वत्, न त्विह पृथुत्वेनापि साम्यमित्येवमर्थं 'अयामतः परीमाणम्' इति पुनर्वचनम् ॥

केचित्—पवित्रयोरेवायामतः परीमाणं दर्शपूर्णमासवत्, न त्विध्मस्य दर्भाग्रयोश्चाज्ये प्रत्यस्यमानयोरिति नियमार्थं पुनर्वचनम्। एवं ब्रुवतैव सूत्रकारेण दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीमिध्मस्य दर्भाग्रयोश्च संस्कारः प्रसिद्धवदभ्यनुज्ञातः। तथैव चाचारः। तेन खादिरः पालाशो वा शुल्बसन्नद्ध इध्मो विस्रस्य त्रिः प्रोक्षितव्यः। पार्वणे च पूर्वेद्युस्सन्नद्धव्यः। दर्भाग्रे च 'तृणं काष्ठं वा' (आप. श्रौ. १-११-७) इत्यादिविधिना संस्कृत्याज्ये प्रत्यसितव्ये। अत्र च यद्यप्ययमर्थः 'आयामतः' इति वा 'परिमाणं' इति वान्यतरेण सिद्धः; तथापि नियमान्तरार्थमेवमुक्तम्। आयामत एव यत्परिमाणं तदेव पवित्रयोः दर्शपूर्णमासवत्, न संख्यातः परिमाणं। तेनेध्मस्य संख्यापरिमाणं दार्शपूर्णमासिकमेव 'एकविंशतिदारुमिध्मम्' (आप. श्रौ. १-५-६) इति; आयामस्यैव पवित्रयोर्नियमितत्वात्। यद्यप्यनूयाजाभावादेकविंशत्या न कार्यं; तथाप्येतद्बलात्तत्स्थाने जयादयः कल्प्या इत्य[1]युक्तं भूयिष्ठं च पूर्वव्याख्यानेन अन्यथा सिद्धेपि सूत्रे कल्पयन्ति ॥

---

[1] ख. ग. इतियुक्तं.

प्रोक्षणीसंस्कारोपि दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् । उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां अन्तर्हितायां वैकङ्कत्यां स्रुच्यप आनीय ताभ्यां त्रिरुत्पूय प्रोक्षेत् । पात्रप्रोक्षणमपि तद्वत्तूष्णीम् । उत्तानानि पात्राणि कृत्वेध्मं च विस्रस्य ताभिस्सपवित्रेण पाणिना त्रिः प्रोक्षेत् ॥

अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हिते पात्रेऽप आनीयोदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पूय समं प्राणैर्हृत्वोत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्य ॥ २० ॥

अग्नेरदूरेण पश्चात्पवित्रान्तर्हिते कस्मिंश्चित्पात्रेऽप आनीयोदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पुनाति । अत्र प्रकृतयोरपि पवित्रयोः पुनर्ग्रहणात्पाण्योः प्रागग्रत्वमाचारसिद्धम् 'अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्याम्' (आश्व. गृ. १-३-३) इत्याश्वलायनोक्तं च ज्ञापितम् । ततस्ता आपस्समं प्राणैर्हृत्वा घ्राणस्थानाभ्यां मुखनासिकाभ्यां सममुद्धृत्य उत्तरेणाग्निं पुनस्तीर्णेषु दर्भेषु सादयति, 'दर्भेषु' इति वचनात् । अन्ये पूर्वस्तीर्णेषु[1] । ततो दर्भैः प्रच्छादयेत् । अत्र 'अपरेणाग्निम्' इत्यग्निग्रहणं

[1] ख. ग. ङ.—वचनात् अन्येषु पुनस्तीर्णेषु.

पात्राणामपरेण मा भूदिति। 'उत्तरेणाग्निम्' इति तु पात्र व्यवधाननिवृत्त्यर्थम् ॥

ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य ॥२७॥

अग्निमिद्ध्वेति प्रकृतत्वात् अग्नेर्दक्षिणतो दर्भेषु कंचिद्ब्राह्मणमुपवेशयेत्। न तु दर्शपूर्णमासवद्ब्रह्माणं[1], समानविधानवचनानां चोदनालिङ्गानि विनात्र तदीयस्य ब्रह्मणः प्राप्त्यभावात् 'ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य' इति कृत्स्नविधानाच्च। तेनात्र ब्रह्मधर्माः वरणतृणनिरसनादयो न कर्तव्याः। पितृभूतार्त्विक्पक्षेपि यः पितुर्ब्रह्मा स एवात्र निषाद्यत[2] इति नियमो नास्ति॥

अन्ये तु—श्रौते ब्रह्मा दक्षिणेनाग्निं दर्भेषु निविष्टो दृष्टः। तथैव बह्वृचानां छन्दोगानां च गृह्ये ब्रह्मेत्येव चोदितः अतोत्रापि 'ब्राह्मणं दक्षिणत' इति लक्षणया ब्रह्मैव चोद्यते। तेन सम्भवन्तो ब्रह्मधर्मा इहापीति। तन्न। स्वगृह्यस्थस्य ब्राह्मणशब्दस्य श्रुत्यर्थत्यागेन परगृह्याल्लक्षणाश्रयणस्यायुक्तत्वात्। न च दक्षिणतो निषादितस्य ब्राह्मणमात्रस्य ब्रह्मत्वं सूत्रकारस्येष्टं। यदि हि तथा

---

[1] ज. ग. ज—ब्राह्मणं.

[2] ज—निषाद्यइ.

स्यात्, ' यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वाँसं यशोनच्छेंत्' (आप. श्रौ. १४-१३-७)इत्यत्राल्पैरेवाक्षरैः 'ब्रह्मणे वरं ददाति' इति ब्रूयात्, न पुनस्त्रिगुणैः 'यो दक्षिणत आस्ते तस्मै वरं ददाति' (आप.श्रौ. १४-१३-९) इति । सम्भवतां धर्माणां प्राप्तौ मन्त्राणामपि प्राप्तिर्दुर्वारा । 'ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य' इत्यत्रानुक्तानां मन्त्रादीनां परिसंख्येयं चेति वदतां चोक्तरीत्या स्वार्थपरत्वे सम्भवति दोषत्रययुक्तपरिसंख्याश्रयणं निर्हेतुकम् ॥

आज्यं विलाप्यापरेणाग्निं पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्योदीचोऽङ्गारान्निरूह्य तेष्वधिश्रित्य ज्वलतावद्युत्य द्वे दर्भाग्रे प्रत्यस्य त्रिः पर्यग्नि कृत्वोदगुद्वास्याङ्गारान्प्रत्यूह्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरुत्पूय पवित्रे अनुप्रहृत्य ॥ २२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने प्रथमः खण्डः ॥

यद्यपि 'सर्पिराज्यं प्रतीयात्' (आप.प. १-२५)इति परिभाषासिद्धं विलापनं ; तथापि विलीनमप्याज्यं होमार्थेऽग्नौ कर्मार्थं पुनर्विलापयेत् । ततोऽग्नेः पश्चात्स्थापितायां

पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्यां तदाज्यमानयेत्। 'आज्यं विलाप्य' इति प्रकृतेपि पुनराज्यग्रहणमाज्यस्यैव निर्वापादयः; न पुनः 'दध्न एवाञ्जलिना जुहोति' (आप. गृ. २२-१०) इत्यत्र पशुप्रभवस्य होमद्रव्यत्वेपि[1] यदीयतदीयन्याया द्दध्नोभवेयु[2]रित्येवमर्थम् ॥

केचित्—अतन्त्रकेपि कर्मण्याज्यं निर्वापादिभि-स्संस्कार्यमित्येवमर्थमिति ॥

अग्निमित्यग्नेरेव पश्चान्न ब्राह्मणस्येति ।

केचित्तु—अन्यस्मिन्नग्नौ विलापनं, होमार्थाग्नेरेव पश्चान्निर्वाप इत्येवमर्थमिति ॥

अथाङ्गारानुदीचो निरूह्य निर्वर्त्य, तेष्वङ्गारेषु आज्यमधिश्रित्य, ज्वलता तृणेनावद्युत्य अधोगामिन्या दीप्त्या द्योतयित्वा, द्वे दर्भाग्रे अनियतायामे तृणाद्यन्तर्धाय छित्वाऽद्भिस्संस्पृश्य ते युगपदाज्ये प्रक्षिपेत्; 'द्वे' इत्यधिकशब्दात्, आचाराच्च। अथोल्मुकमादायाज्यं प्रदक्षिणं त्रिः पर्यग्नि कृत्वा समन्ततोग्निमावर्त्य तदुदगवतारयेत्। अत्र निरूहणोद्वासनयोरुदगपवर्गस्य 'तथाऽपवर्गः' (आप. गृ. १-६) इति सिद्धस्यपुनर्विधानमेतयोर्नित्यमुदगेवापवर्गः

---

[1] ङ. ज. पशुप्रभवहोमद्रव्यत्वेपि.
ग. छ. पशुप्रभवहोमद्रव्यत्वे समानेपि.

[2] ख. यदि तदीयन्यायाद्दध्नो निर्वापादयो न भवेयुः.

न तु दैवे विकल्पेनापि प्रागपवर्गः, नापि पित्र्ये दक्षिणतोऽपवर्ग इति नियमार्थम्। तथैव पित्र्येष्वेतयोर्मध्यस्थं पर्यग्निकरणमपि सन्दंशन्यायाद्दैववत्प्रदक्षिणमेव। इत्थमेव शिष्टाचारः। ततोऽङ्गारान् पूर्वं निरूढान् प्रत्यूह्य पुनरायतनस्थाग्निना संयोज्य। अत्राज्यसंस्कारकाणां अङ्गाराणां प्रत्यूहनविधानात् 'अपवृत्ते कर्मणि' (आप. परि. ४-२३) इति न लौकिकत्वम्। अवद्योतनपर्यग्निकरणाग्न्योस्तु यदा आयतनस्थादुपादानं तदा तयोरग्न्योरपवृत्तकर्मत्वेन लौकिकत्वात् त्यागः। यदा तु निरूढात्तदा तस्मिन्नेव क्षेपः। अथ पूर्ववदुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरुत्पूय पुनराहृत्याहृत्य त्रिरुत्पूय। अत्र पुरस्तादारभ्य पश्चान्नीत्वा पुरस्तात्परिसमाप्तिः।

केचित्—आङ्गोबलाद्विपरीतमाहुः॥

ततस्ते पवित्रे अनुप्रहृत्य आचारानुकूलं प्रहृत्य, यदि ग्रन्थिस्स्यात्तदा विस्त्रस्याद्भिस्संस्पृश्य प्रागग्रे अग्नौ प्रहरेदित्यर्थः॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने प्रथमः खण्डः॥

अथ द्वितीयः खण्डः

येन जुहोति तदग्नौ प्रतितप्य दर्भैः संमृज्य पुनः प्रतितप्य प्रोक्ष्य निधाय दर्भानद्भिस्संस्पृश्याग्नौ प्रहरति ॥ १ ॥

येन पात्रेण दर्व्या स्रुवेणाञ्जलिना वा जुहोति तदग्नौ प्रतितप्येत्यादि व्यक्तार्थम् । दर्व्याश्च होमपात्रत्वं 'दर्व्यामाधायाज्येनाभ्यानायन्' (आप. गृ. १२-९) इत्यन्यपरे वाक्ये सिद्धवद्दर्शनात्, आचाराच्च । बोधायनेन तु 'निर्ऋतिगृहीता वै दर्वी' इति दर्वीनिन्दा स्रुवविधानार्था, न तु दर्व्या निषेधार्था । अतो दर्वीस्रुवयोर्विकल्पः । तत्र केवलाज्यहोमेषु एकैव दर्वी स्रुवो वा, उपस्तरणाद्यभावात् । चर्वादिहोमेषु तु द्वे दर्व्यौ स्रुवौ वा, उपस्तरणाद्यर्थं होमार्थं च । उपस्तरणाद्यर्थस्यापि संस्कारः, उपस्तरणादिप्रदानान्तस्य होमपदार्थत्वात्, श्रौते स्रुवस्यापि संस्कारदर्शनात्, आचाराच्च । दर्व्यादीनां त्रयाणां तन्त्रवद्धोमेष्वेव संस्कारः, अतन्त्रकेषु[1] तन्त्रान्तर्गतधर्मानुपपत्तेः । तेन 'अनुगतेऽपिवोत्तरया जुहुयात्' (आप. गृ. ५-१८)

[1]ख. घ. छ. अतन्त्रकेषु न,

'सर्षपान् फलीकरणमिश्रान्' (आप. गृ. १५-६) इत्यादिषु न दर्व्यादीनां संस्कारः। अत्राग्नौ प्रतितप्याग्नौ प्रहरतीत्यर्थसिद्धाग्निग्रहणमेवंनामायं कृत्स्नविधिरिति ज्ञापयितुं। तेन 'स्रुवमग्रे' (तै.ब्रा. ३-३-१) इत्याद्यैष्टिकस्रुक्संमार्जनधर्माणामिहानुपपत्तिप्रसङ्ग एव।

केचित्—अग्नौ प्रतितप्याग्नौ प्रहरतीति प्रयोजनान्तरशून्यादग्निग्रहणादैष्टिकस्रुक्सम्मार्गधर्मा इहापि भवन्तीति॥

प्रतितपनं त्वस्मिन्नेवाग्नौ। इह च सम्मार्गदर्भाणामग्नावेव प्रहरणम्, न पुनर्वैकल्पिकं। तथा येन जुहोतीत्यत्र सामान्यवचनम् 'मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन' (आप. गृ. २२-४) इत्याद्यतन्त्रकेपि कर्मणि आग्निहोत्रिके च विधौ होमार्थपात्रस्यापि संस्कारो यथा स्यादित्येवमर्थम्। अञ्जलेस्त्वपूपहोमे अवदानप्राप्त्यर्थेन 'पार्वणवत्' (आप. गृ. २२-१) इति यत्नेनाञ्जलिहोमा अपूर्वा यावदुक्तधर्माण इति ज्ञापनान्न संस्कार इति॥

शम्याः परिध्यर्थे विवाहोपनयनसमावर्तनसीमन्तचौलगोदानप्रायश्चित्तेषु॥२॥

विवाहादिषु कर्मसु परिध्यर्थे परिधीनां कार्ये परिधी-

नां स्थान इति यावत्, शम्याः युगकीलका भवन्ति। ताश्च पलाशादीनामन्यतमेन क्लृप्ताः परिधिस्थौल्यायामाः, तत्स्थानापन्नत्वात्। युक्तं चैतत्, यस्मादेवं विधविषये वार्तिककारपादैरुक्तम्।

'सम्भवन्ती खले वाली खादिरी किन्नु बाध्यते।' इति। अत्र विवाहशब्देन स्थालीपाकवर्जितः साङ्गो विवाहो गृह्यते। तद्वर्जनकारणं पार्वणेनेत्यत्र वक्ष्यामः। सीमन्ते शम्याविधानादेव तद्विकारे[1] चौले चौलविकारे[2] च गोदाने शम्याप्राप्तावपि तयोर्ग्रहणं सीमन्तविकारेपि पुंसवने तासां निवृत्त्यर्थम्। प्रायश्चित्तं च 'अगारस्थूणा विरोहणे' (आप. गृ. २३-९) इत्यादिना विहितं। अत्र च 'पलाशकाष्मर्य' (आप. श्रौ १-५-८.) इत्यादिसूत्रोक्तगुणयुक्तांस्त्रीन् परिधान् संस्पृष्टान् 'परिधीन्परिदधाति' (तै. ब्रां.३-३-७) इत्यादि विधानात् तूष्णीं परिदध्यादिति सूत्रकारस्याभिप्रायः; 'शम्याः परिध्यर्थे' इति सिद्धवत्परिधीनङ्गीकृत्य तत्स्थाने शम्याविधानात्, आचाराच्च॥

अग्निं परिषिञ्चत्यदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षि-

---

[1] ख. ग. तद्विकारान्तरे.

[2] ख. ग. छ. चौलविकारान्तरे.

ण्यतः प्राचीनमनुमतेऽनुमन्यस्वेति प-श्चादुदीचीनं सरस्वतेऽनुमन्यस्वेत्यु-त्तरतः प्राचीनं देव सवितः प्रसुवेति-समन्तम् ॥ ३ ॥

अग्निमेवोदकेन परिषिञ्चति न परिध्याद्यङ्गमपि । त-द्विधिमाह, अदितेऽनुमन्यस्वेत्यादिना। प्राचीनं प्रागायतं। उदीचीनमुदगायतं । समन्तं सर्वतः । अत्र 'देवसवितः प्रसुव' इत्येतावानेव मन्त्रः, नर्च आदिप्रदेशः । तथा नोत्तरे परिषेचने प्रासावीरिति प्रसुवपदस्योहः । वैश्वदेव-काण्डे एकाग्निविधावेवमेवाम्नातानां 'अदितेऽनुमन्यस्व' इत्यादीनामष्टानां यजुषां पूर्वोत्तरपरिषेचनस्थेष्वष्टसु व्यापारेषु श्रुतिस्थानाभ्यां विनियोगात्, वाजपेयप्रकर-णस्थाया ऋचः स्वतोत्रापि विनियोगायोग्यत्वात्, आ-दिप्रदेशे समुदायलक्षणापत्तेः, यजुःप्राये मन्त्राष्टके ऋचो-प्रतीतत्वात्, ऊहपक्षे आर्षपाठबाधप्रसङ्गात्, 'तस्मादृचं नोहेत्' इतिबह्वृचश्रुतिविप्रतिषिद्धस्य ग्रहणप्रसङ्गात्, अस्मदीयानामाचाराच्च । विस्पष्टं चैतत् बोधायनानां, 'अन्वमंस्थाः प्रासावीरिति मन्त्रान्तान् सन्नमयति' इति।

एवं चोत्तरपरिषेचने 'अन्वमंस्थाः प्रासावीः' इति पूर्व मन्त्रेभ्यो विशेषमात्रस्य पाठः, न पुनरूहः । यथाग्नौ 'एतेनैव त्रैष्टुभेन छन्दसाऽहरिष्टकामुपदधे' इति । सन्नामशब्दश्चात्र गौणः । अतएवैते मन्त्राः वैश्वदेवकाण्डमुपाकृत्य प्रागुत्सर्जनादध्येतव्याः । ब्रह्मयज्ञपारायणयोश्च ॥

पैतृकेषु समन्तमेव तूष्णीम् ॥ ४ ॥

पैतृकेषु कर्मसु समन्तमेव परिषिञ्चति, न 'दक्षिणतः प्राचीनम्' इत्यादि । तच्च तूष्णीम् ॥

इध्ममाधायाघारावाघारयति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

इध्ममग्नावादधाति । स च खादिरः पालाशो वा पञ्चदशसङ्ख्याकोऽर्थलक्षणस्थौल्यायामः, इध्मनामधेयात्, श्रौते दर्शनाच्च । युगपच्चाधानं, 'इध्मम्' इत्येकवचनेन समुदायस्य विवक्षितत्वात् । तच्च तूष्णीं, मन्त्रस्याविधानात् ॥

अन्ये — 'तूष्णीम्' इत्यारभ्येदमेकं सूत्रं कृत्वा, हिरण्यकेशिनां यो मन्त्रः 'अयं त इध्मः'

इति, सः 'अनुक्तमन्यतो ग्राह्यम्' इतिन्यायेन नोपसंहर्तव्य इति व्याचक्षते। तेषां पैतृकेषु समन्तपरिषेचनं समन्त्रकं स्यात्।

केचित्—गृह्यान्तरात्, इध्मोऽभिघार्याधेयः इति ॥

आघारौ अघारनामकौ होमौ द्वौ। आघारयति दीर्घधारया जुहोति, दर्शपूर्णमासवत्। 'उत्तरं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य......दक्षिणाप्राञ्चं ऋजुं सन्ततं ज्योतिष्मत्याघारमाघारयन् सर्वाण्यिध्मकाष्ठानि संस्पर्शयति' (आप. श्रौ. २-१२-७) 'दक्षिणं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य' (आप. श्रौ. २-१३-११) 'प्राञ्चमुदञ्चम्' (आप. श्रौ. २-१४-१) इत्यादि 'ऋजू प्राञ्चौ होतव्यौ तिर्यञ्चौ वा व्यतिषक्तावव्यतिषक्तौ वा' (आप. श्रौ. २-१२-८) इति वैकल्पिकास्त्रय आघारपक्षा एव दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्यं कर्तव्याः; न पुनर्द्वितीयाघारस्य 'पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा जुहुयात्' (आप. श्रौ. २-१४-८) इत्यनाघारपक्षोपि। इमौ च द्वावप्यासीनो दर्व्या तूष्णीमाघारयति; दर्वीहोमानामपूर्वत्वेनैष्टिकाघारधर्माणां मन्त्राणां चाप्राप्तेः। तूष्णीमिति 'तूष्णीं पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा' (आप. गृ. २२-४) इतिवत् स्वाहाकारस्यापि निवृत्त्यर्थम्। अत उभयोराघारयोः प्रजापतिर्देवता 'यत्तूष्णीं तत्प्राजाप-

त्यम्' (तै. ब्रा. २-१-९) इति श्रुतेः। कथं पुनरिमावजुहोतिचोदनौ दर्वीहोमौ? उच्यते। यद्यपि जुहोतीत्येवं न चोदनाऽस्ति; तथाप्याघारयतीति दीर्घ-धारागुणकजुहोतिचोदनार्थत्वात्, याज्ञिकप्रसिद्धेश्च दर्वी-होमावेव। किञ्च 'अथाज्यभागौ जुहोति' (आप. गृ. २—६) इत्याज्यभागौ स्पष्टमेव दर्वीहोमौ; तत्साहचर्यादाघारावपि तथा। यथा अंश्वोरनारभ्याधी-तस्य विनियोगसन्निधेरभावेप्यदाभ्यसाहचर्यात् सोम-नियोगसम्बन्धः। एवं वा व्याख्यानम्[1]। आघारावाघा-रयति। 'पुरस्तादुदग्वोपक्रमः' (आप. गृ.१-९) इत्ये-तस्मात्परत्वेन प्रबलां 'तथापवर्गः' (आप.गृ.१-६) इति गार्ह्यपरिभाषामनुसृत्य प्रागपवर्गाभ्यामुदगपवर्गाभ्यां वा दीर्घधाराभ्यां जुहोति, न तु कोणदिगपवर्गाभ्याम्। नाप्यैष्टिकाघारधर्मा मन्त्राश्च, अपूर्वत्वादेव। देवते तु दर्शपूर्णमासवत् प्रथमस्य प्रजापतिः, द्वितीयस्येन्द्र इत्यर्थः[2]। तूष्णीमिति पूर्ववदेव।

अन्ये तु—आघाराविति नामधेयं 'मासमग्नि-होत्रं जुहोति' इतिवत् ऐष्टिकाघारधर्मातिदेशकम्।

---

[1] क. छ. ज.—एवंव्याख्यानम्.
ङ.—एवंव्याख्यातम्.
[2] ज.—इत्येवमर्थम्.

अत्र ‘ स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय आसीनोऽन्यमाघा-रमाघारयन्’ (आप. श्रौ. २-१२-७) ‘ जुहूमीति जुहू-मादत्ते ’ (आप. श्रौ. २-१३-२) इत्यादिषु सर्वेषु आ-घारधर्मेषु तन्मन्त्रेषु च प्राप्तेषु ‘ आघारावाघारयति ’ इति परिसङ्ख्यार्थम्। आघारयतीति दीर्घधाराधर्मकावेव होमौ कुर्यात्, नान्यधर्मकाविति । तूष्णीमिति तु. धर्मावान्तर-भेदानां मन्त्राणां निवृत्त्यर्थम् । दर्शपूर्णमासवदिति त्व-नर्थकमेवेत्याहुः । तन्न ; दर्वीहोमयोरपूर्वयोः विशेषतश्च अङ्गभूतयोः धर्मातिदेशानपेक्षत्वात्, स्वतश्च नाम्नो धर्मलक्षणाया अयुक्तत्वात्, आघारयतीत्यत्र च सति गत्यन्तरे परिसङ्ख्याया अन्याय्यत्वात्, आघारव्यतिरि-क्तधर्मपरिसङ्ख्याने चातिदेशवैफल्यात्, परिसङ्ख्यायाश्च मन्त्रपरिसङ्ख्यानेपि सामर्थ्यात् तूष्णींपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः, दर्शपूर्णमासवदितिपदं व्यर्थमिति स्वेनैवोक्तत्वात्, आ-घारावाघारयतीति च पदयोरतिदेशपरिसङ्ख्यार्थत्वे हो-मविधायकशब्दाभावात्, तद्भावाय च परिसङ्ख्यात्यागे सर्वेषामाघारधर्माणां शिष्टाचारविरुद्धानुष्ठानापातात्, आज्यभागादीनामपीत्थमतिदेशे अभ्युपेये तत्राप्यैष्टि-काज्यभागादिधर्माणां सर्वेषामनुष्ठानप्रसङ्गाच्च । तस्मा-त्पूर्वं एव व्याख्याने सुष्ठु[1] ।

---

[1] घ, ज, सुष्ठूक्तम्.

यतोपूर्वाविवाघारौ, यतश्च 'समिदभावश्च ! अग्निहोत्रवर्जम्' (आप.प.३-८,१) इति परिभाषा, अत एव आघारसमिधोर्निवृत्तिः ।

अन्ये कुर्वन्ति । तस्मिन् पक्षे परिधिन्निधानानन्तरं[1];श्रौते तथा दृष्टत्वात् ॥

अनूयाजसमित्, अनूयाजाभावादेव निवृत्ता । तेनेध्मसन्नहनं परिधिभिस्सहाष्टादशधा, विंशतिधा वा, न पुनरेकविंशतिधा ॥

अथाज्यभागौ जुहोत्यग्नये स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धे सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे समं पूर्वेण ॥ ६ ॥

अथ आघारानन्तरं अर्थकृत्यमप्यकृत्वाऽऽज्यभागनामकावपूर्वौ होमौ जुहोति । तत्र प्रथममग्नये स्वाहेति मन्त्रेणाग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धे, प्रागुदीच्यामित्यर्थः । द्वितीयं सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे, दक्षिणपूर्वस्यामित्यर्थः । समं पूर्वेण आघारसम्भेदमवधिं कृत्वाऽक्ष्णया रज्वा यावत्यन्तरे पूर्वौ हुतस्तावत्यन्तर एवोत्तरं जुहोति, न पुनस्सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं वा ॥

---

[1] क. घ. ङ. ज.—परिधानानन्तरम्.

यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्हुत्वा जयाभ्याताना-न्राष्ट्रभृतः प्राजापत्यां व्याहृतीर्विहृताः सौविष्टकृतीमित्युपजुहोति । यदस्य कर्मणोत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्त्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहेति ॥ ७ ॥

यथोपदेशं येन येन हविरादिना विवाहादिषु प्रधानाहुतय उपदिष्टास्तेन तेन विधानेन ता हुत्वा, जयाः चित्तं च स्वाहेति त्रयोदश, अग्निर्भूतानामधिपतिस्समावत्वस्मिन्निति सानुषङ्गा अभ्याताना अष्टादश, ऋताषाडिति राष्ट्रभृतो द्वाविंशतिः, तत्र ऋताषाडित्यनुद्रुत्य तस्मै स्वाहेत्यन्तेन प्रथमाहुतिं जुहोति। ताभ्यस्स्वाहा इत्येतावतैवोत्तराम्। एव मुत्तरे पञ्च पर्यायाः। तत्र 'नाम स इदं ब्रह्म' इत्यनुषङ्गः । 'ताभ्यः स्वाहा' इति च। 'भुवनस्य पते.... स्वस्तिस्वाहा' इति त्रयोदशी । परमेष्ठीत्यादयः पूर्ववच्चत्वारः पर्यायाः। 'स नो भुवनस्य पते........यच्छ स्वाहा' इति द्वाविंशी ।'प्रजापते न त्वदेतानि' इति ऋक्प्राजापत्या । 'प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवपायामवनयेत्' (तै. ब्रा.

३-७-२) इति श्रुतेः। सूत्रकारेण 'प्रजापते न त्वदेतानी ति प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवपायामवनीय' (आप. श्रौ. ९-२-४) इति व्याख्यातत्वात्। व्याहृतीः विहृताः, 'भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा, सुवः स्वाहा' इति। सौविष्टकृती 'यदस्य' इति ऋक्। अत्र चास्याः स्विष्टकृद्देवताकत्वं लिङ्गादेव सुगमम्। देवताज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमपि 'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदेवताब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुमृच्छति' इत्यादिश्रुतेः,

अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च।
योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः॥

इति स्मृतेश्च सिद्धम्। अतो यत्रार्षेयादिज्ञानानां नैवंविधः पुनर्विधिः तत्र तानि पाक्षिकाणीति गम्यते। एवमेता जयादिका अष्टपञ्चाशदाहुतीः प्रधानहोमानन्तरमुपजुहोति। यत्रापि सर्पबल्यादौ पार्वणातिदिष्टः स्विष्टकृत् तत्रापि प्रधानाहुत्यनन्तरमेवैताः। ततः स्विष्टकृत्; क्त्वाप्रत्ययात्, उभोपसर्गाच्च॥

केचित्—स्विष्टकृतोनन्तरं जयादयः 'अग्निः स्विष्टकृद्द्वितीयः' (आप. गृ. ७-७) इति स्विष्टकृतः प्रधानतुल्यत्वज्ञापनादिति। ननु यद्यत्रैव सर्वप्रधानहो-

मानन्तरं साधारण्येन जयादय उपदिष्टाः, किमर्थं तत्र तत्र 'जयादिप्रतिपद्यते' इतिवचनम्? उच्यते। यत्रैतद्वचनं नास्ति पार्वणादौ न तत्र जयादय इत्येवमर्थम्। एवं तर्ह्यत्र साधारणविधानमेवानर्थकं। न, केवलं जयादि विध्यर्थत्वात्। अन्यथा विवाहादावेतेष्वन्वारम्भोपि[1] स्यात्। किञ्च, अस्मिन्नसति तत्र तत्र जयाभ्यातानानित्यादिमन्त्रसन्नाम इत्यन्तो गुरुर्ग्रन्थः पुनः पुनः पठितव्यस्स्यात्। तस्मादन्वारम्भादिनिवृत्त्यर्थं[2] ग्रन्थलाघवार्थं चेदं साधारणविधानम्।

केचित्—यत्राज्यभागान्तं पुरस्तात्तन्त्रं तत्र सर्वत्र जयाद्युत्तरतन्त्रं, एतयोर्मध्ये 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीः' इत्यविशेषेण प्रधानहोमानां विधानात्। आग्नेयेपि च स्थालीपाके जयादिर्विद्यत एव 'सिद्धमुत्तरम्' (आप. गृ. ७–१४) इति पदद्वयसूत्रेण जयाद्युत्तरतन्त्रोपदेशात्, मासिश्राद्धे च 'पार्वणेन' (आप. गृ. २२-१) इत्यतिदेशात्। आज्यहोमेषु जयाद्यनन्तरं श्रौतवत्तूष्णीं परिधीनग्नौ प्रहृत्य तान् दर्वीसंस्रावेणाभिजुहोति; परिधितत्संस्काराणां श्रौतवदभ्यनुज्ञानस्योक्तत्वात्, कृतकार्याणां प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्, आचाराच्च। शम्याश्चेत्, अस्मिन्

---

[1] ज. वेष्वन्वारम्भो न स्यात्.

[2] ख. ग. दन्वारम्भनिवृत्त्यर्थम्.

काले अपोह्याः; 'अथ शम्या अपोह्य' (बो. गृ. अ. ३) इति बोधायनवचनात् , आचाराच्च ॥

पूर्ववत्परिषेचनमन्वमँस्थाः प्रासावीरिति मन्त्रसन्नामः ॥ ८ ॥

अग्निपरिषेचनं पूर्ववत् । अयं तु विशेषः, अदितेऽनुमन्यस्वेत्यादिषु त्रिषु अनुमन्यस्वेत्यस्य स्थाने 'अन्वमंस्थाः' इति, देवसवितरित्यत्र 'प्रसुव' इत्यस्य स्थाने 'प्रासावीः' इति। अत्र श्रौतवत् प्रणीता विमुञ्चति तूष्णीं; कृतकार्याणामासां प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् , 'प्रणीताभ्यो दिशोभ्युपनीय' (बो. गृ.३ अ.) इति बोधायनवचनात्, आचाराच्च । ब्राह्मणश्च यथाशक्ति दानमानादिना सत्कृतो गच्छेत् ॥

अत्रेयं स्थितिः । अग्निमिद्धेत्यादि मन्त्रसन्नाम इत्यन्तः प्राच्योदीच्याङ्गसमुदायः सर्वगार्ह्यप्रधानहोमानां साधारणः 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्हुत्वा' इति प्राच्योदीच्यपदार्थापेक्षया होमानां विशेषेण[1] प्राधान्याभिधानात् ।एवं चा होमेषु नामकरणादिषु तन्त्रस्याप्रसङ्ग एव। नन्वेवम्, 'अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते' इति किमर्थस्तत्र तत्र पुनरुपदेशः। उच्यते । यत्र केवलाज्यहु-

[1] ङ.—होमानामविशेषेण.

विष्पूपनयनादिषु अस्योपदेशस्तत्रैवेदं तन्त्रम् । यत्र पुनः 'अपिवोत्तरया जुहुयात्' (आप. गृ. ५-१८) 'काममन्युभ्यां वा जुहुयात्' (आप. ध. १-२६-१३) इत्यादिषु नोपदेशः, नैव तत्रेदं तन्त्रमिति नियमार्थः । कुत एतत् । केवलाज्यहविष्ष्वेव प्रयोजनान्तरमन्तरेणास्य तन्त्रस्योपदेशात् । उपाकरणसमापनादीनां तु तत्र तन्त्रोपदेशाभावेपि 'कूश्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्' इत्यादेरिव तन्त्रार्थित्वावगमात् अनेन साधारणविधानेनैव तन्त्रम् । तन्त्रार्थित्वावगमस्तु[1] गृह्यान्तरेषु तन्त्रवतामेवोपदेशात् . आपस्तम्बदर्शनानुगतोपदेशात्, अविगीतशिष्टाचाराच्च । यद्येवमाज्यौषधहविष्केपि विवाहे किमर्थस्तन्त्रोपदेशः? । उच्यते । लाजहोमानां कृत्स्नविधानेन तन्त्रानपेक्षत्वात्, उपनयनादिवदाज्यहोमार्थ एव तन्त्रोपदेशः । तथा 'तस्मिन्नुपविशत उत्तरो वरः' (आप.गृ.४-९)इत्यस्यानन्तरमेव अग्नेरुपसमाधानादि, न तु 'यथास्थानमुपविश्य'(आप.गृ. ५-२)इत्यस्यानन्तरमिति क्रमार्थश्च।तथा केवलौषधहविषि स्थालीपाकेपि क्रमार्थ एव । यद्यपि श्रौते दर्शनात् पात्रप्रोक्षणानन्तरमवघातादि युक्तम् ; तथाप्येतद्वचनबलात् तन्त्रात्पुरस्तादेवेति । ऐशानेऽपि स्थालीपाके स्थण्डिलक-

---

[1] क—' कृत्स्नविधानाभावात् ' इत्यधिकमस्ति.

ल्पनान्ते तन्त्रम्, न तु पार्वणवद्गृह एव प्रतिष्ठिताभि-
घारणानन्तरमिति क्रमार्थ एव ।

केचित्—कल्पान्तरविहितेषु अपार्वणातिदेशेषु आज्यहोमेषु तन्त्रार्थिषु 'कूश्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम्' इत्यादिष्वस्य तन्त्रस्य प्राप्त्यर्थं यथोपदेशमिति सामान्यविधानम्। अन्नत्येषु तु विवाहादिषु येष्वेव पुनर्विधानं तत्रैव नान्यत्र पण्य[1]होमादिष्विति नियमार्थं तत्र तत्र तन्त्रविधानम् । पित्र्येषु तु 'एकैकशः पितृसंयुक्तानि' (आप.गृ.१-१८) इत्यादिविशेषविधानात् तन्त्रसिद्धिरिति ॥

एवं सर्वगार्ह्यहोमानां साधारणं स्मार्तं विधिमुक्त्वा, इदानीं पाकयज्ञेषु वैकल्पिकं श्रौतं विधिमाह—

लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः ॥ ९ ॥

लोकयन्ति वेदैर्वेदार्थानिति लोकाः त्रैविद्यवृद्धाः शिष्टाः द्विजन्मानः । तैर्लोकैराचर्यन्ते यानि कर्माणि तानि लौकिकानि, तेषां मध्ये सप्तानां औपासनहोमादीनां पाकयज्ञशब्दः संज्ञात्वेन प्रसिद्धः, न तु श्रौतानां, विवाहादीनां च, तत्र लोकानामप्रयोगात् । यदि लोकप्रयोगादेवैषां पाकयज्ञनामता प्रसिद्धैव, तर्हि 'पाकयज्ञेषु ब्राह्मणावेक्षो विधिः' इत्येतावताऽलम्, किमर्थं 'लौकि-

---

[1] ज.—पाणि.

कानां पाकयज्ञशब्दः ’ इति । उच्यते । पाकेन पक्वेन चरुणा साध्यो यज्ञः पाकयज्ञः इत्येवं व्युत्पन्नसंज्ञानुवादात् नान्तरीयकावगतश्चरुरेवाग्निहोत्रकविधौ हविः, न पुनर्विध्यन्तरवदाज्यादिकमपीति नियमज्ञापनार्थम् । बोधायनेन तु अत्राज्यं हविरुपदिष्टं । न त्वाग्निहोत्रिकं हविरिह भवति, अग्निहोत्रधर्मप्रापकप्रमाणाभावात् । ‘ द्विर्जुहोति ’ (आप. गृ. २-११) इत्येवमादयः पुनः पञ्च पदार्थाः वचनबलाद्भवन्ति । देवतास्तु तत्तन्मन्त्रप्रतिपाद्या एव ॥

तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥ १० ॥

तत्र तेषु पाकयज्ञेषु मध्ये पार्वणादिषु पञ्चसु ब्राह्मणावेक्षो विधिर्भवति । यो विधिः प्रत्यक्षमेव ब्राह्मणमवेक्षते, नाग्निमिद्धेत्यादिवल्लोकाचारानुमेयं, सोप्येषु विकल्पेन भवतीत्यर्थः । नानयोर्विध्योर्मिथः संसर्गः । नापि स्मार्तस्यानेन बाधः । प्रत्यक्षब्राह्मणस्यापि स्मृत्यनुवादे कल्पसूत्राधिकरणन्यायेन स्मृतितुल्यप्रमाणत्वात् । अत एव ‘ सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योश्वमेधेन यजते ’ (तै. सं. ५-३-१२) इति श्रुत्या, ‘ यजेत वाश्वमेधेन ’ (मनु. ११-७५) इति मनुस्मृत्यनुवादे अश्व-

मेधद्वादशवार्षिकयोर्विकल्पः । बोधायनीये च व्यक्तोयमर्थः । तत्रोदाहरन्ति ।

‘ आघारं प्रकृतिं प्राह दर्वीहोमस्य बादरिः ॥
अग्निहोत्रं तथाऽऽत्रेयः काशकृत्स्नस्त्वपूर्वताम् ॥ इति तां न मिथः संसादयेदनादेशात् ’ इति । होममन्त्रादयस्तु विध्यन्तरीया अर्थादाचाराच्चेहापि भवन्ति । यद्यस्यापि स्मृतितुल्यमेव प्रामाण्यं, किमर्थं ‘ ब्राह्मणावेक्षः ’ इति ?। उक्तोत्तरमेवैतत् । आग्निहोत्रिकविधौ भ्रेषे ‘ यदि यजुष्ट ’ (ऐ. ब्रा. २५-३४) इति श्रौतं प्रायश्चित्तम् । न तु स्मार्तनाशे ‘ यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा ’ (ऐ. ब्रा. २५-३४) इति ॥

द्विर्जुहोति द्विर्निमार्ष्टि द्विः प्राश्नात्युत्सृप्याचामति निलेढीति ॥ ११ ॥

सर्वे प्रधानहोमाः प्रधानहोमत्वसामान्यादेको होम इत्यभिप्रेत्य स्विष्टकृदपेक्षया श्रुतिः द्विर्जुहोतीत्याह, न पुनर्द्विरेव जुहोतीति । ‘ सप्तदशप्राजापत्यान् ’ (तै.ब्रा. १-३-४) इतिवदिह संप्रतिपन्नदेवतैकत्वाभावात् ।

केचित्—यावन्तः प्रधानहोमास्तावन्ति चतुर्ग-

हीतानि स्रुचि सहावदाय होममन्त्रान् सर्वान् अनुद्रुत्य सकृदेव जुह्वति ॥

द्विर्निमार्ष्टीत्यादि व्यक्तार्थम् ॥

प्रयोगस्तु—न परिस्तरणदर्वीसंस्कारोपस्तरणादीनि, अत्रानुपदेशात् । चरुपाकस्त्वर्थाद्द्वियते एव । तेन चरुणा प्रधानाहुतिस्विष्टकृत्प्राशनभक्षणेभ्यः पर्याप्तेन दर्वीं पूरयित्वाऽपरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वाऽऽदाय तत्तन्मन्त्रैः सर्वाः प्रधानाहुतीः क्रमेण हुत्वा दर्व्यास्ततो लेपमादाय दर्भैर्निमृज्य शेषात्स्विष्टकृते हुत्वा प्राचीनावीती पुनर्लेपमादाय दक्षिणतो भूम्यां निमृज्याप उपस्पृश्य यज्ञोपवीती दर्व्यालेपमङ्गुल्याऽऽदाय प्राश्य शुद्ध्यर्थमाचम्य पुनरप्येवं कृत्वा उदङावृत्योत्सृप्य दर्व्या हविश्शेषं सर्वं भक्षयित्वा तां निर्लेह्याचम्य तां दर्भैरद्भिः प्रक्षाळयेदिति ॥

ननु वैश्वदेवौपासनहोमयोः कस्मान्नायं विधिः ? उच्यते । तत्र 'उभयतः परिषेचनम्'(आप. गृ. ७-२२) इति एककार्ययोः द्वयोरपि विध्योः परिसङ्ख्यानात् । अत एव बर्हिर्लेपप्रतिपत्त्योरभावाच्च ॥

केचित्तु—पाकयज्ञ इत्यत्र पाकशब्दस्याल्पवाचकत्वात् विवाहादयोपि सोमाद्यपेक्षया पाकयज्ञा इति, ते-

ष्वप्ययं विधिरिति। तन्न; तेषां मनुष्यसंस्कारार्थत्वेन अप्राधान्यात् प्रधानवाचियज्ञशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः॥

एकाग्निविधिकाण्डे विवाहमन्त्राणां पूर्वमाम्नानात् विवाहमेव पूर्वं व्याख्यास्यन् तस्योदगयनादिनियमापवादेन कालमाह।

सर्व ऋतवो विवाहस्य शैशिरौ मासौ परिहाप्योत्तमं च नैदाघम् ॥ १२ ॥

सर्वे षडृतवः प्रत्येकं मासद्वयरूपाः विवाहस्य कालाः। द्वादशापि मासाः सापरपक्षादिकाः कात्स्न्र्येन काला इत्यर्थः। ऋतव इत्यनेन लक्षणया मासा एव विधित्सिताः, नर्तव इति कुतोवगम्यते? उच्यते। शैशिरौ मासाविति मासपर्युदासात्। अन्यथा विधिपर्युदासयोरेकविषयत्वात् लघुत्वाच्च शिशिरं परिहाप्येति ब्रूयात्। प्रयोजनं तु विवाहस्य पूर्वपक्षादिनियमाभावः। यत्र पुनरुपनयनादावेवंविधहेत्वभावादृतोरेव विधित्सा, तत्र द्व्यवदानद्वारा पुरोडाशस्य यागसाधनत्ववत् सामान्यविध्यवरुद्धपूर्वपक्षादिद्वारेणापि ऋतोः कर्मसाधनत्वसिद्धेः पूर्वपक्षादिर्नियत एव। शिशिरस्यर्तोः यौ द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ, निदाघस्य ग्रीष्मस्य यश्चोत्तमोन्त्य

आषाढः, तानेतांस्त्रीन् मासान् परिहाप्य वर्जयित्वा। अत्रोत्तममिति तमप्प्रत्ययात् यस्सौरतोन्त्यो नैदाघः, यश्चाधिकमासतो द्वितीय आषाढः तावपि पर्युदस्तौ॥

सर्वाणि पुण्योक्तानि नक्षत्राणि॥ १३॥

यानि ज्योतिषे पुण्योक्तानि शुभफलप्रदत्वेनोक्तानि नक्षत्राणि। नक्षत्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्तिथ्यादीन्यपि। तत्र पुण्योक्तानि सर्वाण्यत्रोपसंहर्तव्यानि॥

तथा मङ्गळानि॥ १४॥

शङ्खदुन्दुभिवीणातूण[1]वादित्रसंप्रवादनानि कुलस्त्रीगीतानि केशश्मश्र्वादिप्रकल्पनाहतधौताच्छिद्रविचित्रवासोधारणगन्धानुलेपनसुगन्धस्रग्धारणापदातिगमनछत्रध्वजादीनि शिष्टाचारप्रसिद्धानि मङ्गळानि विवाहे उपसंहर्तव्यानि॥

आवृतश्चास्त्रीभ्यः प्रतीयेरन्॥ १५॥

आवृतः क्रियाः वैवाहिक्यः अविशेषात्समन्त्रका अमन्त्रकाश्च*। तास्सर्वा आस्त्रीभ्यः सर्ववर्णेभ्यस्सकाशा-

---

[1] ख. ग.—शङ्खतूर्यवीणापटतूणव.

दवगम्य प्रतीयेरन् कुर्वीरन् विवोढारः । तत्र समन्त्रकाः ग्रहपूजाङ्कुरारोपणप्रतिसरबन्धाद्या आचारसिद्धाःअमन्त्रकाः नाकबलि[1]यक्षबलीन्द्राणीपूजादयः, ताश्च यथाजनपदं यथावर्णं यथाकुलं यथास्त्रीपुंसं व्यवस्थिता एव, न तु सर्वास्सर्वत्र समुच्चिताः ॥

इन्वकाभिः प्रसृज्यन्ते ते वराः प्रतिनन्दिताः ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वितीयः खण्डः ॥

इन्वकाभिः मृगशिरसि 'नक्षत्रे च लुपि' (पा. २-३-४५) इति सप्तम्यर्थे तृतीया । ये वराः वरयितारो मृगशिरसि प्रसृज्यन्ते कन्यावरणार्थं प्रेष्यन्ते, ते दुहितृमद्भिः प्रतिनन्दिताः प्रकर्षेण पूजिताः, सिद्धार्था भवन्तीत्यर्थः ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने द्वितीयः खण्डः ॥

---

[1] क.—नागवल्ली.

अथ तृतीयः खण्डः

मघाभिर्गावो गृह्यन्ते ॥ १ ॥

'आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ' (आप. ध. २-११-१८) इति वचनादार्षे विवाहे वरैर्दीयमाना गावो दुहितृमद्भिर्मघासु गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति ; आर्षं विवाहं मघास्वेव कुर्यात् , न ब्राह्मादिवत् नक्षत्रान्तरेऽपीति ॥

फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते ॥ २ ॥

अत्र च वधूः फल्गुन्योरेव व्यूह्यते नीयते स्वगृहात् , न तु 'तां ततः' (आप. गृ. ५-१२) इति वचनात् ब्राह्मादिवत्तदानीमेव ॥

केचित्—इन्वकाभिरित्यादि फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते इत्यन्तमुत्तरत्रेन्वकाशब्दस्य व्याख्यानात् शाखान्तरीया गाथेति कल्पयन्तः, मघासु गवां क्रयादिना स्वीकारः, सेनायाश्च युद्धे व्यूहः अविशेषात् पूर्वयोरुत्तरयोर्वा फल्गुन्योरिति प्रकृतानुपयोगितया व्याचक्षते।

यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति तां निष्ट्यायां दद्यात्प्रियैव भवति नेव[1] तु पुनरागच्छतीति ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥ ३ ॥

इयं भर्तुः प्रिया स्यदिति यां दुहितरं पिता कामयेत तां निष्ट्यायां स्वातौ वराय दद्यात् । सा तस्य प्रियैव भवति । नेव[1] तु नैव च रोगदारिद्र्यादिना पीड्यमानाऽर्थिनी पुनः पितृगृहमागच्छति ; स्वगृह एव तस्यास्सर्वे अर्थास्सम्पद्यन्त इति ब्राह्मणावेक्षो विधिः । अत्रापि पूर्ववत् स्मार्तपुण्योक्तनक्षत्रैर्विकल्पः ॥

इन्वकाशब्दो मृगशिरसि ॥ ४ ॥

निष्ट्याशब्दस्स्वातौ ॥ ५ ॥

एते सूत्रे व्यक्तार्थे ॥

विवाहे गौः ॥ ६ ॥

विवाहस्थाने गौस्सन्निधाप्या ॥

गृहेषु गौः ॥ ७ ॥

तथा गृहेषु शालायां अन्या गौस्सन्निधाप्या ॥

---

[1] ङ— नैव.

किमर्थमित्यत आह ;

तया वरमतिथिवदर्हयेत् ॥ ८ ॥

तया विवाहस्थाने सन्निधापितया गवा, न त्वनन्तरोक्तया, वरमतिथिवत् अतिथिं यथा तथा अर्हयेत् पूजयेत् । तया हविरुत्पत्तिद्वारेणोत्सर्गद्वारेण वाङ्गभूतया युक्तेन मधुपर्केण वरमवेदाध्यायिनमपि पूजयेदित्यर्थः ॥

योऽस्यापचितस्तमितरया ॥ ९ ॥

योऽस्य वरस्य पित्राचार्यत्वादिना सम्बन्धी, लोके चापचितो विद्याभिजनादिसम्पत्त्या[1]। यद्वा वरस्यापचितः पूज्यः । तमितरया गृहेषु सन्निधापितया अतिथिवदर्हयेदिति सम्बन्धः । एतन्मधुपर्कद्वयमपि विवाहाङ्गं, प्रकरणात् । दातृपुरुषार्थत्वे तु 'आचार्यायर्त्विजे श्वशुराय राज्ञे वरायापचिताय च[2]' इति ब्रूयात् । प्रत्युत 'अतिथिः पितरो विवाहश्च' (आप. गृ. ३-१०) इति विवाहसम्बन्धमेवाह । ननु वरं चापचितं चातिथिवदर्हयेदिति वक्तव्ये *'विवाहे गौः'* इत्यादि *किमर्थम्?* उच्यते । उभयोः पूजयोर्भिन्नदेशत्वेन भिन्नतन्त्रत्वज्ञा-

---

[1]ख—विद्याभिजनसम्पत्त्या.

[2]ख. ग.—[चशब्दोनास्ति.]

पनार्थम् ; इतरथा सम्भवतां तन्त्रता स्यात् । 'सर्वेभ्यो वैकामविभवत्त्वात्[1]' इति कल्पान्तरे सर्वेभ्यः ऋत्विग्भ्यो विकल्पेन गवैकत्वदर्शनादिहापि वरापचितयोर्विकल्पेन प्रसक्तं गवैकत्वं माभूदिति प्रतिषेधार्थं च ॥

एतावद्गवालम्भस्थानमतिथिः पितरा विवाहश्च ॥ १० ॥

अतिथिर्वेदाध्याय्यागतः, पितरोऽष्टकाकर्म, विवाहश्चेति, यदेतत्त्रयं एतावत् गवालम्भाङ्गकर्मनिमित्तम् । एतदुक्तं भवति ; यथाऽतिथिःपितरश्च गवालम्भाङ्गकर्मनिमित्तभूताः एवं विवाहोऽप्यस्मादेव वचनाद्विशेषणान्तरनिरपेक्ष इति । यद्येतत्सूत्रमेवं न व्याख्यायेत तदा 'गौरिति गां प्राह ' (आप. गृ. १३-१५) ' श्वोभूते दर्भेण गामुपाकरोति (आप. गृ. २२-३) ' विवाहे गौः ' (आप. गृ. ३-६) इत्येतैरेव सिद्धत्वात् व्यर्थमेव स्यात्; तेन अवेदाध्यायिभ्यामपि वरापचिताभ्यां धर्मोक्तगोरहितो मधुपर्को देयः । वेदाध्यायिभ्यां तु तत्सहित इति ॥

केचित्—एतत्त्रयमेवास्माकं गोरालम्भस्थानम् ; न पुनरन्येषामिव विकल्पेनापीशानबलिश्शूलगवापरनामा ।

---

[1] क. थ.—वैकांगांविभवत्त्वात्. ज.—वैकामंविभावित्वात्.

एवं वदन्नस्माकमपि कल्पान्तरोक्तानपि विशेषान्विक-ल्पेनानुजानातीति ॥

अथ विवाहे वर्जनीयाः कन्या आह—

सुप्तां रुदन्तीं निष्क्रान्तां वरणे परिवर्ज-येत् ॥ ११ ॥

या वरेषु वरणार्थं प्राप्तेषु स्वपिति, या रोदिति, या वा गृहान्निष्क्रामति, ता एता वरणे परिवर्जयेत् अत्य-न्तं वर्जयेत्, ऋतौ ज्योतिषादिभिर्ज्ञातायामपि ; यत-स्स्वापादीनामत्रानृद्धिलिङ्गत्वं प्रबलत्वं[1] च विवक्षितम् ॥

दत्तां गुप्तां द्योतामृषभां शरभां विनतां विकटां मुण्डां मण्डूषिकां साङ्कारिकां रातां पालीं मित्रां स्वनुजां वर्षकारीं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

दत्ताद्याः पञ्चदश कन्या वर्जयेत् । दत्ता अन्यस्मै वाचा प्रतिश्रुता, उदकपूर्वं वा प्रतिपादिता । गुप्ता अ-

[1] ख, ग—[एतयोरेव कोशयोः प्रबलत्वंचेतिदृश्यते.]

दर्शनार्थं कञ्चुकादिभिरावृतां, प्रयत्नसंरक्ष्यमाणा वा दौ-श्शील्यादिशङ्कया । पिङ्गा पिङ्गाक्षी, बभ्रुकेशी वा, विष-मदृष्टिर्वा । ऋषभा प्रधाना, ऋषभस्येव शरीरं गतिः शी-लं वा यस्यास्सा, ककुद्वास्ति यस्यास्सा । शरभा शीर्णदीप्तिः, सर्वनीललोम्नी वा, अरूपा वा, निष्प्रभा वा[1]।

केचित्—दर्शनीया, यतस्सा जारकाम्या ।

विनता कुब्जा । विकटा विकटजङ्घा, विस्तीर्णजङ्घा वा । मुण्डा अपनीतकेशा, अजातकेशा वा । मण्डूषिका अल्पकाया, अरुणदती वा, मण्डूकत्वग्वा[2]।

अपरे—वामनाङ्गा, दग्धाङ्गा वा ।

साङ्कारिका गर्भस्थायां यस्यां सत्यां माता भर्तुरस्थि सञ्चयनकारिका, कुलान्तरस्य दुहितृत्वं गता वा । राता रमणशीला कन्तुकादिक्रीडाप्रियेत्यर्थः, ऋतुस्नाता वा ।

केचित्—रतिशीला विषयोपभोगशीलेत्यर्थः ॥

पाली वत्सक्षेत्रादिपालिका । मित्रा बहुमित्रा, सखी वा ॥ स्वनुजा शोभनाऽनुजा यस्यास्सा, न तु शोभनोऽनुजो यस्याः ; शोभनायामनुजायां कदाचित्प्रमादस्स्यादिति ।

---

[1] ख. ग.—[निष्प्रभावा इति नास्ति.] [2] ख. ग.—मण्डूकत्वग्वान्निष्प्रभावा.

केचित्—वरजन्मसंवत्सर एव पश्चाज्जातेति ॥

वर्षकारी, वराद्वर्षेणाधिका । याऽत्यन्तं स्रवति[1] सा वा । परिवर्जयेदित्यनुषङ्गे सत्यपि वर्जयेदिति पुनर्वचनं ब्राह्मादिषु सर्वेषु विवाहेष्वासां प्रतिषेधार्थम् ; असति गत्यन्तरे ऋद्धावपि परीक्षितायां दत्तेतरासामनिषेधार्थं वा ॥

नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गर्हिताः ॥ १३ ॥

नक्षत्रस्य नामेव नाम यासां ता नक्षत्रनामाः । एकस्य नामशब्दस्य लोपः, उष्ट्रमुखीतिवत् । एवमुत्तरयोरपि विग्रहः । रोहिणी चित्रेत्येवमादयो नक्षत्रनामाः । गङ्गेत्यादयो नदीनामाः । शिंशुपेत्याद्या वृक्षनामाः । गर्हिताः वर्जनीयाः ॥

सर्वाश्चं रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

रेफो वा लकारो वा यासां नाम्न उपान्त उपधेत्यर्थः, यथा गौरी शालीत्यादि । शेषं व्यक्तम् । अत्र चकारेण गर्हिता इत्यनुकर्षणात् आसां वर्जनीयत्वे सि-

---

[1] ङ.—स्रवन्ती.

द्धे 'सर्वा वरणे परिवर्जयेत्'' इति व्यर्थं । न ; सुग्रहार्थ-त्वात् । अथवा या एता रेफलकारोपान्ता गौरी शालीत्या-द्याः , याश्च प्रकारान्तरेणापि स्मृत्यन्तरोक्ता रेफलकारो-पान्ताः , यथा सगोत्रा समानप्रवरा पुंश्चलीति तास्सर्वा वरणे परिवर्जयेदिति ज्ञापनार्थम् । इदन्त्विह वक्तव्यम् । असत्यपि गत्यन्तरे व्यक्तेप्यृद्धिलिङ्गे सगोत्रादीनां सर्वथा निषेध एव । गौर्यादीनां तु न तथा, सुप्तादीनामिवेति ॥

केचित्—नक्षत्रनामेत्यादिकेयं शास्त्रान्तरगीता गाथा, तस्याः पादपूरणानि सर्वा वरणे परिवर्जयेदिति पदा-नीति परिकल्पयन्तो, यस्मान्नक्षत्रादिनामा रेफलकारो-पान्ताश्च गर्हिताः, तस्मात्तास्सर्वा वरणे परिवर्जयेदिति व्याचक्षते ॥

शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युप-निधाय ब्रूयादुपस्पृशेति ॥ १५ ॥

शक्तिस्सामर्थ्यम् । विषयोऽवकाशः । अस्यामृद्धिपरी-क्षायां वरतत्साक्षिणां सामर्थ्यस्यावकाशो सम्भवति, यदि कन्या च तदीयाश्चेमां परीक्षामभ्युपगच्छेयुरित्यर्थः । य-त एवात्र शक्तिविषय इत्याह, अत एवैषा ऋद्धिपरीक्षा ज्योतिषादिभिर्वैकल्पिकी ; न तु नित्यवद्विवाहाङ्गम् । द्र-

व्याणि वक्ष्यमाणानि मृत्पिण्डेषु च प्रतिच्छन्नान्येकस्मिन् भाजने निधाय कन्यां समीपे च कृत्वा, तां ब्रूयादेषां पिण्डानामेकमुपस्पृशेति ॥

कानि तानीत्यत आह—

नानाबीजानि सँसृष्टानि वेद्याः पाँसून् क्षेत्राल्लोष्टँ शकृच्छ्मशानलोष्टमिति ॥ १६ ॥

नानाबीजानि व्रीहियवादिबीजानि । संसृष्टान्येकस्मिन् पिण्डे क्षिप्तानि । वेद्याः सौमिक्याः आहृतान् पांसून् । क्षेत्रात् सस्यसम्पन्नादाहृतं लोष्टं । अवशिष्टे प्रसिद्धे ॥

पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः ॥ १७ ॥

पूर्वेषां चतुर्णामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः[1]। नानाबीजानामुपस्पर्शने प्रजानां समृद्धिः । वेद्याः पांसूनां यज्ञानां । क्षेत्राल्लोष्टस्य सस्यानां । शकृतश्च पशूनामिति । ऋद्धिनिश्चयाद्विवाहकर्तव्यतानिश्चय इत्यर्थः ॥

उत्तमं परिचक्षते ॥ १८ ॥

---

[1] ङ—यथायोग्यमृद्धिः.

उत्तमं श्मशानलोष्टं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः; जायापत्योरन्यतरस्य वा मरणलिङ्गत्वादिति[1]॥

उद्वाह्यामाह—

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत ॥ १९ ॥

अत्र सम्पन्नामिति प्रत्येकं सम्बध्यते। बन्धुसम्पन्नां प्रशस्ताभिजनां। शीलसम्पन्नामास्तिक्यादिगुणान्वितां। लक्षणसम्पन्नां गूढगुल्फत्वादिस्त्रीलक्षणयुक्तां। अरोगां क्षयापस्मारकुष्ठाद्यचिकित्स्यरोगरहितां। उपयच्छेत उद्वहेत्॥

अथ वरगुणानाह—

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्श्रुतवानरोग इति वरसम्पत्॥ २० ॥

बन्धुशीललक्षणसम्पन्न इति पूर्ववद्व्याख्यानम्। श्रुतवान् श्रुताध्ययनसंपन्नः; अविदुषश्श्रोदितकर्मानधिकारात्, धर्माद्यर्थत्वाच्च विवाहस्य। अरोग इति पूर्ववत्; तस्याप्यसमर्थत्वेनानधिकारात्। एवं[2]भूता वरसम्पत्। एवंगुणाय वराय कन्या देयेत्यर्थः॥

---

[1]क—मरणलिङ्गादिति.

[2]ङ. ज—इत्येवं.

अथर्द्धिनिश्चये एकीयं मतमाह—

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्रियेतेत्येके ॥ २१ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने तृतीयः खण्डः ॥

समाप्तश्च प्रथमः पटलः.

यस्यां कन्यायां वरस्य मनश्चक्षुषोर्निबन्धः नितरां बन्धनं, यस्यामासत्त्यतिशयेनमनश्चक्षुषी निबद्धे इव तिष्ठत इत्यर्थः। तस्यां जायायां सत्यां धर्मादीनां समृद्धिः, नेतरद्गुणदोषानुरागदर्शनं[1] माद्रियेतेत्येके ब्रुवते। एतदुक्तं भवति; अत्र मनश्चक्षुषोर्निबन्ध एवादरणे कारणं, न तु ज्योतिषादिना ज्ञाता गुणाः। तथा तदभाव एव परिवर्जने कारणं, न स्वापादयो दोषा इति। उभयोरपि मतयोर्दत्तादीनां निषेधमाद्रियेतैव; 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायाम्' (आप. ध. २-१३-१) 'असमानार्षगोत्रजां' 'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वम्' इत्यादिवचनजातात् ॥

इत्थं सुदर्शनार्येण गृह्यतात्पर्यनिर्णयम्[2] ॥
प्रथमे पटलेऽकारि यथाभाष्यं यथामति ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने तृतीयः खण्डः ॥

समाप्तश्च प्रथमः पटलः.

---

[1] क. ज—दोषानुदर्शन.

[2] ख. ग. ङ. ज—सूत्रतात्पर्यदर्शनम्.

अथ द्वितीयः पटलः

चतुर्थश्च खण्डः

पूर्वत्र 'इन्वकाभिः प्रसृज्यन्ते' (आप. गृ. २-१६) इति विवाहोपयोगिनो वरप्रेषणस्य कालोभिहितः[1]। इदानीं तस्य विधिमाह—

सुहृदस्समवेतान्मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात् ॥ १ ॥

सुहृद आत्मनो मित्राणि । समवेतान् आत्मानं प्रत्येककार्यान् । मन्त्रवतः मन्त्रब्राह्मणवतः, 'शुचीन् मन्त्रवतः'(आप.ध.२-१५-११)इतिवन्मन्त्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । वरान् वरयितॄन् । वरः प्रहिणुयात् प्रेषयेत् ॥

एते युग्मा ब्राह्मणाश्चेति केचित् ॥

तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत ॥ २ ॥

तान् प्रस्थितान् । मन्त्रसमाम्नायस्यादितः 'प्रसुग्मन्ता' इति द्वाभ्यां ऋग्भ्यां अभिमन्त्रयेत । अभिमन्त्रणं आभिमुख्येन मन्त्रस्योच्चारणं । अनुमन्त्रणमप्येवं ; अनुमन्त्रयितव्यद्रव्यगतचित्तेनेति तु भेदः ॥

---

[1] ख. ग—विहित.

अथ सूत्रस्यापूर्णत्वात्क्रम उच्यते—

कृतप्राणायामो वरान् प्रेषयिष्य इति सङ्कल्प्य,प्रसुग्मन्तेति द्वाभ्यां वरानभिमन्त्र्य, 'यूयममुष्मात्कुलान्मह्यं कन्यां वृणीध्वम्' इति प्रेषयेत्। ततस्ते दुहितृमतो गृहं गत्वा, कन्यां दत्तसगोत्रत्वादिदोषरहितां बन्ध्वादिगुणसम्पन्नां च यत्नतोऽवधार्य, दुहितृमन्तं पित्रादिकं 'गौतमगोत्राय विष्णुशर्मणे भवदीयां कन्यां प्रजासहत्वकर्मभ्यो वृणीमहे' इति ब्रूयुः। ततस्स पित्रादिर्दास्यामीति प्रतिब्रूयात्। ततस्ते प्रत्येत्य, सिद्धार्था वयमिति वराय वेदयेयुः। एतच्च वरप्रेषणाद्यासुरार्षयोरेव, नान्येषु, अर्थलोपात्। अथ यस्मिन्नहनि विवाहः ततः पूर्वमेव पञ्चमे तृतीये वाहनि यथाशिष्टाचारमङ्कुरारोपणं कुर्यात्। तथा श्वो विवाह इत्यद्य विवाह इति च। 'तथा मङ्गलानि' 'आवृतश्चा स्त्रीभ्यः प्रतीयेरन्' (आप.गृ.२-१४,१५) इत्युक्तानि कर्माणि वरो वधूश्च यथाकालं यथायोग्यं कुरुतः॥

केचित्—पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धं कल्पान्तरादिति।

ततः पित्रादिर्वधूकुलं प्राप्ताय वराय कन्यामुदकपूर्वं दद्यात्; इमां वत्सगोत्रजां लक्ष्मीदायीं[1] गौतम-

[1]ख. ग. ङ. ज—लक्ष्मीं. घ.—लक्ष्मीनाम्नीं. थ.—लक्ष्मीदायां.

गोत्राय विष्णुशर्मणे तुभ्यं प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयामीति । गान्धर्वराक्षसयोस्तु न प्रतिपादनं ; दातृव्यापारानपेक्षत्वात् । ततस्तां वरः प्रतिगृह्य विवाहस्थाने 'यत्र क्वचाग्निम्' (आप.ध.२-१-१३) इत्यादिविधिनाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य, तत्रैव यस्यां शालायां कन्याऽऽस्ते तां गत्वा मधुपर्कं प्रतिगृह्णाति यथार्हं यथाविधि । एवमेव वरापचितोपि ॥

अनन्तरं वरः किं कुर्यादित्यत्राह—

स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत् ॥ ३ ॥

वरः स्वयं कन्यां दृष्ट्वा 'अभ्रातृघ्नीम्' इति तृतीयां ऋचं जपेत् । दृष्ट्वैव चक्षुषी[1] उपसंहरति । जपश्च सर्वत्र चातुस्स्वर्येण ; न तु करणमन्त्रादिवदेकश्रुत्या । 'एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ' (पा. १—२—३३) 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु' (पा. १—२—३४) इति वचनात् । अत्र च स्वयमिति विशेषणं वरयितॄणां प्रकृतानामयं जपो मा भूदिति ॥

केचित्—स्वयं वधूमेव दृष्ट्वा जपेत् ; न तु वरानिति ॥

---

[1] ख. ग. ङ.—चक्षुः.

स्वयं दृष्ट्वेत्यादि च सर्वविवाहानामविकृतम् ॥

चतुर्थ्यां समीक्षेत ॥ ४ ॥

'अघोरचक्षुः' इत्यनया समीक्षेत । वध्वा दृष्टौ स्वदृष्टिं निपातयति ; अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधीति मन्त्र-लिङ्गात् ।

केचित्—समीक्षेत अवयवशो निरीक्षेतेति ॥

अत्र वरो वधूश्च दर्भेष्वासीनौ दर्भान्धारयमाणौ कृत-प्राणायामौ सङ्कल्पयेते, 'आवाभ्यां कर्माणि कर्तव्यानि, प्रजाश्चोत्पादयितव्याः' इति ॥

अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या दर्भं संगृह्योत्तरेण यजुषा तस्या भ्रुवोरन्तरं संमृज्य प्रतीचीनं निरस्येत् ॥ ५ ॥

उपमध्यमा उपकनिष्ठिका ; न तु प्रदेशिनी; तस्या-विस्रंसिकेति व्यपदेशात् । उत्तरेण यजुषा 'इदमहं या त्वयि' इत्यनेन । शेषं व्यक्तम् । दर्भं निरस्याप उप-स्पृशेत् ॥

प्राप्ते निमित्त उत्तरां जपेत् ॥ ६ ॥

'जीवाँ रुदन्ती' इति 'मन्त्रलिङ्गानुरूपे निमित्ते प्राप्ते मात्रादिभिः कन्यकया वा अन्योन्यवियोगचिन्तया रोदने कृते इमामृचं जपेत् ॥

युग्मान्समवेतान्मन्त्रवत उत्तरयाऽर्चः प्रहिणुयात् ॥ ७ ॥

युग्मान् समसङ्ख्याकान्। समवेतान्मन्त्रवत इति पूर्ववत्। उत्तरया 'व्युक्षत्क्रूरम्' इत्येतया प्रैषत्वादुच्चैः प्रयुक्तयाऽऽर्चः प्रहिणुयात् वधूस्नापनार्था अप आहर्तुं प्रेषयेत्। एते च ब्राह्मणा एव, 'आस्यै ब्राह्मणा' इति मन्त्रलिङ्गात्। ते च ब्राह्मणा यास्वप्सु पुरुषास्स्नानादिषु पूर्वं न मृतास्ताभ्यस्तृणावकाद्यपनीयाप आनयन्ति; 'अवीरघ्नीः' इति मन्त्रलिङ्गात् ॥

उत्तरेण यजुषा तस्याश्शिरसि दर्भेण्वं निधाय तस्मिन्नुत्तरया दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य छिद्रे सुवर्णमुत्तरयान्तर्धायोत्तराभिः पञ्चभिस्स्नापयित्वोत्तरयाऽहतेन वाससाऽऽच्छाद्योत्तरया योक्त्रेण सन्नह्यति ॥ ८ ॥

दर्भेण्वं, दर्भैः परिकल्पितमिण्वं निगळाकृतिं परिमण्डलाकारमित्यर्थः[1]। तदुत्तरेण यजुषा 'अर्यम्णोग्निं' इत्यनेन वध्वाश्शिरसि निधाय तस्मिन्निण्वे वरः[2] उत्तरया 'खेन स' इत्येतया दक्षिणं युगछिद्रं, युगस्य दक्षिणं छिद्रं दक्षिणस्या धुरो बाह्यछिद्रं प्रतिष्ठाप्य, छिद्रे सुवर्णमुत्तरया 'शन्ते हिरण्यम्' इत्येतयान्तर्धाय, उत्तराभिः 'हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावकाः' 'प्रचक्रमुर्हित्वा'[3] इत्यादिभिः पञ्चभिः ऋग्भिः स्नापयति । एतच्च पञ्चानामन्ते सकृदेव 'वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रम्' (आप.प.१-४७) इत्युक्तत्वात् । एवं सर्वत्र एवंविधेष्वन्नप्राशनादिषु ॥

केचित्—पञ्चभिरिति वचनात् प्रतिमन्त्रमिति । तन्न ; तिसृभ्योवशिष्टयोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थत्वादस्य[4]। इतरथा क्रियाभ्यावृत्तिवाचकप्रत्ययाश्रुते गुणार्थं प्रधानस्नानाभ्यावृत्तिकल्पनापत्तिः, प्रयुक्तिगौरवं च ॥

उत्तरया 'परित्वा गिर्वणो गिरः' इत्येतया। अहतेन अनिवसितेन वाससा परिधाप्य, द्विराचमय्य, उत्त-

[1]ज—निगळाकृतिः परिमण्डलाकारं इत्यर्थः.
[2]ख. ग. ङ. ज—[वरइति न.]
[3]ख. ग—[प्रचक्रमुर्हित्वा इति नास्ति.]
[4]ज—[तिसृभ्य इत्यारभ्य इतरथा इत्यन्तं नास्ति.]

रया 'आशासाना सौमनसम्' इत्येतया योक्त्रेण सन्न-ह्यति। कृत्स्नविधानं चेदम्॥

केचित्—ऐष्टिकसन्नहनविधिप्रदर्शनार्थमिति॥

अथैनामुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा-ऽग्निमभ्यानीयापरेणाग्निमुदगग्रं कट-मास्तीर्य तस्मिन्नुपविशत उत्तरो वरः॥ ९॥

अथशब्द उक्तार्थः, अर्थकृत्यप्रतिषेधार्थ इति। एनां वधूं दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा, उत्तरया 'पूषा त्वेतो नयतु' इत्येतयाऽग्निमभ्यानीयाग्न्यभिमुखमानयति; नयत्विति मन्त्रलिङ्गात् व्यवहितेपि नयने विनियोगात्। अग्नेरदूरेण पश्चादुदगग्रं,[1] कटमास्तीर्य, तस्मिन् कटे युगपदुप-विशतः, यथोत्तरो वरो दक्षिणा वधूः॥

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽथैना-मादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत॥१०॥

अयं तन्त्रोपदेशः क्रमार्थ इत्युक्तमेव। यदि तु लाज-

[1] ङ—नतु प्रागग्रं [इत्यधिकम्.]

होमास्तन्त्रशून्या आगन्तुकाः, तदा स क्रमतन्त्रविधा-
नार्थः। अथेति पूर्ववत् ॥

केचित्—कल्पान्तरसिद्धोपोत्थानानन्तर्यप्रदर्शनार्थ-
मिति ॥

एनां वधूं वर आदित अनुवाकस्य 'सोमः प्रथमः'
इत्यस्य 'सोमः प्रथमः' इति द्वाभ्यां ऋग्भ्यामभिमन्त्र-
येत ॥

**अथास्यै दक्षिणेन नीचा हस्तेन दक्षि-
णमुत्तानं हस्तं गृह्णीयात् ॥ ११ ॥**

अनेन नित्यविधिना 'सोभीवाङ्गुष्ठम्' इत्येताव-
न्मात्रस्य व्यवहितस्यापि सम्बन्धः। इतरथा स इति न
ब्रूयात्। अस्यै अस्या वध्वाः; षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। उत्ता-
नं दक्षिणं हस्तं वरस्स्वेन नीचा न्यग्भूतेन दक्षिणहस्तेन।
अभीवाङ्गुष्ठं। अभिरूपर्यर्थः। इवेत्यवधारकः। उपर्यङ्गुष्ठ-
मेव गृह्णीयात् ॥

अथ काम्यं विधिद्वयमाह—

**यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गु-
लीरेव गृह्णीयात् ॥ १२ ॥**

अङ्गुलीरेव नाङ्गुष्ठम् । शेषं नित्यवत् ॥

यदि कामयेत पुंस एव जनयेयमित्य-ङ्गुष्ठमेव सोऽभीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि गृह्णाति ॥ १३ ॥

अभीव लोमानि, यथा वरस्याङ्गुष्ठलोमानि सर्वाण्येवोपरि भवन्ति तथा गृह्णाति । शेषं नित्यवदेव । अतो वध्वङ्गुष्ठमप्युत्तानम् ॥

पूर्वोक्तस्य नित्यस्य काम्ययोश्च मन्त्रानाह—

गृभ्णामि त इत्येताभिश्चतसृभिः ॥ १४ ॥

गृह्णातीति सम्बन्धः । सर्वासामन्त एव ॥

अथैनामुत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीचीं वा दिशमभि प्रक्रमयत्येकमिष इति ॥ १५ ॥

अथाग्नेरदूरेणोत्तरत आरभ्यैनां दक्षिणेन पदा पादेन प्राचीमुदीचीं वा दिशमभि प्रागायतान्युदगायतानि वा

सप्त पदानि प्रक्रमयति ; 'एकमिषे' इत्यादिभिस्सप्तभिः 'विष्णुस्त्वान्वेतु' इत्यनुषक्तैः प्रतिमन्त्रम् ॥

सखेति सप्तमे पदे जपति ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने तुरीयः खण्डः ॥

स वरस्सप्तमे पदे निहिते 'सखा सप्तपदा' इत्यादि 'सूनृते' इत्यन्तं जपति, चातुस्स्वर्येणैव ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने तुरीयः खण्डः ॥

अथ पञ्चमः खण्डः.

प्राग्घोमात्प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा यथास्थानमुपविश्यान्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्जुहोति सोमाय जनिविदे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

सखेति जपित्वा, प्राग्घोमात् होमात्प्राक् अग्निप्रदक्षिणमेव वध्वा सह कुर्यान्नान्यदर्थकृत्यमावश्यकमपि ; प्राग्घोमादित्यधिकग्रहणात् । ततो यथास्थानं 'उत्तरो वरः' इत्युक्तस्थानानातिक्रमेण न त्वनियमेन उपविश्य वध्वामन्वारब्धायामुत्तराः उत्तरमन्त्रकरणिका आहुतीर्होमान् जुहोति । के पुनस्त उत्तरे मन्त्राः? कथं च जुहोति? इत्यत आह—' सोमाय जनिविदे ' इत्यादयष्षोडश मन्त्राः। तेषामादितश्चत्वारि यजूंषि, ' प्रेतो मुञ्चति ' इत्यादयो द्वादशर्चः। एतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिस्वाहाकारं जुहोति, न पुनः ' यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वातेधास्स्वाहा ' (तै. सं. १-१-१३) इतिवत् ' अवदीक्षामदास्थ स्वाहा ' (तै.म. १-४-४) इत्येतेनैव स्वाहाकारेण होमः । पूर्वेषामहोमार्थता[1] च । जुहोतिशब्दार्थश्च तद्धितेन चतुर्थ्या मन्त्र-

[1] क. ज—पूर्वेषां होमार्थता.

लिङ्गादिना वा प्रतिपन्नाश्चोदिता देवताश्चोदितेनैव चतुर्थ्यन्तशब्देनोद्दिश्य यजमानेन त्यक्तस्य हविषश्चोदिताधारे प्रक्षेपः। इह च मन्त्रलिङ्गात्सोमादयो देवताः। ताश्च न जनिवित्त्वादिविशेषण विशिष्टाः। होमविध्यनुपपत्त्या हि मन्त्रप्रतिपन्नानां देवतात्वं कल्प्यम्, सा च देवतामात्रकल्पनया शाम्यति। न पुनर्निर्बीजां गुर्वी विशिष्टकल्पनां प्रयुक्तिगौरवा[1]पादिकामयुक्तामपेक्षते। न च ग्राहकमन्त्राम्नातयोरनुपपत्त्या विशिष्टानां देवतात्वकल्पना। विशेषणानां 'मूर्धा दिवः ककुत्' इत्यादिवत्स्तुत्या देवताधिष्ठानान्वयेऽपि तयोश्चरितार्थत्वात्। हविश्चाज्यं; 'जुहोतीति चोद्यमाने सर्पिराज्यं प्रतीयात्' (आप. प. १–२५) इति परिभाषावचनात्। विवाहादेरयज्ञत्वेऽपि यज्ञेष्वधिकरिष्यमाणपुरुषदेहयोग्यतापादकत्वेन तत्र यज्ञधर्मा युक्ता एव। अन्यथा आधानपवमानेष्ट्यादिष्वयज्ञेषु 'यज्ञोपवीती प्रदक्षिणम्' (आप. प. २–१५) इत्यादयो न प्राप्नुयुः। होमाधारस्तूपसमाहितोऽग्निस्स्थित एव॥

अथैनामुत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदाऽश्मानमास्थापयत्यातिष्ठेति॥ २॥

---

[1]ज–कल्पना–प्रयुक्तगौरवा.

व्यक्तार्थम् ॥

अथास्या अञ्जलावुपस्तीर्य द्विर्लाजानो-प्याभिघारयति ॥ ३ ॥

तस्यास्सोदर्यो लाजानावपतीत्येके ॥४॥

एते अपि सूत्रे व्यक्तार्थे । आचाराल्लाजानां त्रिरावापो जमदग्नीनां । लाजहोमाश्चापूर्वाः ; 'अस्या अञ्जलावुपस्तीर्य' इत्यादि कृत्स्नविधानात् । पार्वणातिदेशाभावात्[1] पाकधर्माग्निमुख [2]प्रत्यभिघारणस्विष्टकृल्लेपाञ्जनानामप्राप्तिरेव ॥

केचित्—कृत्स्नविधानादेव साधारणतन्त्रस्य प्राप्त्यभावात् लाजकिंशुकहोमेषु तन्त्रमध्यस्थं येन जुहोतीत्याद्यञ्जलिसंस्कारमपि नेच्छन्ति ॥

जुहोतीयं नारीति ॥ ५ ॥

वर एव 'इयं नारी' इत्यनया ऋचाऽभिन्नेन वध्वञ्जलिना दैवतीर्थेन लाजान् जुहोति । न पार्श्वेन ; उपदेशातिदेशयोरभावात् ॥

---

[1] क—अतः पार्वणातिदेशाभावात्.

[2] ज—अतस्तन्त्राभावात्पाकयज्ञधर्माञ्जलिसंस्काराभिमुख.

केचित्—'प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा यथास्थानमुपविश्य' इत्येष विधिरुत्तरतो वरोऽभ्यन्तरतो वधूरित्येवंरूपयथास्थाननियमार्थो न युज्यते । कुतः ? यतो विवाहे वधूप्राधान्येन तस्या अभ्यन्तरीभावो न्यायसिद्धः । वधूप्राधान्यं च स्त्रीणां अपुनर्विवाहादेव वेदितव्यमिति । एतच्च 'तस्मिन्नुपविशत उत्तरो वरः' (आप. गृ. ४-९) इत्यत्र सूत्रे व्याख्यातम् । अतो यथास्थानानुवादेन परिभाषासिद्धोपवेशननियमार्थ एवायं विधिः । उत्तराष्षोडशैवाहुती[1]रुपविश्य जुहोति, न लाजहोमानपि । ते त्वस्मादेव नियमाद्बहुतरगृह्यान्तरानुरोधाच्च अविगीतास्मदीयाचारमुल्लङ्घ्यापि तिष्ठतैव होतव्या इति । तन्न ; यत औपासनोत्पादनद्वारा देहसंस्कारोत्पादनद्वारा च जायापत्युभयसाध्ययज्ञोपकारके विवाहे तयोस्समेव स्वामित्वलक्षणं प्राधान्यम् । अपि च, चोदितसर्वकर्मसु पतिप्रयोगे यस्त्वया धर्मः कर्तव्यस्सोऽनया वध्वा सहेति पत्न्यास्सहत्ववचनात्, प्रत्युत अप्राधान्यमेव स्त्रीणाम् । अपुनर्विवाहस्त्वासामप्राधान्येऽपि 'तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते' (तै. स. ६-६-४) इति निषेध-

[1]थ—षोडशैवाज्याहुतीः.

बलादेवोपपद्यते[1]। तस्मान्न्यायतोऽभ्यन्तरीभावस्यानियमे विपर्यये वा प्राप्ते, उपवेशनानुवादेन यथास्थानमुत्तर एव वर इत्येतन्नियमार्थ एवायं विधिः। तेन लाजहोमा अप्यासीनेनैव होतव्याः। तस्य 'आसीनो दर्वीहोमान् जुहोति' (आप. प. ३-१०) इति सर्वदर्वीहोमानामविशेषेणास्माकं चोदितत्वात्, स्वसूत्रोक्तविषये बहुतराणामपि गृह्यान्तराणामनुपसंहार्यत्वाच्च ॥

उत्तराभिस्तिसृभिः प्रदक्षिणमग्निं कृत्वाऽश्मानमास्थापयति यथा पुरस्तात् ॥ ६ ॥

उत्तराभिः 'तुभ्यमग्रे पर्यवहन्' इत्यादिभिस्तिसृभिः॥

होमश्चोत्तरया ॥ ७ ॥

लाजहोमश्चोत्तरया 'अर्यमणं नु देवम्' इत्येतया॥

पुनः परिक्रमणम् ॥ ८ ॥

अग्निप्रदक्षिणम् ॥

---

[1] क—[अपिचेत्यादि उपपद्यत इत्यन्तस्य स्थाने अय पाठः]–प्रत्युत यस्त्वया धर्मश्चरितव्यस्सोनया सहेति चोदितसर्वकर्मसु पतिप्रयोग एव तया सहत्ववचनात अप्राधान्यमेव तस्याः। यतश्चोभयथापि ".तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते" इति निषेधादेव स्त्रीणामपुनर्विवाहः ॥

आस्थापनम् ॥ ९ ॥

अश्मनः[1]॥

होमश्चोत्तरया ॥ १० ॥

'त्वमर्यमा भवसि' इत्येतया ॥

पुनः परिक्रमणम् ॥ ११ ॥

'होमश्चोत्तरया' इत्यादिषु पञ्चसु सूत्रेषु 'यथा पुरस्तात्' इत्यनुषङ्गः। कार्यः कार्यमिति च यथालिङ्गं वाक्यशेषः॥

जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

एतदुक्ताभिप्रायम्; यत्र वचनं तत्रैव जयादयो, नान्यत्र; अन्वारम्भश्चैषु नास्तीति ॥

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य तां ततः प्र वा वाहयेत्प्र वा हारयेत् ॥ १३ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वा, सामर्थ्यात्तन्त्रशेषं समाप्येत्यर्थः। तेन शम्यापोहनप्रणीताविमोकब्राह्मणोद्वासनान्यपि[2] करोति। उत्तराभ्यां 'प्र त्वा मुञ्चामि' इति द्वाभ्यां ऋग्भ्याम्।

[1] ग, घ—आत्मनः,　　　　[2] ब्रह्मोद्वासनान्यपि

योक्त्रं विमुञ्चति । ततः अनन्तरं तां वधूं हस्तिनमश्वं वा प्रवाहयेत् । शिबिकामान्दोळिकां रथं मनुष्यं वा प्र वा हारयेत्[1] । उभयत्र 'व्यवहिताश्च' (पा.सू.१-४-८२) इति वाशब्दव्यवधानम् । वाशब्दद्वयं तु तुल्याविमौ विधी, नान्यतरोनुकल्प इति ज्ञापयितुम् । अत्र विमुच्येति क्त्वाप्रत्यये सत्यपि तत इति यदाह तज्ज्ञापयति, नावश्यं क्त्वाप्रत्यययुक्तं वचनं पूर्वकालतां समानकर्तृकतां वा विदधाति । कदाचित्केवलक्रियाविधानमेव सिद्धवदनुवदति, यथा 'वेदं कृत्वाऽग्नीन् परिस्तीर्य' (आप. श्रौ. ११-२-१५) इति । अत्र हि न वेदकरणस्य परिस्तरणपूर्वकालता ; वेदपरिवासनविधाना[2]ग्न्यगारसमूहनायतनोपलेपनानामपि मध्ये कर्तव्यत्वात् । तथात्रापि 'परिषेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य' इति प्रणीतामोक्षणादेर्मध्ये कर्तव्यत्वात् । तथा दधिघर्मे 'एतस्मिन् काले श्रातं हविरिति प्रत्युक्त्वा तमादायाहवनीयं गत्वा' (आप. श्रौ. १३-३-४) इति । तत्रापि प्रतिप्रस्थाता दधिघर्मसंस्कर्ता, होमकर्ताऽध्वर्युः ततस्समानकर्तृत्वाभावः । तथैवान्यत्राप्यश्वमेधे 'दक्षिणापञ्चाग्याहं च त्वं च वृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति' इति ।

---

[1] ज—प्रहारयेत्.

[2] क—वेदाग्रनिधाना ; थ—वेदाग्रच्छेदना.

तथैवात्र 'स्मृतं च म इत्येतद्वाचयित्वा गुरवे वरं दत्वोदायुषेत्युत्थाप्य' (आप. गृ. ११-१७). इति ॥

समोप्यैतमग्निमनुहरन्ति ॥ १४ ॥

एतं विवाहाग्निं समोप्योखायामनुहरन्ति अव्यवायेन वध्वाः पश्चान्नयन्ति परिकर्मिणः । एतमितिग्रहणं विवाहाग्नेरौपासनाख्यस्य[1] संस्काराशब्दाभिव्यङ्ग्यस्य प्रयाणेपि नित्यं प्रत्यक्षनयनार्थम् । अगृह्यमाणेत्वेतमित्यस्मिन्नदृष्टार्थं सर्वार्थस्य लौकिकाग्नेरनुहरणं स्यात् । औपासनस्य च गृह्यान्तरेण प्रयाणे विहितं समारोपणं स्यात् ॥

नित्यः ॥ १५ ॥

पाणिग्रहणादारभ्य सर्वाचारलक्षणकर्मार्थमयमग्निर्नित्यः, यावज्जीवं नोत्सृज्यते ; 'पाणिग्रहणादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षते तस्मिन् गार्ह्याणि कर्माणि' इति हिरण्यकेशिवचनात् । अतः साङ्गे विवाहे समाप्तेपि 'अपवृत्ते कर्मणि लौकिकस्सम्पद्यते' (आप. प. ४-२३) इति न भवति ॥

धार्यः ॥ १६ ॥

---

[1] औपासनाख्यसंस्कार.

नित्य इति सिद्धे धार्य इत्यारम्भात् प्रयाणेप्यस्य समिध्यात्मन्यरण्योर्वा समारोपणं गृह्यान्तरविहितं विकल्पेनापि न स्यात् । यथा 'जुह्वा स्रुवेण वा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति' (आप. श्रौ. २-११-१) इत्यत्र 'अध्वर्युं कर्तारम्' (आप. प. १-२६) इति वचनात् अध्वर्युरेव कर्ता[1], न तु 'जुहोति निपतीति प्रायश्चित्ते ब्राह्मणम्' (आश्व. श्रौ. १-१-१६) इत्याश्वलायनसूत्रविहितो ब्रह्मा विकल्पेनापि । एवं च 'समोप्यैतमग्निमनुहरन्ति'(आप. गृ. ५-१३) इति सर्वस्य धर्मोयं, न वैवाहिकप्रयाणस्यैव । यथा 'समोप्यैतावग्नी[2]अन्वारोप्य' इत्याग्निकप्रयाणेऽस्य विहितो धर्मस्सर्वार्थः । एवंविधेषु यद्यपि याज्ञिका विकल्पं नेच्छन्ति, तथापि विकल्पोस्तीत्यत्र ज्ञापकं भवति । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्मभिस्सम्बन्धः' 'दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोः' 'पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः' (आप. ध. २-१३-१,२,३). इत्यसवर्णदारसङ्ग्रहणं प्रतिषिध्य स्वयमेवाह सूत्रकारः 'स त्रयाणां वर्णानाम्' (आप. प. १-२) इति । त्रयाणामित्येतस्य पदस्यार्थो भाष्यकारेण व्याख्यातः । 'तिस्रो हि तस्य भार्या स्स्मृत्य-

---

[1] ख. ग. ङ—नान्येषां कर्तृत्वम्. [इत्यधिकः पाठः.]

[2] ङ. ज—समोप्येतरावग्नी.

न्तरवचनादप्रतिषिद्धाः, तस्य कथं सह ताभिरधिकार-
स्स्यादित्येवमर्थां त्रिसङ्ख्या ' इति । एतत्सूत्रभाष्याभ्या-
मसवर्णदारसङ्ग्रहस्स्मृत्यन्तरविहितो न सर्वथैव निषिद्ध
इति गम्यते। तच्चान्येष्वप्येवंविधेषु विकल्पस्यज्ञापकमेव॥

अस्यौपासनस्योद्वासित[1]स्योत्पत्तिमाह :—

अनुगतो मन्थ्यः ॥ १७ ॥

यद्ययमग्निरनुगतः निर्वाणस्स्यात्तदा मन्थ्यः तेभ्य
एवावक्षाणेभ्योऽग्निमन्थितव्यः । यदि तानि न स्युरसम-
र्थानि वा तदास्य भस्मना अरणी संस्पृश्य मन्थितव्यः॥

श्रोत्रियागाराद्वाहार्यः ॥ १८ ॥

अथवाऽधीतवेदस्य गृहादाहार्यः । अयं च व्यवस्थि-
तो विकल्पः । यदि मथितेऽग्नौ विवाहस्तदामन्थ्यः ।
यद्याहृतेऽग्नौ तद्वाहार्यः । नष्टेऽपहृते वाग्नावियमेवोत्पत्तिः।
अनुगत इत्यस्य नष्टापहृतयोः प्रदर्शनार्थत्वात् ॥

प्रायश्चित्तमाह—

उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वा ॥ १९ ॥

---

[1] ङ—उद्वातस्य.

अन्यतरस्य कालस्य अह्नो वा रात्रेर्वा सम्बन्धी उपवासः अनशनं भार्यायाः पत्युर्वा भवति । चकारोऽग्न्युत्पत्तिप्रायश्चित्तयोस्समुच्चयार्थः । यद्यहनि रात्रौ वा प्राग्भोजनादनुगतिस्तदा मथित्वाऽऽहृत्य वा यत्र क्वचेति विधिनोपसमाधाय 'यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा' इति सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा कालशेषमुपवसेत् । यदि भोजनादूर्ध्वं तदा तत्कालशेषमागामिकालं च । सर्वथा तु विज्ञातमात्र एवानुगमने उत्पादनादि कार्यं ; निमित्तानन्तरं नैमित्तिकस्यावश्यकर्तव्यत्वात् ॥

अन्ये तु—भार्यापत्योरुभयोरप्युपवासो न विकल्पः, स्वामित्वाविशेषात् , 'पर्वसु चोभयोरुपवासः' (आप. ध. २-१-४) इति स्मार्ते समुच्चयस्य दृष्टत्वाच्च । वाशब्दस्तु चार्थ इति । तेषामुपवासश्चान्यतरस्येत्येतावदेवालं सूत्रं। अर्थादेव स्वामिनोरुभयोरप्युपवासो भविष्यति ॥

केचित्—'उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वानुगते' इति सूत्रं छित्वा व्यवहितान्वयकल्पनया व्याचक्षते, अनुगतेऽग्नौ भार्यायाः पत्युश्चोपवासोऽन्यतरस्य वेति । अत्र प्रकृतेपि पुनरनुगत इति ग्रहणमाधिकयत्नमन्तरेणैवंविधानां प्रासङ्गिकार्थता न स्यात् , किन्तु परमप्रकृता-

र्थतैवेति ज्ञापयितुमिति ॥

अनुगतेऽपि वोत्तरया जुहुयान्नोपवसेत्
॥ २० ॥

अपि वा अग्नावनुगते उत्तरया 'अयाश्चाग्ने' इत्ये-तयाऽऽज्यं जुहुयान्नोपवसेत् । अनुगत इति पुनर्वचना-न्नष्टापहृतयोर्नायं विकल्पः, किन्तूपवास एव । अपि वे-त्यनेनैव उपवासपक्षे व्यावृत्ते, नोपवसेदित्यारम्भादुपवा-समात्रेणैवायं विकल्पः । प्रायश्चित्तं[1] त्वत्राप्यस्त्येव ॥

उत्तरा रथस्योत्तम्भनी ॥ २१ ॥

उत्तरा 'सत्येनोत्तभिता' इत्येषा रथस्योत्तम्भनी, उ-त्तम्भने करणमन्त्रः ॥

वाहावुत्तराभ्यां युनक्ति दक्षिणमग्रे॥२२॥

उत्तराभ्यां 'युञ्जन्ति ब्रध्नं' 'योगे योगे' इति द्वा-भ्यां अश्वावनड्वाहौ वा युगधुरो[2] बध्नाति । तयोश्च दक्षि-णं वाहं पूर्वं युनक्ति । द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकं, नैकैकया । [3]अत्र च उत्तराभ्यामिति द्वन्द्वापवादेनैकशेषेण समभिव्या-

---

[1]ख. ग. ङ—सर्वप्रायश्चित्तम्.　　[2]ङ—युगधुरोरा.

[3]क. घ—यद्येकैकया तदोत्तराभ्यामिति द्विवचनमविवक्षितार्थं स्यात् । [इत्यधिकः पाठः]

हृतयोजनक्रियापेक्षयेतरेतरयोगाभिहितयोर्द्वयोरपि मन्त्रयोस्सहितयोर्विनियोगात् 'एकमन्त्राणि कर्माणि' (आप. प. १-४१) इत्यस्यापवादः। नन्वेवं द्वितीयस्य मन्त्रस्यादृष्टार्थता स्यात्? सत्यम्। तथापि, द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकमिति परमाप्तभाष्यकारवचनादेकैकवाहयोजने सहितमन्त्रद्वयाचारः कृत्स्नदेशकालकर्तृव्याप्त इत्यनुमीयते॥

आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते॥२३॥

रथमारोहतीमारोहन्तीं वधूं। नुमभावश्छान्दसः। 'सुकिंशुकम्' इत्यादिभिश्चतसृभिरभिमन्त्रयते। रथमेवारोहन्तीं नाश्वादिं; सुचक्रमिति लिङ्गविरोधात्। 'उदुत्तरम्' इति वा तिसृभिरश्वादिकमारोहन्तीमभिमन्त्रयते॥

सूत्रे वर्त्मनोर्व्यवस्तृणात्युत्तरया नीलं दक्षिणस्यां लोहितमुत्तरस्याम्॥२४॥

वर्त्मनोः वर्तन्योरित्यर्थपाठः। नीलं दक्षिणस्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्। रथस्य भाविन्योर्वर्तन्योः 'नीललोहिते भवतः' इत्येतया द्वे सूत्रे व्यवस्तृणाति तिर्यक्स्तृणाति। एतच्च युगपत्; नीललोहिते भवत इति द्विवचनलि-

ङ्गात् । तयोश्च सूत्रयोर्दक्षिणस्यां वर्तन्यां नीलं व्यवस्तृणाति, उत्तरस्यां च लोहितम् ॥

ते उत्तराभिरभियाति ॥ २५ ॥

'ये वध्वश्चन्द्रम्' इति तिसृभिर्व्यवस्तीर्णे सूत्रे अभियाति उपरि गच्छति ॥

तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां जपेत् ॥ २६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पञ्चमः खण्डः.

तीर्थं पुण्यनद्यादि । स्थाणुर्गवां[1] कण्डूयनार्थं निखातः। चतुष्पथः प्रसिद्धः । एतेषां व्यतिक्रमे 'ता मन्दसाना' इत्येतां जपेत् । तीर्थादीनां चान्यतमंव्यतिक्रमेपि कृत्स्नाया एव जपः, न त्वितरपदरहितायाः ; यतो लिङ्गाच्छ्रुतिर्बलीयसी, 'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इतिवत् । नन्वत्राचाराच्छ्रुतिरनुमेयेति न तया लिङ्गबाधो युक्तः । मैवं ; लिङ्गस्यात्र श्रुतिविहितशेषिविषय[2]सापेक्षत्वात् । तत्र ह्यनुमेयश्रुतेर्दौर्बल्यम् ; यत्रास्याः प्रत्यक्षश्रुत्यैव विरोधः । अतोनुमेयापि श्रुतिस्सापेक्षलिङ्गबाधिकैव । वृत्तिभेदस्तु तीर्थादिशब्दानां तत्तद्व्यतिक्रमे मन्त्रप्रयोगभेदादुपपद्यते । अतस्तीर्थव्यति-

---

[1] क. ज.—गवादि. [2] ग—श्रुतिविहितप्रत्यक्ष.

क्रमेपि स्थाणुपथशब्दौ दुर्मतिस्थान[1]सामान्यात्तीर्थमेवाभिवदतः। एवं स्थाणुमितरौ । चतुष्पथमपीतरौ । यथेध्मसंभरणमन्त्रे उपवेषमेक्षणधृष्टिशब्दा अग्निसंस्पर्शिकाष्ठमयत्वसामान्यात् इध्मदारूण्येवाभिवदन्ति । यथा वा जातकर्मण्युत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूर्धन्यवघ्राणं दक्षिणे कर्णे जाप इत्यभिमन्त्रणावघ्राणजपानां जातसंस्कारक्रियासामान्यादभिजिघ्रामीत्यभिवदनं । किञ्चात्राश्विनोः प्राधान्येन स्तूयमानत्वात्तत्सकाशात्तीर्थादिव्यतिक्रमोत्थदोषोपहतेः प्रार्थ्यमानत्वादविकृताया एव जपः। अपि च पदान्तरोद्धारे जगतीत्वभङ्गप्रसङ्गः । न्यायतस्तु जपमन्त्रो नार्थपरः । अतो नात्र तीर्थादयोऽश्विनौ वा तात्पर्येणाभिधीयन्ते । तस्मात्सूपपादः कृत्स्नाया एव जपः। एष एव न्यायो नदीनां धन्वनां च व्यतिक्रमे ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने पञ्चमः खण्डः.

---

[1]ख—व्यतिक्रमस्थान.

अथ षष्ठः खण्डः.

नावमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ १ ॥

यदि पथि नदी नावा तरितव्या स्यात्, तदा वरः 'अयं नो मह्याः पारम्' इत्येतया नावमनुमन्त्रयते। ततस्तामुभावग्निना सहारोहतः ॥

न च नाव्यांस्तरती वधूः पश्येत् ॥ २ ॥

नाव्यान् नौनेतॄन् कैवर्तान्। तरतीति छान्दसं रूपं। तरन्ती तरणकाले। 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा. ३-२-१२६) इति शत्रादेशः। वधूर्न पश्येत्। चकाराद्वध्वास्तरणदर्शनप्रतिषेधश्च वरस्य केवलं सह तरणमिति ज्ञापयति ॥

तीर्त्वोत्तरां जपेत् ॥ ३ ॥

पारं प्राप्य 'अस्य पारे' इत्येतां वर एव जपेत् ॥

श्मशानाधिव्यतिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टेऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं करोति॥४॥

श्मशानाधिव्यतिक्रमे श्मशानभूमेरुपरि व्यतिक्रमे, भाण्डे वधूभूषणादौ रथे वा रिष्टे नष्टे. अग्नेरुपसमाधानादि परिषेचनान्तं करोति । केवलाज्यहविष्षु न वचनाभावे तन्त्रमित्युक्तमेव । आज्यभागान्त इति त्वन्वारम्भकालविध्यर्थम् । उत्तराः 'यदृते चिदभिश्रिषः' इति सप्तकरणिका आहुतीः । शेषं व्यक्तम् ॥

क्षीरिणामन्येषां वा लक्ष्मण्यानां वृक्षाणां नदीनां धन्वनां च व्यतिक्रम उत्तरे यथालिङ्गं जपेत् ॥ ५ ॥

क्षीरिणः क्षीरवन्तः प्लक्षन्यग्रोधादयः । लक्ष्म चिह्नं तत्र भवाः लक्ष्मण्याः दुर्गा[1] तिन्त्रिणिका सीमा कदम्बा[2] इत्येवमादयः । नद्यः प्रसिद्धाः । धन्वानो दीर्घाण्यरण्यानि, येषु ग्राम्याः पशवो निवसन्ति । एतेषां व्यतिक्रमे उत्तरे यथालिङ्गं जपेत् । 'ये गन्धर्वाः' इति वृक्षाणां व्यतिक्रमे, 'या ओषधयः' इति नदीनां धन्वनां । यथालिङ्गमिति वचनं जातकर्मवन्माभूदिति । क्षीरिणामित्यादि बहुत्वमविवक्षितम्, निमित्तगतत्वात्, हविरुभयत्ववत् ॥

---

[1] ज—दुर्गाणी. [2] ङ; ज—कदम्ब.

गृहानुत्तरया संकाशयति ॥ ६ ॥

वरस्स्वगृहान् ज्ञातिधनसंयुक्तान् वधूं 'संकाशयामि' इति ऋचा सङ्काशयति दर्शयति । ननु यद्यपि समित्युपसर्गः 'समवदाय दोहाभ्यां' (अप.श्रौ.२-२०-३)इत्यादौ सहार्थे दृष्टः । तथापि गृहाणां ज्ञातिधनसहितत्वमेवात्राभिप्रेतमिति कुतो निश्चीयते ? उच्यते । 'सङ्काशयामि वहतुम्' इति मन्त्रलिङ्गानुसारात् । मन्त्रार्थश्च भाष्योक्तः॥

वाहावुत्तराभ्यां विमुञ्चति दक्षिणमग्रे॥७॥

'आवामगन्' इतिद्वाभ्यामेकैकं वाहं विमुञ्चति ॥

लोहितं चर्मानडुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोम मध्येऽगारस्योत्तरयाऽऽस्तीर्य गृहान्प्रपादयन्नुत्तरां वाचयति दक्षिणेन पदा ॥ ८ ॥

ततो वरः पूर्वं स्वगृहान् प्रविश्य 'शर्म वर्म' इत्येतया यथासूत्रं चर्मास्तीर्य ततो वधूं दक्षिणेन पदा गृहान् प्रपादयन् प्रवेशयन् 'गृहान् भद्रान्' इत्येतां वाचयति ॥

न च देहलीमभि[1] तिष्ठति ॥ ९ ॥

---

[1] ख. ग—देहलीमधिः

सा च प्रविशन्ती देहळीं नाभितिष्ठति[1] ॥

केचित्—चकाराद्वरोऽपि ॥

उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरया चर्मण्युपविशत उत्तरो वरः ॥ १० ॥

उत्तराः 'आगन् गोष्ठम्' इत्यादित्रयोदशाहुतीः । उत्तरया 'इह गावः प्रजायध्वम्' इत्येतया । पूर्वमास्तीर्णे चर्मण्युपविशतः । पूर्ववदुत्तर एव वरः ॥

अथास्याः पुँस्वोर्जीवपुत्रायाः पुत्रमङ्क उत्तरयोपवेश्य तस्मै फलान्युत्तरेण यजुषा प्रदायोत्तरे जपित्वा वाचं यच्छत्या नक्षत्रेभ्यः[2] ॥ ११ ॥

पुंस्वोः पुंस्वाः इत्यर्थपाठः । या पुंस एव सूते न स्त्रीरपि, या च सूत एव, न तु वन्ध्या सती क्रयादिना पु-

[1] ख. ग—नाधितिष्ठति.   [2] क—यच्छंत आनक्षत्रेभ्यः.

त्रवती, सा पुंसूः । जीवन्त एव पुत्राः पुमांसो यस्यास्सा जीवपुत्रा, न पुनः 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' (पा. १-२-६८) इत्येकशेषवचनाद्यस्या दुहितरोपि जीवन्ति, पुत्रश्चैको जीवति, सापीह जीवपुत्रा विवक्षिता ; पुंस्वोरिति विशेषणानुपपत्तेः । एवंभूतायाः पुत्रं 'सोमेनादित्या' इत्येतया वध्वा अङ्क उपवेश्य 'प्रस्वस्थः' इति यजुषा पुत्राय फलानि कदळ्यादीनि प्रदाय 'इह प्रियं प्रजया' इति ऋचौ जपित्वा, उभौ वाचं यच्छतः । आनक्षत्रेभ्यः नक्षत्राणामोदयात् ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य उत्तराभ्यां यथालिङ्गं ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षष्ठः खण्डः ॥

उत्तराभ्यां 'ध्रुवक्षितिः ध्रुवयोनिः' इत्येताभ्यां यथालिङ्गं पूर्वया ध्रुवमुत्तरयाऽरुन्धतीं च दर्शयति वधूम् । यथालिङ्गमिति च जातकर्मवद्द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकं मा भूदिति ॥

केचित्—यथालिङ्गमित्यत्र नास्ति, प्रयोक्तृणां[1] प्रमादात् प्रदेशान्तरदृष्टमिह सञ्चारितपठितमिति[2] ॥

[1] ख. ग. ङ. ज—अध्येतृणाम्.　　[2] ज—संचारितपाठमिति.

अपरे---उत्तराभ्यां यथाक्रमं ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयति ; यथालिङ्गं वा । इति हित्वा[3] सूत्रं साध्याहारं व्याचक्षते । 'सप्तऋषयः प्रथमाम्' इत्येतया सप्तऋर्षीन् कृत्तिका अरुन्धतीं च सह दर्शयति । अरुन्धतीमेव वेति विकल्पार्थं यथालिङ्गवचनमिति ॥

द्वितीये पटले सिद्धं यथाभाष्यं यथामति ।
कृतं सुदर्शनार्येण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने षष्ठः खण्डः ॥
द्वितीयः पटलश्च समाप्तः.

---

[3] ज---भ्रान्त्या भित्वा.

अथ तृतीयः पटलः

सप्तमः खण्डः

अथैनामाग्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति ॥ १ ॥

ननु "अथ पत्न्यवहन्ति" 'श्रपयित्वा' इत्येतावदेव वक्तव्यम्; यत उत्तरत्र 'अग्निर्देवता' (आप. गृ. ७-५) इति विधानादाग्नेयत्वं सिद्धम्। स्थालीपाकेनेति तु श्रपयित्वेति विधानात्। एनां याजयतीति चान्वारब्धायामिति विधानात्। अतः किमर्थमिदमधिकमारभ्यते 'अथैनामाग्नेयेन स्थालीपाकेनयाजयति' इति? उच्यते। सूत्रं तावदृषिप्रणीतं नानर्थकं भवितुमर्हति। तेन लोके व्युत्पत्तिसिद्धाध्याहारादिभिरपि यस्सूत्रस्यार्थस्सम्पाद्यते सोपि वेदार्थोनुष्ठेय उच्यते[1]—ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयित्वा, अनन्तरं यत्राग्नेयेन स्थालीपाकेन यागं करोति तत्रैवैनां पत्नीं याजयति पत्न्यामन्वारब्धायां जुहोति, न पर्वसु पार्वणविकारेषु च। एवमतिदेशाविशेषार्थतया सूत्रमर्थवदेव॥

अन्ये—याजयतीति वचनात् वरादन्योप्यस्य स्था-

[1]क—स उच्यते.

लीपाकयागस्य कर्तेति । तन्न ; प्रकरणेनास्य विवाहाङ्ग-त्वात् 'सहाङ्गं प्रधानम्' (आप. प. २-३१) इति साङ्गस्य प्रधानस्यैककर्तृकत्वात् ॥

केचित्—उत्तरत्र न केवलमाग्निर्देवतेति विधिः, 'अग्निस्स्विष्टकृद्द्वितीयः' इत्यपि । तेन द्विदैवत्योयं स्थालीपाको मा भूत्, किन्त्वेकदैवत्य एवेत्येवमर्थमाग्नेयेनेति विधानम् । तेनाग्नेय एव सङ्कल्पितस्य व्रीह्यादेरर्थाक्षिप्तो लौकिको निर्वापः कार्यः । 'एनां याजयति' इति तु नास्मिन् कर्मण्युभयोरधिकारः, किन्तु वध्वा एव । वरस्तु ऋत्विक्स्थानीयः । तेन होमादौ द्रव्यत्यागस्त्रीधनादेवेति । तन्न । वध्वेकाधिकारे हि प्रकरणावगतविवाहाङ्गत्वबाधः, अधिकारसाध्यभेदेन शास्त्रतदर्थयोर्भेदात् । अचारसिद्धवरकर्तृकत्वबाधापत्तिश्च ; अन्यार्त्विज्येप्य-विरोधात् ॥

पत्न्यवहन्ति ॥ २ ॥

स्थालीपाकार्थं व्रीह्यादिकं । 'साऽवहन्ति' इति वक्तव्ये 'पत्न्यवहन्ति' इत्यधिकाक्षरात् पत्न्यवघातमेव कुर्यात्, न तु श्रपणादिकमपि[1]। तदादिकं वर एव ।

केचित्—पत्नीत्यारम्भादवहननं पत्नीकमेव, न तु

[1]ख. ग. ङ. श्रपणमपि.

यजमानकर्म । यजमानकर्मत्वे हि सहाधिकारे पार्वणादौ पत्युरवहननं स्यात्, तस्य तत्र यजमानत्वात् । अत एव पार्वणादौ नान्वारम्भः; पत्न्यवहन्तीतिवत् पत्न्यामन्वारब्धायामित्यवचनादिति । मैवम्; वध्वेकाधिकारस्यैव निरस्तत्वात् ॥

श्रपयित्वाऽभिघार्य प्राचीनमुदीचीनं वोद्वास्य प्रतिष्ठितमभिघार्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायां स्थालीपाकाज्जुहोति ॥ ३ ॥

उद्वास्य सौकर्यादपरेणाग्निं प्रतिष्ठाप्य । प्रतिष्ठितमभिघारयति । ओषधिहविष्केप्यत्र तन्त्रविधानं क्रमार्थमित्युक्तमेव । 'आज्यभागान्तेऽन्वारब्धायाम्' । उपस्तरणप्रभृत्यन्वारम्भः प्रधानहोमान्तम् ॥

सकृदुपस्तरणाभिघारणे द्विरवदानम् ॥४॥

होमदर्व्या स्रुवेण दर्व्यन्तरेण वा सकृदुपस्तरणं कार्यं । ततश्चरोर्द्विरवदानम् । त्रिर्जमदग्नीनां, सकृच्चाभिघारणम् । ततः स्विष्टकृदर्थं चरोः प्रत्यभिघारणम्, अस्यैष्टिकावदानविधिप्रदर्शनार्थत्वादाचाराच्च ॥

देवतामाह—

अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः ॥ ५ ॥

अग्निर्देवतेति विहिताग्निविशेषणार्थमयं परिभाषोक्तानुवादः । कथं विशेष्यते ? इति चेत्; सोऽग्निस्स्वाहाकारप्रदानश्चेद्देवता, स्वाहाकारयोग्यया चतुर्थ्या विभक्त्या युक्तश्चेदित्यर्थः । नन्वन्वारब्धायामग्नये जुहोतीति वक्तव्ये किमर्थमधिकाक्षरं 'अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः' इत्युपदिश्यते? उच्यते । शब्दो देवता, नार्थः; अर्थोऽपि यागे चोदितचतुर्थ्यन्तस्ववाचकशब्देनैवोपकरोति; अर्थस्योद्देष्टुमशक्यत्वात्, उपकारान्तरस्य च दुर्निरूपत्वादिति मीमांसकमतमिह नाभिमतं । अर्थ एव देवतेति स्वमतज्ञापनार्थम् । कथमिति चेत् । कर्मणि प्रयोगानर्हस्य प्रथमान्तस्याग्निशब्दस्य प्रयोगात् । नन्वर्थस्य देवतात्वे सत्यप्युपकारश्शब्देनैवेति नानुष्ठाने विशेषः । मैवम् । न केवलं चतुर्थ्यन्तशब्दोच्चारणमेवानुष्ठेयम्, किन्त्वर्थस्य ध्यानमपीति । अत्र तु ज्ञापकं 'आग्नेया इति तु स्थितिः' (निरु. ८-३-७) इत्यादि निरुक्तकारवचनम् ॥

केचित्—कल्पान्तरेषु 'अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ऋचा वा तद्दैवत्यया' इति विकल्पः चोदितः । स मा

भूदस्माकं। पार्वणेषु तद्विकारेषु च 'अमुष्मै स्वाहा' इत्येव जुहुयादित्येवमर्थमिति ॥

अपि वा सकृदुपहत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

अथवा दर्व्या सकृत्स्थालीपाकाद्गृहीत्वा जुहुयात्; न तु पूर्ववच्चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा; अपूर्वत्वाद्दर्विहोमानाम् ॥

अग्निस्स्विष्टकृद्द्वितीयः ॥ ७ ॥

देवतेति शेषः।स्थालीपाकशेषाद्द्वितीयो होमः कर्तव्यः। तस्मिन् अग्निस्स्विष्टकृद्देवतेत्यर्थः। अर्थसिद्धेऽपि द्वितीये द्वितीय इति ग्रहणे प्रयोजनं 'सदसस्पतिर्द्वितीयः' इत्यत्र वक्ष्यते।

केचित्—पूर्वहोमेन तुल्यधर्मत्वज्ञापनम्। तथा च सति 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीः' इत्यत्र स्विष्टकृतमपि हुत्वा जयादीत्येवमादि भवेदिति ॥

अस्य त्ववदानविधिमाह—

सकृदुपस्तरणावदाने द्विरभिघारणम् ॥ ८ ॥

सकृदुपस्तरणमवदानं च, द्विरभिघारणं च कार्यम्। जमदग्नीनां तु द्विरवदानम्। अवदानं देवताज्ञयायः।

नापि हविःप्रत्यभिघारणं ; ऐष्टिकसौविष्टकृतावदानविधिप्रदर्शनार्थत्वात्, आचाराच्च ॥

मध्यात्पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥

हविषो मध्यात्पूर्वस्य दैवतस्यावदानं कार्यं। उपघातपक्षार्थ एवायमारम्भः। चतुरवत्तपक्षे त्वैष्टिकविधिप्रदर्शनबलान्मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानम् । 'तिरश्चीनमवद्यति पूर्वार्धाद्द्वितीयमनूचीनं चतुरवत्तिनः पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तिनः' (आप.श्रौ. २-१८-९) इत्यवदानस्थानसिद्धेः। एतेनोपघातपक्षे चतुरवत्तधर्म उपस्तरणादिर्न प्रवर्तत इति दर्शयति ॥

मध्ये होमः ॥ १० ॥

होमः प्रक्षेपः। दैवतस्याग्नेः मध्ये आघारसम्भेदे । प्रधानाहुतिबहुत्वे 'पूर्वां पूर्वां संहिताम्' (आप.श्रौ. २-१९-८) इति च भवति । अयं तूभयपक्षार्थः ॥

उत्तरार्धादुत्तरस्य ॥ ११ ॥

उत्तरार्धाद्धविष उत्तरस्य स्विष्टकृत अवदानं कार्यम् । अयमपि पूर्ववदुपघातपक्षार्थ एव ॥

उत्तरार्धपूर्वार्धे होमः ॥ १२ ॥

तस्य स्विष्टकृतो होमोऽग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धे । अस्यापि प्रदर्शनार्थत्वात् 'असंसक्तामितराभिराहुतिभिः' (आप. श्रौ. २-११) इत्यपि भवति ॥

होमोपस्तरणाद्यर्थदर्वीद्वयलेपयोः पात्रप्रयोगार्थं संस्तीर्णस्य च बर्हिषः प्रतिपत्तिमाह—

लेपयोः प्रस्तरवत् तूष्णीं बर्हिरङ्क्त्वाग्नौ प्रहरति ॥ १३ ॥

लेपयोः दर्वीद्वयलग्नयोः पात्रासादनार्थं संस्तीर्णं बर्हिः प्रस्तरवत्तूष्णीमङ्क्त्वा तद्वदेवाग्नौ प्रहरति । इदमपि प्रदर्शनार्थम् । तेनाञ्जनादिसंस्रावान्तं श्रौतवत्तूष्णीं करोति । ननु प्रस्तरवदितीहानुपपन्नम् ; बर्हिषोऽग्रमध्यमूलानां द्वयोर्दर्व्योः प्रस्तरवदञ्जनासम्भवात् । उच्यते । होमदर्व्यामग्रमनक्ति, इतरस्यां मध्यमूले ; 'अन्ताल्लोपो विवृद्धिर्वा' (आप. प. ४-१५) इति वचनात् । एवं त्रिर्द्विर्वा । 'अथापरम्' इति पक्षे सकृदेवोपस्तरणाद्यर्थायां मूलं, होमार्थायां मध्याग्रे ।

अन्ये तु-आज्यस्थालीं ध्रुवास्थाने पक्षत्रयेऽपि कुर्वन्ति, अञ्जनस्योभयुक्तपात्रलेपप्रतिपत्त्यर्थत्वात् , 'इडान्तं वाऽ

ऽहवनीये शंय्वन्तं गार्हपत्ये ’ (आप. श्रौ. ३-१४-६) इति पक्षे ‘आज्यस्थाल्यां मूलम्’ इति दर्शनाच्च । इह तु पक्षे लेपयोरिति द्विवचनमाज्यौषधलेपाभिप्रायम्, न तु पूर्ववदाघारद्वित्वाभिप्रायम् ॥

केचित्—कल्पान्तरादपरेणाग्निं यस्मिन् बर्हिषि हविराज्यं च प्रतिष्ठितं तस्माद्वा परिस्तरणाद्वा किञ्चिदुपादायाञ्जनमिति । तन्न ; कल्पान्तरोक्तबर्हिःप्रतिष्ठापनोपसंहारस्य पाक्षिकत्वेन नित्यवदञ्जनानुपपत्तेः ॥

अत्र वचनाभावाज्जयादिनिवृत्तौ सत्यां तद्वद्क्रममपि परिषेचनं न निवर्तते, अग्न्यङ्गत्वादित्यत्राह—

सिद्धमुत्तरं परिषेचनम् ॥ १४ ॥

स्पष्टमेतत् । ततः प्रणीताविमोकोपि ।

केचित्—सिद्धमुत्तरमिति पदद्वयमेकं वाक्यं । सिद्धमविकृतं । उत्तरं तन्त्रशेषं जयादि । एतच्चेहोत्कृष्य पठितमपि ‘यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्हुत्वा जयाभ्यातानान्’ (आप. गृ. २-७) इति श्रौतक्रमस्य बलीयस्त्वात् प्रधानतुल्यधर्मकस्विष्टकृतोनन्तरमेव । तथा ‘परिषेचनम्’ इत्यप्यानन्तर्यविध्यर्थं न । परिषेचनान्तं कृत्वा ब्राह्मणभोजनमेवेति । तन्न । सिद्धमुत्तरं परिषेचनमिति प्रतीताभ्य-

र्हितसामानाधिकरण्यान्वयंबाधेन महादोषवाक्यभेदकल्पनापेक्षत्वात् । तथा वचनाभावादिह जयाद्येव नास्ति, दूरे क्रमबलाबलकथा । तथा ‘ परिषेचनम् ’ इत्यस्यापि सिद्धमुत्तरमित्येतदन्वयनिराकाङ्क्षत्वात् कृत्वेत्यध्याहारो निर्बीजः । आनन्तर्यं तु पाठप्राप्तं न विधेयमेव । तस्माद्वरं यथोक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थमेवेदं सूत्रमिति ॥

तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ १५ ॥

तेन हविश्शेषेण । सर्पिष्मता प्रभूतलौकिकाज्योपसिक्तेन । ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषादितं भोजयेत् ; तस्येह प्रकृतत्वात् । इह तु सर्पिष्मतेति मतुबतिशयार्थः । भोजयेदिति बलाच्च होमब्राह्मणभोजनायालं चरुः कार्यः ॥

योऽस्यापचितस्तस्मा ऋषभं ददाति ॥ १६ ॥

नन्विदं सूत्रमयुक्तमिव प्रतिभाति । ‘ योऽस्यापचितस्तमितरया ’ (आप. गृ. ३-९) इति वद्वरादन्यस्य दानकर्तृत्वप्रतीतेः, इह चान्यस्याभावात् । यद्यपि पत्नी विद्यते, तथापि तस्या भर्तुरपि प्रवासे सहाधिकारेषु कर्मसु मध्यग[1]धनत्यागेऽनुमतिद्वारेणैव कर्तृत्वाभ्युपग-

[1] क.थ.—अध्वेक.

मात् । अथात्र ‘ एनां याजयति ’ इति वचनाद्वधूर्य-
जमाना । सा स्त्रीधनाद्दरस्यापचिताय ददाति । तेन च
ऋत्विग्भूतो वर आनतो भवति । न च वरायैव दानम्
जायापत्योरन्योन्यदानाद्यभावादित्युच्यते । नैवं तत् । वध्वे
काधिकारे ह्यस्योभयतो विवाहाङ्गसन्दष्टत्वेन प्रति-
पन्नविवाहाङ्गत्वबाधः अधिकारसाध्यभेदेन शास्त्रतदर्थ-
योर्भेदात् । अथ उभयाधिकारविवाहसिध्यर्थमेव वधूरनेन
प्रधानकर्मणापि यागेन संस्क्रियते । तर्हि वध्वेकाधि-
कारमित्युक्तिमात्रमिति वृथा स्त्रीधनव्ययः । तस्मात्सूत्रं
यथोपपन्नं स्यात्तथा व्याख्येयम् ॥ अत्रोच्यते । एवं तत्रा-
ध्याहारेण वा विपरिणामेन वा व्याख्यायते । योस्यात्मनो-
पचितः पूज्यः तस्मा ऋषभं ददाति । यद्वा योस्य स्था-
लीपाकयागस्य कर्तुरपचितस्तस्मा एतद्यागकर्ता ऋषभं
ददाति, न तु स्थालीपाकयागान्तराणां कर्ता ; तेषामपू-
र्वत्वात् । अथवा—अस्येति षष्ठ्या अयमिति विपरिणा-
मः । योय लोके विद्याभिजनादिसम्पत्त्या अपचितस्त-
स्मा अयमेतत्स्थालीपाककर्ता ऋषभं ददाति । सर्वथा
त्वेतद्विकातिष्वपि स्थालीपाकान्तरेषु ऋषभदानं नास्त्येव॥

**एवमत ऊर्ध्वं दक्षिणावर्जमुपोषिता-
भ्यां पर्वसु कार्यः ॥ १७ ॥**

अतः स्थालीपाकादूर्ध्वं उपोषिताभ्यां 'पर्वसु चोभयोरुपवासः' (आप.ध.२-१-१)इत्यादिविधिना कृतोपवासाभ्यां जायापतिभ्यां पर्वसु पौर्णमासीष्वमावास्यासु च द्वितीयासु दक्षिणावर्जं ऋषभदानवर्जं एवमेवंप्रकार एतत्स्थालीपाकसदृशो होमः कर्तव्य इति विधिः । धर्मशास्त्रे तु 'श्वोभूते स्थालीपाकः' (आप. ध. २-१-१०) इत्युपवासादिधर्मसम्बन्धार्थोनुवादः । सादृश्यं चात्र द्रव्यदेवतादिसमस्तधर्मनिबन्धनम् । यथा 'एतस्यैव रेवतीषु' इति, यथा वा 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति। तत्र तु 'एतस्य' 'अग्निहोत्रम्' इति पदाभ्यां, इह तु एवंपदेनेति भेदः । ननु दर्वीहोमेष्वतिदेशो नास्ति ; अपूर्वत्वात्तेषां । सत्यम् । नास्ति, चोदनालिङ्गात् ; वचनात्त्वतिदेशः केन वार्यते ।

केचित्—नायं धर्मातिदेशः ; सौर्यादिष्विव हविर्देवतस्यानुपदेशात् । अतः कल्पातिदेश एव ; 'श्वोभूतेन्वष्टका तस्या मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः' इतिवदिति । नैतत् । हविर्दैवतस्यानुपदेशेपि 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिषु धर्मातिदेशस्य दृष्टत्वात् ॥

अपरे तु—'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' (जै. ४-३-५) इति न्यायेन प्रकृतस्यैव स्थालीपाकस्य

'एवं पर्वसु कार्यः' इत्यधिकारान्तरसम्बन्धविधिरिति। एतदपि न। एवं सत्येष कार्य इति सूत्रं स्यात्। नत्वेवं कार्य इति। किञ्च, पर्वस्वन्वारम्भोपि स्यात्; यतस्समस्तधर्मकस्यैव प्रकृतकर्मणोऽधिकारान्तरविध्युपगमः। धर्मातिदेशे तु यथा नान्वारम्भस्तथोक्तमेव, 'अथैनामाग्नेयेन' इति सूत्रमतिदेशविशेषार्थमिति वदता भाष्यकारेण। अत्र च 'अत ऊर्ध्वम्' इति वचनं विवाहमध्येपि पर्वारम्भार्थम्। यद्यप्यत ऊर्ध्वमित्यविशेषवचनं; तथापि पौर्णमास्यामेवारम्भः। कालैक्येन प्रयोजनैक्यात्, स्थानापत्त्या चास्यामेवारम्भदर्शनात्। व्यक्तं चैतच्छन्दोगानाम्। 'अमावास्या चेत्पूर्वमापद्येत पौर्णमासेनेष्ट्वाथ तत्कुर्यादकुर्वन् पौर्णमासीमाकाङ्क्षेदित्येके' इति। तस्मात् स्थालीपाकानन्तरं पौर्णमासी चेत्पूर्वमागच्छत्तदा विवाहमध्येपि पर्वारम्भः। मासिश्राद्धस्य त्वारम्भश्चतुर्थीहोमान्ते अपरपक्षे; शिष्टाचारात्, बोधायनवचनात्, कर्ममध्ये कर्मान्तरारम्भस्यायुक्तत्वाच्च। तथा वैश्वदेवस्यापि 'तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधश्शय्या' (आप. ध. २-३-१३) इत्यादिव्रतं सपत्नीकश्चरित्वा प्रशस्तेऽहन्यारम्भः॥

पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येके ॥ १८ ॥

धान्यादेः पूर्णं यत्किंचित्पात्रं पूर्णपात्रम् । यद्वा—

'अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित् किञ्चिच्चत्वारि पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ॥'

इति वचनात् धान्यमुष्टीनां अष्टाविंशत्यधिकं शतं पूर्णपात्रम् । पात्रशब्दश्चोभयलिङ्गः । तुशब्दात् पर्वस्वयं विकल्पो; न वृषभदाने ॥

सायं प्रातरत ऊर्ध्वं हस्तेनैते आहुती तण्डुलैर्यवैर्वा जुहुयात् ॥ १९ ॥

सायं प्रातरित्यग्निहोत्रकालानां चतुर्णामुपलक्षणम् ; अग्निहोत्रानुकारित्वादौपासनहोमस्य । अत ऊर्ध्वं स्थालीपाकान्ताद्विवाहादूर्ध्वं ; विवाहस्यैवात्र परमप्रकृतत्वात् , न त्वनन्तरप्रकृतत्वात्पर्वण ऊर्ध्वं । यतो न प्रासङ्गिकप्रकृतपरामर्शस्स्वरसस्सर्वनाम्नां । स्थालीपाकान्तादिति च स्थालीपाकं विधाय, 'अत ऊर्ध्वम्' इति वचनात् । अस्य चारम्भोनन्तरं रात्रावेव, यदि नवनाड्यो नातीताः । अतीताश्चेदपरेद्युस्सायमेवाग्निहोत्रारम्भवेळायाम् । अत्र हस्तेनेत्यादिना कृत्स्नविधानं । हस्तेनेति विधानाद्दर्व्यादिनिवृत्तिः । तण्डुलैर्यवैर्वेति विधानात्पाकस्य । उभयतः

परिषेचनमिति परिसङ्ख्यानात् पार्वणधर्माणां । वैश्वदेवेपीत्थमेव व्याख्यानम् । एते इति विशेषणादत्रापि द्वितीयाहुतिः स्विष्टकृत्स्थानीया अङ्गमित्यर्थः । तेनैतां विस्मृत्य कर्मसमाप्तौ नैषा पुनर्होतव्या ; किन्तु सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥

स्थालीपाकवद्दैवतम् ॥ २० ॥

अयं 'एते आहुती' इति प्राप्तस्यानुवादः पूर्वाहुतेर्विकल्पं विधातुम् ; यथा—पात्नीवते 'नानुवषट्करोति । अपि वोपांश्वनुवषट्कुर्यात्' (आप. श्रौ. १३-१४-९, १०) इति ॥

सौरी पूर्वाहुतिः प्रातरित्येके ॥ २१ ॥

सौरी सूर्यदेवत्या 'सूर्याय स्वाहा' इति पूर्वाहुतिः प्रातर्होमे इत्येके ॥

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥२२॥

उभयतः एतयोराहुत्योः पुरस्तादुपरिष्टाच्च परिषेचनं यथा पुरस्ताद्विहितं. 'अग्निं परिषिञ्चति' 'पूर्ववत्परिषेचनमन्वमंस्थाः' (आप. गृ. २-८) इति । पाक-

यज्ञेषु सप्तसु न विद्युद्वृष्टी ।' 'सैषा मीमाँसाऽग्निहोत्र एव सम्पन्ना । अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञक्रतुषु ' (तै. ब्रा. ३-१०-९-) इत्यत्र 'तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पर्शनं भवति ' (आप. श्रौ. ४-१-७) इत्यत्र च सर्वशब्देन प्रकृतपरामर्शिना प्रकृतश्रौतसर्वयज्ञानामेव परामर्शात् । अस्मादेव हेतोः 'द्विर्जुहोति ' (आपः गृ. २-११) इत्यादिना परिसङ्ख्याय कृत्स्नविधानाच्चाग्निहोत्रिकविधावपि नैव विद्युद्वृष्टी ॥

पार्वणेनातोन्यानि कर्माणि व्याख्याता-न्याचाराद्यानि गृह्यन्ते ॥ २३ ॥

पार्वणेन वैवाहिकेन स्थालीपाकेन । अतोन्यानि अस्मादन्यानि सर्पबल्यादीनि यान्याचाराद्गृह्यन्ते तानि कर्माणि व्याख्यातानि । तेष्वेतद्धर्मातिदेश इत्यर्थः ॥

ननु कथं पार्वणशब्दवाच्यत्वं वैवाहिकस्थालीपाकस्य? इति चेत् । नित्यस्तावत् 'उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्य' (आप. गृ. ७-१७) इति पर्वसु भवत्वात् पार्वणः । तस्य च पार्वणस्यायं प्रकृतित्वेन सम्बन्धीति 'तस्येदम् ' (पा. ४-३-१२०) इति पार्वणशब्दा-

दण्प्रत्यये कृते पार्वण इत्येवं रूपं भवति । यद्यपि कर्मान्तराणामप्ययं प्रकृतिः ; तथाप्यस्य पार्वणसम्बन्धितया व्यपदेश्यत्वमेव युक्तम् ; यतोत्र कर्म[1] द्रव्यदेवतयोरप्यतिदेशः । कर्मान्तरेषु त्वितरधर्माणामेवेति । नन्वेवमपि, शीघ्रावगतस्य नित्यस्य पार्वणस्य प्रकृतित्वे सम्भवति, किमिति विलम्बितावगम्यस्य वैवाहिकस्य प्रकृतित्वमुच्यते ? इति चेत् । न ; वैवाहिक एव धर्मोपदेशपौष्कल्यात्, इतरत्र तदभावाच्च । प्रसिद्धश्चैष न्यायः—यस्य पुष्कलो धर्मोपदेशस्सोन्येषां प्रकृतिः ; न हि भिक्षुको भिक्षुकान् याचितुमर्हतीति । तस्माद्युक्तं वैवाहिकस्यैव प्रकृतित्वम् । अस्य च वैवाहिकस्य पार्वणशब्दवाच्यत्वं धर्मशास्त्रे व्यक्तमेव । 'पर्वसु चोभयोरुपवासः । औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनं । तृप्तिश्चान्नस्य । यच्चैनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयातां । अधश्च शयीयातां । मैथुनवर्जनं च । श्वोभूते स्थालीपाकः । तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः' (आप. ध. २-१-४....११) इति नित्यस्य पार्वणेन व्याख्यानाभिधानात्, पर्वसम्बन्धिनः कर्मान्तरस्यात्रासम्भवात्, नित्यस्य च नित्येनैव व्याख्याने आत्माश्रयदोषात् ।

[1] ज—['द्रव्य' इति न]

नन्वत्र केचित्–'यच्चैतयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि' इत्येतच्छब्देनैकवचनान्तेन 'पर्वसु च' इति बहुवचनान्तनिर्दिष्टपर्वाहः परामर्शानुपपत्तेः, 'पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्व्रतम्' (आप. ध. २-१-१) इति परमप्रकृतं पाणिग्रहणनक्षत्रं परामृश्यते। तेन प्रतिसंवत्सरं पाणिग्रहणनक्षत्रे प्रियभोजनादि कार्यम्। श्वोभूते च स्थालीपाकः कर्तव्यः। तस्य च कर्मान्तरस्योपचारः पार्वणेन नित्येन व्याख्यात इत्याहुः। तत्कथं धर्मशास्त्रे व्यक्तं वैवाहिकस्य पार्वणशब्दवाच्यत्वमिति। तन्न; यतोऽत्र व्रतमेव परमप्रकृतं। पाणिग्रहणस्य तु तदवधितया कीर्तनमात्रम्। नक्षत्रं तु गम्यमानमेव। गम्यमानं चैतच्छब्देन परामृष्टुं प्रियभोजनादिना विशेषयितुं च नार्हम्। तदाहुराचार्याः—

"गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम्।
शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोयं ज्वलतीतिवत्॥

(तन्त्र.वा.१-१-७) इति। अतश्चात्र 'पर्वसु च' इत्युद्देश्यगतबहुत्वस्याविवक्षितत्वात् श्रुताव्यवहितस्य प्रकृतस्य पर्वाहस्यैव परामर्शो विशेषणं च युक्तम्। अत उपवासादेरिव प्रियभोजनादेरपि पर्वसम्बन्धात् 'श्वोभूते स्थाली-

पाकः' इत्युपवासादिधर्मविधानार्थमेव। 'उपोषिताभ्य-
पर्वसु कार्यः' इति गृह्यविहितस्य स्थालीपाकस्यानुवाद
एव, न कर्मान्तरस्य विधिः। अनुवादे च तस्योपचार
इति दूरस्थस्य परामर्शो घटते। विधौ त्वस्योपचार इति
स्यात्। एवं च यद्यपि 'श्वोभूते स्थालीपाकः' इत्यापा-
ततोनुवादस्वरूपः; तथापि यस्येमे विधीयमाना उपवास-
प्रियभोजनादयो धर्मास्सम्बन्धिनस्तस्योपचारः पार्वणे-
न व्याख्यात इति साध्याहारमेवेदं सूत्रं व्याख्येयम्।
तस्माद्धर्मशास्त्रेपि वैवाहिकस्य पार्वणशब्दव्यपदेश्यस्यैव
प्रकृतित्वम्, न नित्यस्येति सिद्धम्।

नन्वेवमपि शीघ्रबोधकत्वात् वैवाहिकेनेति वक्तव्ये,
किमर्थमस्य विवाहाङ्गस्यापि सतो विवाहसम्बन्धं तिर-
स्कृत्य 'पार्वणेन' इत्याह? उच्यते। इतराङ्गवदस्य न शम्याः;
किन्तु शिष्टाचारसिद्धाः परिधय एवेत्येवमर्थम्। अत्र
च अतोन्यानीत्याह, एतत्सदृशान्येवौषधप्रधानहवींषि
सर्पबल्यादीनि कर्माण्यनेन व्याख्यातानि, न त्वनेनतत्स-
दृशानि पशुप्रभवप्रधानहवींषि वपाहोमादीनीति वक्तुम्।
कुत एतत्? 'तत्र सामान्याद्विकारो गम्येत' (आप.प.
३-४०) इति परिभाषावचनात्। किञ्च, अतोन्यानी-
त्यस्य नञ्समासप्रभेदविग्रहवाक्यत्वात् 'नञिव युक्त-

मन्यसदृशाधिकरणे तथाप्यर्थावगतिः' (वै. प. ७४) इति नञ्समासभेदार्थनिर्णयात् । वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थत्वे चासमर्थसमासापत्तेः । औषधानि हवींषि पशुप्रभवानि च कानि कतिधा च ? इति चेत्, पुरोडाश ओदनो यवागूस्तण्डुलाः पृथुका लाजास्सक्तवः पिष्टानि फलीकरणानि धानाः करम्भाः मुरेत्यौपधानि द्वादशविधानि; पयो दध्याज्यमामिक्षावाजिनमवदानानि पशुरसश्शोणितं त्वग्वपेति पशुप्रभवानि दशविधानि । 'अथ कर्माण्याचाराद्यानि गृह्यन्ते' (आप. गृ. १-१) इति प्रकृतेप्यत्र पुनर्वचनं गृह्यप्रश्नेऽनुक्तानां महाराजस्थालीपाकगणहोमादीनामेतद्विकृतित्वं वक्तुम् । ननु यद्यनेनैव सूत्रेण औषधहविष्केषु कर्मसु पार्वणतन्त्रातिदेशः, किमर्थं 'अस्तमिते स्थालीपाकः' 'पार्वणवदाज्यभागान्ते' (आप. गृ. १८-५,६) इति सर्पबलौ पुनर्वचनम्? उच्यते । यद्यपि श्रौत आग्रयणे वैश्वदेवादीनां भूयस्त्वेन पौर्णमासतन्त्राशङ्कायां ऐन्द्राग्नस्य मुख्यत्वात् 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' (जै. १२-२-२३) इति सिद्धान्तन्यायेन आमावास्यं तन्त्रमिति दर्शितम् । तथाप्यत्रान्येषां हविषां बहुत्वेप्यौषधस्य मुख्यत्वात् पार्वणतन्त्रतंवेति मुख्यन्यायं मन्दबुद्धिहितार्थं दर्शयितुमेव पुनश्चोक्तं 'पार्वणवदाज्य-

भागान्ते ' इति । तेन 'मासिश्राद्धे अष्टकाकर्माणि च पार्वणमेव तन्त्रम् । यद्यप्यष्टकायां वपाहोमस्य मुख्यस्यापूर्वत्वं, तथाप्यन्येषां कृत्स्नविधानाभावादौषधत्वात् ' स्विष्टकृत्प्रभृति समानमापिण्डनिधानात् ' (आप. गृ. २२-८) इति दर्शनाच्च पार्वणमेव तन्त्रम् । अपूपहोमे तु ' पार्वणवत् ' (आप. गृ. २२-१) इति पुनर्वचनमपूपमांसौदनपिष्टान्नहोमानां स्थाने विकल्पेन विहितस्यौषधहविष्कस्यापि दधिहोमस्य पार्वणतन्त्रप्राप्तिं ज्ञापयितुम्, न त्वपूपहोमार्थम् । तस्यौषधहविष्ट्वादेव पार्वणतन्त्रप्राप्तेः । तत्स्थानापन्नेषु च तद्धर्मप्राप्तिर्दृष्टा । यथा 'यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुस्तत्स्थाने वायव्यां यवागूं निर्वपेत्' (आप. श्रौ. ९-१-२२) इति सान्नाय्यस्थाने विहिताया यवाग्वास्सान्नाय्यधर्माः ॥

केचित्—नित्यस्य पार्वणस्य यः कल्पस्स एव सर्वेषां यज्ञानां कल्पः । यद्यपि वैवाहिके धर्माम्नानं; तथापि नित्यस्यैव कल्पातिदेशो 'दक्षिणावर्जं' इतरस्य परिग्रहार्थः । अतोन्यानीति वचनादेतत्सदृशानां पर्वगुणानामेव स्थालीपाकानां पशूनां चायं विकल्पो, न त्वाज्यगुणकानाम् । कर्माणीति वचनात्कर्ममात्रस्यैव व्याख्यानं, न तु कर्तृतद्धर्मकालादीनां । तेन 'गर्दभेनावकीर्णी निरृतिं

पाकयज्ञेन यजेत, (आप. ध. १-२६-८) इत्यत्र पशौ न पत्नीवत्त्वम्। नापि हृदयसंसर्गादिषु सर्वेषु पर्वणो[2] नियमः, विशेषतश्चोपवासस्य धर्मशास्त्रे पर्वसम्बन्धेन विधानात्। व्याख्यातानीति वचनादन्येषां नैतद्विकृतित्वम्। तेनानारब्धपार्वणोऽपि तेष्वधिकारी। हृदयसंसर्गादिषु पुनस्तन्त्रविधानं आज्यहोमवन्नियमार्थम्। एतद्गृह्योपदिष्टेषु यत्र वचनं तत्रैव तन्त्रं, नान्यत्र। तेनाग्रयणे तन्त्रलोप इति। तन्न; यत उपदिष्टधर्मकस्य वैवाहिकस्य धर्मातिदेशेऽपि नैव दोषः। प्रत्युत नित्यस्य कल्पातिदेशे पर्वादीनामप्यतिदेशाद्दोषः। कर्माणीति वचनान्नेति चेत्, न; तस्योद्देश्यसमर्पणोपक्षीणत्वात्। अखण्डग्राहिणश्चोदकस्योच्छृङ्खलत्वात्। दक्षिणाऽभावस्तु प्रयोजनं तस्य 'योऽस्यापचितस्तस्मा ऋषभं ददाति' (आप. गृ. ७-१६) इति सिद्धम्। तथा सदृशेष्वयमतिदेश इत्युक्तिमात्रं, असदृशेष्वपि पशुष्वभ्युपगमात्। पक्वत्वात्[1] सादृश्ये द्रव्यत्वादाज्येऽपि स्यात्। न चैवं व्याख्यातशब्दः प्रकृतिविकृतित्वाभावार्थः। 'एतेन वैश्वसृज्यो व्याख्यातः' इत्यादौ प्रकृतिविकृतित्वस्य दृष्टत्वात्। तथा नैकस्मिन्नाग्रयणे तन्त्रलोपफलार्थं नियमार्थानि बहूनि सूत्राण्यारब्धव्या-

---

[1] ज—अपक्वता. [2] ज—पार्वणो

नि । अविकृतमातिथ्यमाग्रयणं चेत्येतावन्मात्रसूत्रादेव स्वाभिमतसिद्धेः । अतस्तानि तन्त्रसूत्राणि यथोक्तप्रयोजनार्थानि । आग्रयणमपि तन्त्रवदेव ॥

यथोपदेशं देवताः ॥ २४ ॥

अत्रास्वपदो विग्रहः, अव्ययीभावसमासत्वात् । अध्याहारश्च, साकाङ्क्षत्वात् । यथोपदेशं सर्पबल्यादिषु याश्च यावत्यश्च येन येन प्रकारेण मन्त्रविधानादिनोपदिष्टाः देवतास्ता एव भवन्ति, न पार्वणदेवताः । न तेषु पार्वणं प्रधानं समुच्चेतव्यमित्यर्थः । ननु विकृतावुपकारमुखेन तज्जनकानां धर्माणामतिदेशः, प्रधानं चोपकार्यं, नोपकारजनकम् । पार्वणे च स्थालीपाकहोमयोः प्रथमो होमः प्रधानम् । अतस्तस्यातिदेश एव नास्ति । दूरे तत्समुच्चयाशङ्का, यन्निरासायेदं सूत्रं स्यात् । षड्भिर्दीक्षयति' (तै. सं. ५-१-९) इत्यत्र तु प्राकृतानां दीक्षाहुतीनां अङ्गत्वादतिदेशः, अदृष्टार्थत्वाच्च समुच्चयः, यथोपदिष्टानां प्रकृतिक्लृप्तक्रमबाधभयादन्ते निवेशश्च युक्त एव। सत्यमेवम् । किन्तु, गार्ह्यकर्मानुष्ठातॄणां मध्ये ये मन्दबुद्धयोऽङ्गप्रधानयोरतिदेश्यानतिदेश्ययोश्च अनभिज्ञास्ते पार्वणेनेत्यविशेषेणातिदेशप्रतिभासात् 'षड्भिर्दीक्षयति' इत्यादौ

दर्शनमात्राच्च प्रधानातिदेशतस्समुच्चयावुपदिष्टप्रधानाना-
मन्ते निवेशं च मन्यन्ते । तन्निरासायेदं सूत्रम् ॥

अथ वैकृतप्रधानहोमानां स्थानमर्थादग्निमुखसौविष्ट-
कृतयोश्च विदधाति—

अग्निं स्विष्टकृतं चान्तरेण ॥ २५ ॥

'यथोपदेशं देवताः' (आप. गृ. ७-२४) इत्य-
नुवर्तते । यथोपदेशं देवताः ये विकृतावुपदिष्टाः प्रधान-
होमास्ते अग्निं स्विष्टकृतं चान्तरेण आग्नेयसौविष्टकृत-
योर्होमयोर्मध्ये भवेयुः। अत्र च स्विष्टकृतमितिवदग्निमि-
त्यपि सिद्धानुवादात्,अन्यतश्च प्राप्त्यभावात्,योगविभागे-
नाग्निमुद्दिश्य जुहुयादित्यन्योप्यर्थो विधीयते। विभक्तस्य
सूत्रस्य चायं विवक्षितोर्थः—सर्वेषु तन्त्रवत्स्वौषधहोमेषु
दधिहोमेषु चोपाकरणसमापनयोश्च शिष्टाचारादग्नये-
स्वाहेत्याज्येन अग्निमुखाख्यमङ्गहोमं सर्वेभ्योपि प्रधान-
होमेभ्यः पूर्वं जुहुयादिति । नन्वत्र स्विष्टकृतमिति
व्यर्थम्; सर्वत्र स्विष्टकृतश्शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात् स्वत ए-
वासावन्ते एव भवतीति । नैवं—विकृतिषु द्विविधाः
प्रधानहोमाः, पार्वणविकारा अपूर्वाश्च ; तेषामुभयेषा-
मप्यन्त एव स्विष्टकृद्यथा स्यादित्येवमर्थत्वात् । अन्यथा

यद्धोमाङ्गं स्विष्टकृत्तदन्त एव स्यात् । तथाग्निमिति चोभयेभ्यः प्रधानाहुतिभ्यः पूर्वमेवाग्निमुखमित्येवमर्थं स्विष्टकृद्वन्नियम इति ॥

केचित्—'यथोपदेशं देवता अग्निं स्विष्टकृतं च' इत्येवमन्तमेकं सूत्रम् । तस्यार्थः—'अग्निस्स्विष्टकृद्द्वितीयः' (आप. गृ. ७-७) इत्यत्र स्विष्टकृतः प्रधानहोमतुल्यधर्मत्वज्ञापनाद्विकृतिषु च पार्वणप्रधानलोपे सति, तस्यापि लोपस्स्यात्, स मा भूदित्यनेन सूत्रेण 'यथोपदेशं देवताः' इत्यनूद्य, अग्निं स्विष्टकृतं च कुर्यात् इति तासु तस्य समुच्चयो विधीयते । तथा 'अन्तरेण' इति पदमेकं सूत्रं 'अन्तरात्वाष्ट्रेण' इत्यादिवत् । प्रकरणाद्वैकृतप्रधानहोमानां जयादीनां च मध्ये सर्वास्वपि विकृतिषु स्विष्टकृन्नित्य एवेत्यर्थः । इतरथा क्वचित्तस्य लोपः स्यात्, 'स्थालीपाकादुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते' (आप. गृ. ९-४) इत्यादि परिसङ्ख्येति कृत्वेति । तन्न—विभागे साकाङ्क्षयोर्द्वितीयान्तयोः अग्निं स्विष्टकृतं इत्येतयोः अन्तरेणेत्यनेन सम्बन्धाकाङ्क्षेण एकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्यायुक्तत्वात्, 'अग्निस्स्विष्टकृद्द्वितीयः' इत्यस्य प्रयोजनान्तरपरत्वाच्च । तथापि, यदि स्विष्टकृतः प्रधान-

तुल्यधर्मकत्वं, तदा तल्लोपेऽपि प्रधानलोपप्रायश्चित्तमेवा- पद्यते । तथा 'अन्तरेण' इत्यस्य यथोक्तश्रुतसम्बन्ध्य- न्वयसम्भवे अप्रकृतगम्यमानान्वयो न युक्तः । व्यर्थं चैतत्; स्वमते स्विष्टकृतस्समुच्चयविधानादेव त्रिदोषायाः परिसङ्ख्यायां अपि निरस्तत्वात्, तस्य सर्वत्र नित्यत्वे- नालोपसिद्धेः ॥

अविकृतमातिथ्यम् ॥ २६ ॥

अतिथिर्यस्य कर्मणो निमित्तं, तदातिथ्यम्, गवालम्भ इत्यर्थः । तदविकृतं यथोपदिष्टमेव स्यात् । नात्र 'अग्नि- मिद्ध्वा' (आप. गृ. १-१२) इत्यादि सामान्यमपि तन्त्रं । पार्वणं तु दूरे ; 'कृत्स्नविधानात् यजतेरपूर्वत्वम्' (जै. सू. ८-१-५) इति न्यायात् । कृत्स्नविधानं च 'तस्यै वपां श्रपयित्वोपस्तीर्णाभिघारितां मध्यमेनान्त- मेन वा पलाशपर्णेनोत्तरया जुहोति' (आप. गृ. २२-४) इति । एतच्च प्रदर्शनार्थम् । तेन वपाहोमानन्तरं किंशुकहोमसर्षपहोमफलीकरणहोमादयोप्यपूर्वा एव ; कृत्स्नविधानस्य तुल्यत्वात् ॥

ननु 'नानग्नौ प्रधानम्' इति याज्ञिकवचनात् वैश्वदेवबलिहरणानि तावदङ्गानि । अग्नौ होमेषु च

आग्नेयसौविष्टकृतावन्तरेण ये होमास्त एवं प्रधानाः । तौ तु सर्पबल्यादिसामान्यादङ्गमित्याशङ्क्याह—

वैश्वदेवे विश्वे देवाः ॥ २७ ॥

वैश्वदेवमिति कर्मनामधेयम् । प्रवृत्तिनिमित्तं च, विश्वे सर्वे देवा अत्रेज्यन्त इति । तस्मिन् वैश्वदेवे सर्वा एव देवताः प्रधानदेवताः । इह च मन्त्रवर्णसिद्धानां देवतात्वस्याविधेयत्वात्. आग्नेयादयष्षडपि होमाः बलिहरणानि चानग्निदेश्यान्यपि सर्वाण्येव प्रधानानि ; न तु किञ्चिदपि शेषापरनामाङ्गम्, इत्येवं सूत्रार्थः । अयं भावः—यदि नानग्नौ प्रधानम् किन्तु शेष एवेति, तर्ह्येतच्छेषलक्षणे तृतीयाध्याये दृश्येत । न तु दृष्टम्, नापि सूत्रकारोक्तं दृश्यते । किन्तु, पिण्डपितृयज्ञे तावदापस्तम्बेन होमः पिण्डदानं चोभयं प्रधानमुक्तम् , पिण्डदानं प्रकृत्य '"यदि जीवपिता न दद्यादाहोमात्कृत्वा विरमेत्' इति । यदि हि पिण्डदानस्याङ्गता, तदा प्रधानभूतहोमानुष्ठाने सति, तस्याप्यनुष्ठानं स्यात् ; न विरामः । तस्मादत्र प्रधानस्यैव पिण्डदानस्य 'नासोमयाजी सन्नयेत्' (तै. सं. २-५-५) इत्यादिवदनारम्भलक्षण एव विरामः ।

कात्यायनस्तु प्रत्युतपक्षे पिण्डदानमेव प्रधानं, होम-स्तदङ्गमित्याह ' जीवपितृकस्य होमान्तमनारम्भो वा ' इति । तथा सर्पेशानबल्योरपि होमा बलयश्च प्रधानम् । अवभृथे त्वनग्नावेव प्रधानम् । होमाङ्गत्वेप्यस्य प्राधान्यं स्वाङ्गापेक्षया । तथैव राक्षसे गर्दभपशौ अनग्नावेव प्रधानम् ; ' अप्स्ववदानैश्चरेयुः ' (आप. श्रौ. ९-१५-५) इति वचनात् । वपायास्तूपदेशमतादग्नौ होमः । ' यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देत् ' (आप. श्रौ. ९-१८-१५) इति वपायाः पृथग्ग्रहणात् । एवमनग्नावप्यन्यानि बहूनि प्रधानानि सन्ति, यथा श्राद्धे ब्राह्मणभोजनम् । एवमाग्नेयसौविष्टकृतहोमावपीह प्रधानम् ; ' औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् ' (आप. ध. २-३-१६) इति कृत्स्नविधानेन, ' उभयतः परिषेचनम् ' (आप. ध. २-३-१७) इति परिसङ्ख्यया चास्य वैश्वदेवस्यापार्वणविकारत्वात् । सर्पबल्यादिषु तु पार्वण-विकारत्वात्तावदङ्गम् । किञ्च, वैश्वदेवमन्त्रेष्वपि ' अग्नये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा ' इत्येतयोरप्याम्नानात् प्राधान्यम् । ननु वैश्वदेवमन्त्राणामपि न प्रत्यक्षस्समाम्नायः, स कथमवगम्यते ? उच्यते । ' षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रम् ' ' अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्याम् ' (आप. ध.

२-३-१६, २०) इत्यादिसूत्रैः क्रमेण विनियोगात् क्वचिदाम्नानमस्तीत्यवगम्यते । तच्चाम्नानं प्राग्विवाहमन्त्रेभ्यः, भाष्यकारवचनात् । ततश्च ब्रह्मयज्ञपारायणयोरप्येतेषामेवंक्रमेणाध्ययनं वेदितव्यम् । सर्वप्राधान्ये च प्रयोजनम्—एषामेकतरमप्यकृत्वा प्रयोगे समापितेपि तत्प्राग्भोजनात्सप्रायश्चित्तं साङ्गमनुष्ठेयम् ; कृते तु भोजने पाकयज्ञलोपप्रायश्चित्तमेवेति ।

केचित्—वैश्वदेवे विश्वेदेवा देवता विधीयन्ते निर्वापकाले सङ्कल्पार्थम्, ईशानयज्ञवत् । यास्तु धर्मशास्त्रे मन्त्रविनियोगात्कल्पितास्ताः प्रधानकाले देवताः[1] । इह च देवतोपदेशो वैश्वदेवस्य गार्ह्यपरिभाषाप्राप्त्यर्थः । तत्र तस्योपदेशस्तु सर्वचरणार्थः । इदं च वैश्वदेवं न पञ्चमहायज्ञेभ्यः पृथग्भूतं । 'अहरहर्भूतबलिः' (आप. ध. १-१२-१५) इत्यादयश्च पञ्चमहायज्ञानामुत्पत्तिविधयः । 'आर्याः प्रयता वैश्वदेवे' (आप. ध. २-३-१) इत्यादिस्तु प्रयोगविधिः । तत्र, यदग्नौ क्रियते स देवयज्ञः, यद्बलिविहरणं सभूतयज्ञः, यद्दक्षिणतः पितृलिङ्गेनेति स पितृयज्ञः, यच्चाग्रदानं स मनुष्ययज्ञः, इति । तन्न—स्वमते श्रुत्या चोदितान् विश्वान् देवान् वंचनं

[1] ङ. ज—प्रधानार्था देवताः. ध—प्रधानदेवताः.

विनाऽश्ननीयम्, तेभ्यस्सङ्कल्पितस्य हविषो देवतान्तरेभ्यो मन्त्रवर्णात्कल्पितेभ्यो दातुमयुक्तत्वात् । ईशानबलौ तु भवशर्वादिशब्दानामीशानाभिधानत्वात्, अर्थस्य देवतात्वमिति सूत्रकारमताच्च, युक्तं भवायेत्यादिभिर्मन्त्रैर्दानम् । यत्तु मीढुष्यै जयन्ताय चास्मात् स्थालीपाकाद्दानं तदप्यभ्युदयेष्ट्यादिवत्सवनीयपुरोडाशवच्च '' त्रीनोदनान् कल्पयित्वोत्तरैरुपस्पर्शयित्वोत्तरैर्यथास्वमोदनेभ्यो हुत्वा' (आप. गृ. २०-४) इति वचनैः स्थालीपाकांशद्वये पूर्वदेवतापनयेन देवतान्तरविधानाद्युक्तम् । पञ्चमहायज्ञेभ्यो न पृथग्वैश्वदेवमित्यपि न; प्रकरणान्तरात्संज्ञाभेदाच्च कर्मभेदावगतेः । न च कर्मभेदे तेषां प्रयोगो दुरुपपाद इति प्रमितभेदापह्नवो युक्तः, यतो भाष्ये वैश्वदेवस्य तेषां च प्रयोगः पृथगेवोपपादितः ॥

अथ वैश्वदेवस्य प्रयोगो भाष्यमवेक्ष्य षड्विधं विभज्यते[1]। वैश्वदेवस्य कर्मोच्यते, प्रसङ्गात्पञ्चमहायज्ञानां च । समावेशनजपान्ते विवाहे समाप्ते वैश्वदेवमन्त्राणामुपयोगेयद्वृत्तं 'द्वादशाहमधश्शय्या' (आप. ध. २-३-१३) इत्यादि तत्स्वामित्वाविशेषात् सपत्नीकश्चरित्वा प्रशस्तेऽहन्यारभ्य 'आर्याः प्रयता वैश्वदेवेन्नसंस्कर्तारस्स्युः' इत्यादिवि-

---

[1]ख. ग. ङ. ज—अथ प्रयोगभाष्यमीषद्भेदं लिख्यते.

धिना सिद्धेऽन्ने तिष्ठन्नन्नसंस्कर्ता भार्यादिः 'भूतम्' इति स्वामिने प्रब्रूयात्। 'तत्सुभूतं सा विराडन्नं तन्मा-क्षायि' इति स्वामी प्रतिब्रूयात्। ततो यदि प्रयाणे गृहे वा वैश्वदेवस्य होमस्य स्थानेऽग्निरुपसमाधातव्यः, तत्र धर्मशास्त्रोक्तविधिना उपसमादधाति। एवमन्यत्राप्यौपासनहोमादिषु। अथ गृहमेधिनो यदशनीयमन्नं ततो होमार्थं हविष्यमन्नं पात्रे कल्पयति। अहविष्यं क्षारलवणावरान्नसंसृष्टं द्वितीये। हविष्यमन्नं देवयज्ञार्थं तृतीये। सर्वतस्समवदायाग्रार्थं चतुर्थे। सर्वत एव समवदाय मनुष्ययज्ञार्थं पञ्चमे यदि ब्राह्मणतर्पणं[1] नावकल्पते। 'मनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम्' (आप. ध. १-१२-१५) इति वचनात्। ततः परिषेचनं कृत्वा प्रथमकल्पितादन्नाद्यथाहुतिमात्रं अङ्गुष्ठपर्वमात्रं अग्नये स्वाहेत्यादिभिः षडाहुतीर्हुत्वा उत्तरं परिषेचनं। अथ उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् अहविष्यं स्वाहाकारेण जुहोति; 'यस्याग्नौ न क्रियते यस्यचाग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम्' (आप. ध. २-१५-१३) इति वचनात्। अथ षडाहुतिहोमशेषमहविष्यहोमशेषेण संसृज्यान्नेन सूपसंसृष्टेन धर्मशास्त्रोक्तेन विधिना रौद्रान्तं बलिं हृत्वा

---

[1] ज—ब्राह्मणं.

ऽग्रं ब्राह्मणाय दत्वा, ब्राह्मणोक्तत्वादपार्वणं[1] व्याख्यातं[2] सन्निपातीतिकर्तव्यताकं देवयज्ञं कुर्वीत । देवयज्ञेन यक्ष्य इत्यागूर्य, विद्युदसि । औपासने पचने वा कल्पितादन्नात्, तदभावे हविष्यमन्नं व्रीहियवादि, आकाष्ठात्, देवेभ्यस्स्वाहेति हस्तेन जुहुयात्; सन्निपातीतिकर्तव्यतयोरौपासनहोमवैश्वदेवयोर्हस्तेन होमस्य दृष्टत्वात् । मन्त्रवच्चोभयतः परिषेचनं, तयोर्दृष्टत्वादेव । वृष्टिरसि । वषट्कारहोमेषु विद्युद्वृष्टी इत्युपदेशः । अथ प्राचीनावीती पितृयज्ञेन यक्ष्य इत्युक्त्वा, विद्युदसि । शुचौ भूमौ कल्पितादोदनात् हस्तेन अङ्गुष्ठप्रदेशिन्यावन्तरेण पितृभ्यः स्वधाऽस्त्विति दद्यात् आहुतिमात्रम् । वृष्टिरसि । पित्र्यं[3] बलिहरणविधिनेत्युपदेशः । अथ बलिहरणस्य होमतुल्यत्वात् यज्ञोपवीती भूतयज्ञेन यक्ष्य इत्युक्त्वा, विद्युत् । शुचौ भूमावेव हस्तेन इदं भूतेभ्योऽस्त्विति दद्यात् । वृष्टिः । बलिहरणविधिनेत्युपदेशः । अथ दानस्य होमतुल्यत्वात् यज्ञोपवीती मनुष्ययज्ञेन यक्ष्य इत्युक्त्वा, विद्युत् । ब्राह्मणतर्पणं, सङ्कल्पितस्य वा दानं । वृष्टिः । दानमात्रमित्युपदेशः । ब्रह्मयज्ञं तु पूर्वमेव कुर्वीत अग्निहोत्रमौपासनं वा हुत्वा;

---

[1] क. ख—दपार्वण. [2] ख—व्याख्यात.

[3] ख. ग. ज—पितृयज्ञ. घ. ङ—पित्र्यम.

'उदित आदित्ये' (तै. आ. २-११) इति वचनात् । तस्य कर्मोच्यते । 'ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः' (तै. आ. २-११) इत्यादि ब्राह्मणोक्तदेशे यथाविध्याचामेत् । अस्मिंस्त्वाचमने विशेषः–'दक्षिणत उपवीय' इत्यारभ्य 'सकृदुपस्पृश्य' (तै. आ. २-११) इत्येवमन्ते विगुणे कृते 'यदि यजुष्ट' इति 'भुवस्स्वाहा' इति होमः प्रायश्चित्तं । 'दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य' इत्यारभ्य शेषे विगुणे कृते 'यद्यविज्ञाता' इति प्रायश्चित्तम् । अथ क्रम उच्यते । ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्ये इत्युक्त्वा, विद्युत् । आचमनं । आसनकल्पनादि सावित्रीजपान्तं कृत्वा वेदस्यादित आरभ्य यथाध्यायमध्ययनमध्यायः, कृत्स्नस्य वेदस्यासमाप्तेः ; 'श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य' (आप. ध. १-९-१) इति वचनात् । येन प्रकारेणाध्यायो येन च क्रमेणा[1]धीयते, विना चाम्नानैः आदिप्रदिष्टानुषङ्गप्रख्या[2]दिभिः, उत्सृजन् उत्सृज्योत्सृज्य, वाचा मनसा च यावत्तरसं यावच्छक्यमधीयीत । परिधानीयां कृत्वा, वृष्टिरसि । एवमहरहः कृतान्तादारभ्य यावत्समाप्तो वेदः सहैकाग्निविधिकाण्डेन । समस्तमधीत्य वैश्वदेवमन्त्रानधीत्य ततः प्रसुंग्मन्तेति प्रश्नद्वयमधीयीत । एवं विनियोगदर्शनात्,

[1] ज–येन प्रकारेण वा वि. [2] ङ—प्रख्याता.

'ऐकाग्निको विधिः काण्डं वैश्वदेवमिति स्थितिः'॥
इति वचनाच्च। यद्यनेकशाखाध्यायी ततोनेनैव विधिना द्वितीयं पुनरधीयीत। ऋग्यजुस्साम्नां क्रमेणाध्ययने यद्यनध्यायस्स्यात्, तदैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा साम कृतांतादेवारभ्याभिव्याहरेत्। यदा ब्राह्मणस्य क्रमेण तदा[1] भूर्भुवस्सत्यं तपश्श्रद्धायां जुहोमीत्यभिव्याहरेत्। एवं यावज्जीवं ब्रह्मयज्ञं कुर्वीत। मनुष्ययज्ञान्ते 'सर्वान्वैश्वदेवभागिनः कुर्वीत' (आप. ध. २-९-५) इत्यादिविधानेन सर्वेषु पत्न्यन्तेषु भुक्तवत्सु, पाकपरिवेषणपात्रेभ्यो लेपान् सङ्कृष्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय सम्प्रदानभूताय निनयेत्, 'रुद्राय स्वाहा' इति। नित्यवच्च निनयनम्; प्रतिपत्तिकर्मत्वात्। 'एवं वास्तु शिवं भवति' (आप. ध. २-४-२३) इत्यर्थवादः। 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्' (मी. सू. ४-३-१) इति न्यायात्। फलं वा, सूत्रकारेणोपदिष्टत्वात्[2] 'य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च' (आप. ध. २-४-९) इति। एवमृते[3] महायज्ञेभ्यः सायं रौद्रान्तं कृत्वा वैहायसमाकाशे भूतबलिं कुर्वीत॥

---

[1] ज—क्रमेत्तदा. [2] ङ, थ—यथा [इत्यधिकपाठः.]
[3] ज—एवम्भूत.

अन्य आहुः—'नक्तमेवोत्तमेन' (आप. ध. २-४-८) इत्येवकारस्य व्यवहितान्वयाद्वैहायसमेव सायमिति॥

इदानीं प्रसङ्गात् सर्पबलेस्तदुत्सर्गस्य च देवता-मुपदिशति॥

पौर्णमास्यां पौर्णमासी यस्यां क्रियते॥ २८॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने सप्तमः खण्डः.

यस्यां पौर्णमास्यां श्रावण्यां मार्गशीर्ष्यां च निमित्त-भूतायां स्थालीपाकः क्रियते, तस्य सैव पौर्णमासी देवता। अयमर्थः; सर्पबलौ 'श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा' इति स्थालीपाकस्य होमः। उत्सर्जने तु 'मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै स्वाहा' इति॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने सप्तमः खण्डः॥

अथाष्टमः खण्डः.

उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञायते ॥ १ ॥

अथ विषयशुद्ध्यर्थमध्यायस्य च प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवाख्यानां काण्डानां च तत्तत्काण्डाख्यव्रतानां चोपाकरणसमापनयोश्च स्वरूपमुच्यते । तत्राध्यायस्योपाकरणं, श्रावण्यां पौर्णमास्यां विहितहोमपूर्वकमध्यायानामारम्भः[1] । समापनं च, तस्य तैष्यां पौर्णमास्यामित्यादिषु होमपूर्वकमेवाध्ययनोत्सर्गः। काण्डानामुपाकरणं तु, क्रमप्राप्ते काले होमपूर्वकमेव तत्तत्काण्डानामध्ययनोपक्रमः। समापनं चैषां, तत्तत्काण्डाध्ययने समाप्ते होमपूर्वकमेवोत्सर्गः । ये एते काण्डानामुपाकरणसमापने ते एव व्रतानामपि, न भेदेन, अध्ययनाङ्गत्वात् सर्वेषां ब्रह्मचारिव्रतानाम् । सारस्वतपाठाध्ययने तु काण्डानां संङ्कीर्णत्वेन यथाकाण्डमध्ययनासम्भवात्, व्रतान्येवोदगयने काण्डवदेकैकशः उपाकृत्य संवत्सरं[2] चरित्वा विधिवदुत्सृजेत् । चत्वार्येव च वेदव्रतानि, न तु गृह्यान्तरोक्ते सावित्रसम्मिताख्ये वेदव्रते, सावित्रसम्मिताख्यकाण्डयो-

---

[1]क—मध्ययनारम्भः.　　[2]क—संवत्सरं संवत्सरं.

रभावात् । 'चौलोपनयनं चत्वारिवेदव्रतानि' इति गौतमवचनाच्च ॥

तथा विषयशुद्ध्यर्थमेव प्रयोगभाष्यमल्पभेदमेव लिख्यते । आपस्तम्बदर्शनानुगतोपदेशेनाध्यायोपाकरणादीनां कर्मोच्यते । तत्र तावदध्यायोपाकरणस्य श्रावण्यां पौर्णमास्यां आचार्यश्शिष्यैस्सह कृतप्राणायामोध्यायमुपाकरिष्य इति सङ्कल्प्य महानद्यां विधिवत् स्नात्वा पवित्रपाणिः नव ऋषीन् तर्पयेत् । प्रजापतिं काण्डऋषिं तर्पयामि । सोमं काण्डऋषिं तर्पयामि । अग्निं काण्डऋषिं तर्पयामि । विश्वान् देवान् काण्डऋषीँस्तर्पयामि । साँहितीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । याज्ञिकीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । वारुणीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । ब्रह्माणँ स्वयंभुवं तर्पयामि । सदसस्पतिं तर्पयामि ।' इति । ततोग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते अन्वारब्धेष्वन्तेवासिषु नवाज्याहुतीर्जुहोति । 'प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहा । सोमाय काण्डऋषये स्वाहा । अग्नये काण्डऋषये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः स्वाहा । साँहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यः स्वाहा । याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यः स्वाहा । वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्य

स्स्वाहा। ब्रह्मणे स्वयंभुवे स्वाहा।' सदसस्पतिमित्येत-यर्चा नवमीमाहुतिं जुहोति। तत आचार्यप्रमुखाः दर्भे-ष्वासीना दर्भान् धारयमाणा वेदस्यादितश्चतुरोऽवराध्र्या-ननुवाकानधीयीरन्। अथ जयादि परिषेचनान्ते ब्राह्मण-तर्पणं। एवमेवोत्सर्गो[1], न ततोधिकं स्मृत्यु[2]पसंहारेणापि, किन्तु यथापस्तम्बीयं सूत्रम्। तथा नादितो वेदस्यानु-वाकानामध्ययनम्। जयादयस्तु भवन्ति। सौम्याहते काण्डोपाकरणसमापनयोश्च न सूक्तोपहोमदेवतोपस्थान-जयादयः। सौम्यस्यैव सूक्तजयादयः। एवमापस्तम्बमत एवावस्थिताः केचित् कुर्वते यथोक्तम्॥

अथ प्राजापत्ये व्रते पूर्ववत् स्नात्वा सोमाग्निविश्वेदे-ववर्ज्यानां तर्पणम्। अग्निमुखान्ते चान्वारब्धे व्रतिनि जुहोति। प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहा। 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' इति सूक्तेन प्रत्यृचं षडाहुतीः, चतस्र उ-पहोमाहुतीः, साँहितीभ्य इत्यादिभिरेव, सदसस्पतिमि-त्येतयैव सदसस्पतिं च। अथ व्रती उपस्थेयदेवता अ-भिसन्धायाग्निपुरोगाश्चतस्रो देवता उपतिष्ठते। 'अग्ने व्रतपते काण्डऋषिभ्यः प्राजापत्यं व्रतं चरिष्यामि त-च्छकेयं तन्मे राध्यताम्। वायो व्रतपते, आदित्य व्रत-

---

[1] ङ. ज—वोत्सर्गे.　　　　[2] स्मृत्यन्तरो.

पते, व्रतानां व्रतपते काण्डऋषिभ्यः प्राजापत्यं व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतां, इत्येतैश्चतुर्भिः यथादैवतम् । ततो जयादि, ब्राह्मणतर्पणं च । एवमेव समापने प्रयोगः, संवत्सरे संवत्सरे[1] पर्यवेते । तत्रोपस्थानमन्त्रेषु अचारिषमशकमराधीति विशेषः ।

केचित्—सौम्ये केशश्मश्रुवापनस्य दृष्टत्वात् प्राजापत्यादिष्वपीच्छन्ति ॥

एवमेवाग्नेये वैश्वदेवे च । अग्नये काण्डऋषये स्वाहा; अग्ने नयेति षडृचं सूक्तम्; अग्ने व्रतपते काण्डऋषिभ्यः आग्नेयं व्रतं चरिष्यामीत्याग्नेये विशेषः । विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः स्वाहा; 'आनो विश्वे अस्क्रागमन्तु' इति षडृचं सूक्तम्; वैश्वदेवव्रतं चरिष्यामीति वैश्वदेवव्रते विशेषः ॥

सोमस्य काण्डोपाकरणसमापने शुक्रियकल्पोक्ते । अत्राप्युक्तं यत्तदुच्यते । पूर्ववदुपाकृत्याग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते, सोमाय काण्डऋषये स्वाहा । सोमो धेनुमिति षडृचं सूक्तम् । उपहोमान् सदसस्पतिं च हुत्वा, एवं पूर्ववदुपाकृत्य, मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथ-

[1] ङ, ज—[संवत्सरे इत्यस्य न द्विरुक्तिः,]

मेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा चतस्र औदुम्बरीस्स-
मिधो घृतान्वक्ता अभ्यादधाति, 'पृथिवीसमित्'इत्या-
दिभिः । अथ देवतोपस्थानम् 'अग्ने व्रतपते काण्डऋ-
षिभ्यः सौम्यं व्रतं चरिष्यामि' इत्यादिभिः । ततः प्रभृति
शुक्रियमन्त्रब्राह्मणानुवाकानां प्रथमपदानि 'युञ्जते सवि-
ता' इति वाभिव्याहार्य वाचयित्वा जयादि प्रतिपद्यते ।
परिषेचनान्तं कृत्वा मदन्तीरुपस्पृश्य, उत्तमेनानुवाकेन
शान्तिं कृत्वा ततस्सम्मीलनादि यथासूत्रम् । श्वोभूते
'वयः सुपर्णाः' इत्यादित्योपस्थानान्ते ब्राह्मणभोजनम्।
अथास्य स्वाध्यायविधिः शुक्रियकल्प एवोक्तः ।
एवं समापने । विशेषस्तु 'द्यौस्समिदादित्यं व्रतपते' इ-
त्याद्यावृत्ताः समिदाधानोपस्थानमन्त्राः[1] । उत्तमेनानुवा-
केन शान्तिं कृत्वा गुरवे वरं दत्वा केशश्मश्रु वापयि-
त्वा ब्राह्मणभोजनम् ।

अथ सूत्रमाक्षिप्यते । ननु 'उपाकरणे
समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञायते' इति यः प्रजाप-
त्यादीनामन्यतमः काण्डानुक्रमण्यां काण्डऋषित्वेन स-
माम्नायते स ऋषिः देवतेति व्यर्थमेवेदं सूत्रम् ।

काण्डोपाकरणेष्वेतान् पुरस्तात्सदसस्पतेः ।
जुहुयात् काण्डसमाप्तौ च श्रुतिरेषा सनातनी ॥

---

[1] ख. ग. ङ. छ—नात्रप्रभृतिव्याहरलम्.

इति काण्डानुक्रमण्यां काण्डर्षिदेवतात्वस्य सिद्धत्वात्। सत्यम्। अत एव प्रजापत्यादयश्चत्वारः प्रधानहोमदेवताः; सांहित्यादयस्स्वयंभुपर्यन्ताश्चत्वार उपहोमदेवताः। तेनैते चत्वारस्सर्वकाण्डानामुपाकरणसमापनयोरनुवर्तन्ते प्रधानानुवर्तित्वादङ्गानामित्येवं परं सूत्रम्, न देवतात्वविधिपरम्॥

सदसस्पतिर्द्वितीयः॥ २॥

ननु सदसस्पतिरध्यायोपाकरणसमापनयोर्नवमः। काण्डोपाकरणसमापनयोष्षष्ठः। एवमयमद्वितीयोपि किमर्थं द्वितीय इत्युच्यते?। द्वितीयस्य स्विष्टकृतः स्थानेऽयं सदसस्पतिर्भवदित्येवमर्थम्। इदमर्थमेव च पूर्वत्र 'अग्निस्स्विष्टकृद्द्वितीयः' (आप.गृ.७-७) इत्युक्तम्। उपाकरणसमापनयोराज्यहविष्कयोः स्विष्टकृदेव नास्ति, कथं तत्स्थाने सदसस्पतिविधिः? इति चेत्। अनेनैव वचनेनास्य प्रसङ्गो विधीयते, यथा अग्निहोत्रे द्वितीयस्या आहुतेश्शातपथेन ब्राह्मणेन। तेनाग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धेस्मै होमः। एतद्विस्मरणे स्विष्टकृल्लोपप्रायश्चित्तं च। अयं च होमो लिङ्गक्रमाभ्यां 'सदसस्पतिमद्भुतम्' इत्येतया होतव्य इति स्पष्टत्वात् सूत्रकारस्यानादरः॥

केचित्—उपाकरणे समापने च यः काण्डऋषिः प्रज्ञायते तस्य द्वितीयस्सदसस्पतिः । काण्डऋषेरुपरिष्टादयं मन्त्रस्सदसस्पतिर्विनियुज्यते, न तु विवाहे, उद्दीप्यस्वेति ऋग्द्वयमिव[1] । विवाहमध्ये पाठस्त्वध्ययनविध्यर्थः । इत्येवं सदसस्पतिमन्त्रस्य विषयज्ञापनव्याजेन एतयोः कर्मणोः प्रयोगकल्पस्यान्यत्र प्रसिद्धस्यात्राप्रसिद्धत्वात् अवश्याश्रयणीयस्य इह शास्त्रेऽभ्यन्तरीभावोऽस्य सूत्रस्य प्रयोजनं, ततश्च क्रियाप्रवृत्तिरिति । तन्न ; सूत्रस्थस्य सदसस्पतिशब्दस्य मुख्यार्थदेवतापरत्वसम्भवेपि मन्त्रप्रतीकं लक्षयित्वा तेन लक्षितेन मन्त्रलक्षणाया अयुक्तत्वात्, उक्तविधयानयोरिहैव प्रयोगस्य प्रसिद्धत्वात्, अन्यत्रप्रसिद्धस्याभ्यन्तरीभाववैयर्थ्याच्च ॥

'यस्याग्नौ न क्रियते न तद्भोक्तव्यम्' (आप.ध.२-१५ १३) इति धर्मशास्त्रवचनात् शरीरस्थित्यर्थमपि भोजनं द्विजस्य वैश्वदेवशेषेणैव भवितव्यम् । 'चतूरात्रमहूयमानोऽग्निर्लौकिकस्सम्पद्यते' इति वचनादहुतेऽग्निहोत्रे स र्वक्रत्वर्थोऽग्निर्लौकिकस्स्यात् । ततश्च ज्वरादिभिरुपद्रवे सत्यपि वैश्वदेवाग्निहोत्रादेः तत्प्रायश्चित्तानां वा होमानामवश्यकार्यत्वादृत्विगन्तरालाभे सत्यपि द्वयोरपि स्वचनु-

[1] ज—मेव.

पेतयोः येनकेनचित्प्रकारेण मन्त्राङ्गलोपेनापि तत्र प्रसक्तिः । तथा वैश्वदेवस्य श्राद्धादिषु 'अथ गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च' (आप. ध. २-३-१२) इति वचनात्, सुवर्चका[1]यवक्षाराभ्यां लवणेन चावरान्नेन च कोशधान्यापरनाम्ना माषादिना तिलव्यतिरिक्तेन संसृष्टस्यापि भवति हविषो होमे प्रसक्तिः । तदुभयनिषेधार्थमाह—

स्त्रियानुपेतेन क्षारलवणावरान्नसंसृष्टस्य च होमं परिचक्षते ॥ ३ ॥

स्त्रियानुपेतेन होमं होममात्रं श्रौतं स्मार्तं च शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति यस्मात्तस्मादेव ताभ्यां न होतव्यमिति वाक्यशेषः । होममिति च सामान्याभिधानेन श्रौतहोमेपि स्त्र्यनुपनीतौ शिष्टाः वर्जयन्तीति ज्ञापनात् गार्ह्याधिकारापवादः । क्षारेत्यादि व्याख्यातप्रायमेव । यत्तु धर्मशास्त्रे 'न क्षारलवणहोमो विद्यते । तथावरान्नसंसृष्टस्य च' (आप. ध. २-१५-१४) इति तत् 'उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् जुहुयात्' (आप. ध. २-१५-१६) इति विधानार्थोनुवादः । यदपि तत्रैव 'न स्त्री

[1] क. जि—सुवर्चिका.

जुहुयान्नापुपेतः' (आप.ध.२-१५-१७) इति तत् क्षारादि यथोष्णभस्मनि हूयते, तथा तस्मिन्नपि स्रुचनुपनीताभ्यां न होतव्यमिति निषेद्धुम् ॥

अस्य प्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवमाह—

यथोपदेशं काम्यानि बलयश्च ॥ ४ ॥

यानि काम्यानि येन प्रकारेणोपदिष्टानि तानि तथैव भवन्ति, नैव तत्र क्षारादिवर्जनम्, 'यदस्य गृहे पण्यं स्यात्' (आप. गृ. २३-५) इत्युपदेशस्य गृहशब्देन विशेषितत्वात्। यदि तत्र क्षारादिवर्जनमिष्टं स्यात्तदा यदस्य पण्यं स्यादित्येतावदेव ब्रूयात्। तथा बलयश्च यथोपदेशमेव। न तु क्षारादिनिषेधः, 'सति सूपसंसृष्टेन कार्याः' (आप.ध.२-३-१९)इत्यारम्भसामर्थ्यात्। अन्यथा 'गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च' इति वचनादेव क्षारादिव्यतिरिक्तशाकमांसादिसूपसंसृष्टेनान्नेन कार्यास्स्युः। अत्र च 'यदशनीयस्य होमा बलयश्च' इति होमसाहचर्याद्बलिष्वपि या क्षारादिनिषेधशङ्का सा वार्यते।

केचित्—यथोपदेशं काम्यहोमा[1]बलयश्चेत्यस्मादेव

---

[1]ज—काम्यानि.

ज्ञापनाद्धोमधर्माणां बलिष्वपि प्रसक्तिरिति । तेषां सर्पबलौ सक्तुनिर्वापे स्वाहाकारो दुर्वारः ॥

सर्वत्र स्वयं प्रज्वलितेऽग्नावुत्तराभ्यां समिधावादध्यात् ॥ ५ ॥

सर्वत्र सर्वाचारलक्षणेषु कर्मसु ।

अन्ये—सर्वदा अकर्मकाले[1] ष्वपीति ।

स्वयंप्रज्वलितेऽग्नौ प्रयत्नमन्तरेणौपासने प्रज्वलिते । उत्तराभ्यां ऋग्भ्यां 'उद्दीप्यस्व जातवेदः' इत्येताभ्यां समिधावादध्यात् । प्रत्यृचमेकैकां समिधमादध्यात्, स्वतस्साधनभेदे क्रियाभेदात् । आदधाति प्रहरतीत्याद्यजुहोतिचोदितेषु न स्वाहाकारो विहितः । प्रस्तरप्रहरणेऽपि 'न स्वाहाकरोति' (आप. श्रौ. ३-६-७) इत्येतत्, आदधातीत्यादिष्वपि प्रतिषेधदर्शनार्थम् ।

अन्ये तु—'न स्वाहाकरोति' इत्येष प्रतिषेधः अजुहोतिचोदितेष्वप्यादधातीत्यादिषु स्वाहाकारं ज्ञापयतीति ॥

आपन्मा श्रीः श्रीर्मागादिति वा ॥ ६ ॥

1ज—अकर्मादि.

उद्दीप्यस्वेति ऋग्द्वयेन· आपन्मेत्येतद्यजुर्द्वयं विकल्प्यंते ॥

एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहते॥७॥

यस्मिन्नहनि गृहप्रवेशनादि स्थालीपाकान्तं कर्म करोति तदेतदहरवधित्वेन विजानीयात्. तत आरभ्य त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्येत्यादि कर्तुम् ॥

केचित्—यस्मिन्नक्षत्रे विवाहोभूत्तस्य न विस्मरेत् । धर्मशास्त्रे 'श्वोभूते स्थालीपाकः' (आप.ध.२-१-१०) इत्युपदिष्टकर्म प्रतिसंवत्सरं कर्तुं । तस्य चेहोपदिष्टस्य तत्रोपदेशः, कथं विवाहाङ्गत्वं शम्याश्च माभूवन्, सर्वचरणार्थता च कथं स्यादिति । प्रकृतत्वादेव च स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्येत्यादि भविष्यतीति । तन्न ; यथोक्तकर्मान्तरे विधेरेव निरस्तत्वात् 'पार्वणेन' (आप. गृ. ७-२-३) इत्यत्र ॥

त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥ ८ ॥

उभयोर्दम्पत्योः स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमधश्शय्या स्यात्, न तु खट्वादौ । नापि पृथक्शय्या, उभयो-

रिति ग्रहणात् । तथाष्टाङ्गमैथुनवर्जनलक्षणं ब्रह्मचर्यं स्यात् । मैथुनस्याष्टाङ्गत्वमपि बृहस्पतिनोक्तम्—

'स्मरणं कीर्तनं केळिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेवच ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥'

इति । एतच्च स्थालीपाकात्प्रागप्यध्वनि, 'शेषं समावेशने जपेत्' (आप. गृ. ८-१०) इत्युत्तरत्र क्रमविधानात् । अत एवात्र सूत्रे शय्यैक्याद्दुर्वारमपि मैथुनमतिप्रयत्नेन वर्जनीयमित्येवमर्थस्तन्निषेधः । तथैव क्षारलवणवर्जनं च स्यात् । चकारान्मधुमांसदन्तधावनाञ्जनाभ्यञ्जनानुलेपनस्रग्धारणानां वर्जनमपि । यद्वा, ब्रह्मचर्यपदेनैव मध्वादिसप्तकमपि निषिद्धम् । चकारस्तूक्तसमुच्चयार्थ एव । सर्वत्र त्रिरात्रमित्येव ॥

तयोश्शय्यामन्तरेण दण्डो गन्धलिप्तो-वाससा सूत्रेण वा परिवीतस्तिष्ठति ॥ ९ ॥

तयोः व्रतस्थयोर्दम्पत्योर्यावत्त्रिरात्रमभिन्ना शय्या तामेवान्तरेण तस्या एव मध्ये न तु त्रिरात्रादूर्ध्वं नाना-

शय्यामेकशय्यां चा[1]न्तरेणापीति; तयोरिति प्रकृतपरामर्शात्। दण्डो गन्धलिप्तः चन्दनानुलिप्तः। गन्धस्य प्रदर्शनार्थत्वात् पुष्पैरप्यलंकृतः। वाससा सूत्रेण वा परिवीतस्तिष्ठति स्थापयितव्यः। अस्मिंश्च दण्डे गन्धर्वो विश्वावसुर्भावयितव्यः, 'उदीर्ष्वातो विश्वावसो' इति मन्त्रलिङ्गात्। अत एवायं दण्डो नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्थः प्लाक्षो वा, 'एते वै गन्धर्वाप्सरसां गृहाः' (तै. सं. ३-४-८) इत्यर्थवादात्॥

तं चतुर्थ्यामपररात्र उत्तराभ्यामुत्थाप्य प्रक्षाळ्य निधायाग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं कृत्वापरेणाग्निं प्राचीमुपवेश्य तस्याः शिरस्याज्यशेषाद्व्याहृतिभिरो[ङ्]कारचतुर्थाभिरानीयोत्तराभ्यां यथालिङ्[ग]ं मिथस्समीक्ष्योत्तरयाऽऽज्यशेषेण हृदयदेशौ संमृज्योत्तरास्तिस्रो जपित्वा शेषं समावेशने जपेत्॥ १०॥

---

[1] क—मेकशय्याम.

चतुर्थ्यां अपररात्रे इति विवृत्यार्थपाठः। चतुर्थ्यां रात्रेः चतुर्थस्याहोरात्रस्यापररात्रे रात्रेरपरत्र तृतीयभागे तं दण्डमुत्तराभ्यां 'उदीर्ष्वात' इत्येताभ्यां उत्थाप्याद्भिः प्रक्षाल्य शयनादन्यत्र निधायाग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते। आज्यभागान्ते कृते वध्वामन्वारब्धायां उत्तराः 'अग्ने प्रायश्चित्त' इत्याद्यास्सप्ताहुतीर्जुहोति। तत्र द्वितीयतृतीययोरपि 'त्वं देवानां' इत्याद्यनुषङ्गः। ततोऽन्वारम्भवर्जं जयादौ प्रणीतामोचनान्ते कृते अपरेणाग्निं वधूं प्राचीं प्राङ्मुखीमुपवेश्य हुतशेषादाज्यमादाय तस्याश्शिरसि व्याहृतिभिरोङ्कारचतुर्थाभिरस्वाहाकारान्ताभिस्सर्वेषामन्ते सकृदानयति।

केचित्—प्रतिमन्त्रमिति॥

अथोत्तराभ्यां 'अपश्यं त्वा मनसा' इत्येताभ्यां यथालिङ्गं, पूर्वया वधूरुत्तरया वरः, मिथः अन्योन्यं युगपत्समीक्ष्य उत्तरया 'समञ्जन्तु' इत्येतयाऽऽज्यशेषेण हृदयदेशौ युगपदङ्गुष्ठविस्रंसिनी[1]भ्यां समनक्ति, 'समापो हृदयानि नौ' इति द्विवचनलिङ्गात्। अथ उत्तरास्तिस्रः 'प्रजापते तन्वंमे' इत्याद्या जपित्वा शेषमनुवाकशेषं

[1] क ज.—विस्रंसिका.

'आरोहोरुम्' इत्यादिकं समावेशने समावेशनकाले जपेत्। समावेशनं च वध्वा सह मैथुनार्थं शयनम्, 'ऋतुसमावेशने' (आप. गृ. ८-१३) इत्यृतुलिङ्गात्। एतच्च रागप्राप्तसमावेशनाश्रितं विवाहकर्मार्थं क्रमजपयोर्विधानम्, यथा भोजनपर्यायव्रताश्रितं पयआदिविधानम्।

केचित्—असत्यपि रागे कर्मार्थमस्मिन्क्रमे समावेशनं नियतमेवेति।

समावेशनान्तरेषु तु अकर्मार्थत्वादेव नायं जपः। बोधायनेन तु विकल्पोऽभिहितः 'सर्वाण्युपगमनानि मन्त्रवन्तीति बोधायनो यज्ञादौ यज्ञताविति शालिकिः' इति-अस्मिन्नेव क्रमे यदि दैवादृतुगमनमपि कर्तव्यं स्यात्तदा पूर्वं 'आरोहोरुम्' इत्यादिजपः। ततो 'विष्णुर्योनिम्' इत्यादिभिरभिमन्त्रणम्॥

अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत॥ ११॥

व्यक्तार्थम्। इदं च 'अहं गर्भमदधाम्' इत्यादिलिङ्गविरोधेऽपि, श्रुतेर्बलीयस्त्वात्॥

यदा मलवद्वासाः स्यादथैनां ब्राह्मण-

प्रतिषिद्धानि कर्माणि सँशास्ति यां मलवद्वाससमित्येतानि ॥ १२ ॥

मलवद्वासाः कालनिर्गतेन शोणितेन मलिनं वासो वस्त्रं यस्यास्सा रजस्वलेत्यर्थः । रूढशब्दत्वाद्यदृच्छया निर्मलवासा अपि यदेयं रजस्वला स्यात्, तदा पतिरेवैनां ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि कर्माणि संशास्ति लौकिकभाषया शिक्षयति । कानि तानि ब्राह्मणप्रतिषिद्धानीत्यत आह—यां मलवद्वाससमित्येतानि । 'यां मलवद्वाससँ संभवन्ति' (तै. सं. २-५-१.) इत्येतद्ब्राह्मणचोदितानि, तान्येतान्यपि सर्वाणीत्यर्थः । अथ तानि सुग्रहार्थं क्रमेणोच्यन्ते । न स्नानात्पूर्वं मैथुनम् । तदेव न स्नानादूर्ध्वमप्यरण्ये । तदेव न स्नातयाऽपि पराङ्मुख्या अनिच्छन्त्या वा । अपूर्णे त्रिरात्रे न स्नानम् । न तैलाभ्यञ्जनम् । न कङ्कतादिना[1] शिरसि लेखनम् । न चक्षुषोरञ्जनम् । न दन्तधावनम् । न नखनिकृन्तनम् । न कार्पासादिना तन्तुकरणम् । न रज्जूक्रिया । इत्येतान्येकादश । अथाशनपात्रमञ्जलिरखर्वो वा । खर्वः अल्पः, खण्डो वा दग्धोपि वा । ततोन्योऽखर्वः । अत्र चामी मैथुनादिनिषेधा अमैथुनादिसङ्कल्प विधयोवेति भाष्ये न विवि-

[1] इ—कण्टकादिना. ज—करम्भादिना.

कम् । न्यायतस्तु 'तिस्रो रात्रीर्व्रतम् चरेत्' (तै. सं. २-५-१) इति वचनात् 'नेक्षेतोद्यन्तमस्तंयन्तमादित्यम्' इत्यादि प्राजापत्यविधिवत्सङ्कल्पविधय एव ॥

रजसः प्रादुर्भावात् स्नातामृतुसमावेशन उत्तराभिरभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने अष्टमः खण्डः.

रजसः शोणितस्य । प्रादुर्भावात् काले निर्गमात्कारणात्, न मालिन्यादेः । स्नातां पूर्णे त्रिरात्रे स्नातां भार्याम् । ऋतुसमावेशने ऋतुकालीनसमावेशनकाले । ऋतुश्च स्त्रीणां रजोनिर्गमनादारभ्य षोडश दिवसाः,

'ऋतुस्स्वाभाविकस्स्त्रीणां रात्रयष्षोडश स्मृताः'

इति मनु (म. स्मृ. ३-४६.) वचनात् । उत्तराभिः 'विष्णुर्योनिं कल्पयतु' इत्यादिभिस्त्रयोदशभिरभिमन्त्रयते । अत्र रजसः प्रादुर्भावात् स्नातामितिवचनाच्चतुर्थेऽहनि प्रायत्यार्थमनया स्नातव्यमेव ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने अष्टमः खण्डः ॥

अथ नवमः खण्डः.

चतुर्थिप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिश्श्रेयसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति ॥ १ ॥

चतुर्थीप्रभृतीति दीर्घेणार्थपाठः । चतुर्थीं रात्रिमारभ्याषोडशीं; आङ् अभिविधौ, द्वितीया च पञ्चम्यर्थे; आषोडश्या इति यावत् । उत्तरामुत्तरां युग्मां रात्रिं प्रतिऋतुगमने ऋतौ मैथुने कृते, प्रजानिश्श्रेयसं, प्रजाः पुत्राः तेषां निश्श्रेयसं आयुरादीप्सितगुणसम्पत्तिर्भवतीत्युपदिशन्ति मन्वादयः । एतदुक्तं भवति—त्रयोदशसु रात्रिषु ऋतुगमने शुक्लाधिक्ये सति पुत्रा जायन्ते । उत्तरोत्तरासु च युग्मासु यथाक्रमं तरतमभावेन ते सद्गुणाधिका भवन्ति ॥

संस्कारकाण्डे कर्मान्तरव्याख्यानमसङ्गतमपि मन्त्राम्नानक्रमेणैव कार्यमित्युत्तरसूत्रजातं यावत्पटलान्तरमारभ्यते—

अथैनामाध्वस्य परिक्षवे परिकासने चाप उपस्पृश्योत्तरे यथालिङ्गं जपेत् ॥२॥

अर्थः॰ प्रयोजनं, धर्मार्थ[1] तदुपकारकाणि । अर्थमुद्दि- श्य यः प्रसिद्धमध्वानं प्रस्थितस्सोर्थप्राध्वः, न तु स्नान- ब्रह्मयज्ञोदकयुग्यघासादिकमुद्दिश्य समीपदेशं प्रति नि- र्गतः । तस्य परिक्षवे क्षवथौ परिकासने कासे च दुर्नि- मित्ते जाते अप उपस्पृश्य उपस्पर्शनमाचमनं स्पर्शन- मात्रं वा यथातुष्टि कृत्वोत्तरे "अनुहवं परिहवम्' इत्ये- ते यथालिङ्गं परिक्षवे पूर्वां, परिकासने चोत्तरां जपेत् । जपत्वाच्चानयोश्चातुस्स्वर्यमेव । अत्र च यथालिङ्गमित्यने- नैतज्ज्ञापयति—पूर्वया वर्णव्यत्ययेन परिक्षव एव प्रकाश्यः, उत्तरया त्वध्याहृतं परिकासनमेव । यथा चैते ऋचौ क्षवथुकासावेव तात्पर्येण प्रकाशयतः, तथा व्याख्याते भाष्यकारेण ।

केचित्—यथालिङ्गमिति न केवलं परिक्षवे परिकास- ने चानयोर्जपः, अन्येषु च मन्त्रलिङ्गप्रतीतेष्वनुहवादिषु दुर्निमित्तेष्वपीति ॥

एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं चित्रय वनस्पात श- कृद्गीतिं सिग्वातं शकुनिमिति ॥ ३ ॥

एवमित्यनेन अर्थप्राध्वोप उपस्पृश्येत्याकृष्यते । इ-

---

[1] इ. ज—र्थैतदु.

होत्रैरिति करणविभक्तिदर्शनाद्वनस्पत्यादीनि यथालिङ्ग-मभिमन्त्रयते। न तु पूर्ववज्जपेत्। चित्रचं लोकप्रसिद्धम्, चयनमूलं वा। वनस्पतिं पुष्पैर्विना फलवन्तम्। अस्य प्रदर्शनार्थत्वात् वृक्षमप्येवंविधं 'आरात्ते अग्निः' इत्ये-तयाऽभिमन्त्रयते। 'नमश्शकृत्सदे' इति 'शकृद्राशिं शकृत्सन्ततिं। 'सिगसिनसि' इति सिग्वातम्। सिचो वस्त्रस्य वातस्सिग्वातः। स चान्यकृतः स्वदेहसंस्पृष्टश्चे-दमङ्गलः। 'उद्गातेव शकुने' इत्येतया शकुनिमशोभन-वाचं, 'प्रति नस्सुमना भव' इति मन्त्रलिङ्गात्॥

केचित्—शुभवाचं, अशुभदर्शने तु पूर्वसूत्रेणोक्तो जप इति॥

उभयोर्हृदयसंसर्गेप्सुस्त्रिरात्रावरं ब्रह्म-चर्यं चरित्वा स्थालीपाकं श्रपयित्वा ऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वा रब्धायां स्थालीपाकादुत्तरा आहुती-र्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचना-न्तं कृत्वा तेन सर्पिष्मता युग्मान् द्व्यवरान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सिद्धिं वाचयीत॥ ४॥

उभयोर्जायापत्योः, 'त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्या' इत्यधिकारात्, इह अन्वारब्धायामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च । हृदयसंसर्गं मनसोस्सम्प्रीतिमीप्सुः वध्वा हितैषी पितृभ्रात्रादिरपापोपि त्रिरात्रादनूनं यावन्मनस्तोषं ब्रह्मचर्यं चरित्वा तस्यौपासन एव स्थालीपाकश्रपणाद्यग्निमुखान्तं कृत्वा तस्यामन्वारब्धायां स्थालीपाकादवदाय 'प्रातरग्निम्' इत्यादिभिस्सप्तभिर्मन्त्रैः प्रत्यृचं प्रधानाहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते । तदनन्तरं स्विष्टकृदादि तन्त्रशेषं पार्वणवत्समाप्य, तेन हुतशेषेण सर्पिष्मता युग्मान् द्वयव रान् द्वाववरौ सङ्ख्यातो येषां तान् ब्राह्मणान् यथालाभं भोजयित्वा तैरेव भुक्तवद्भिः कर्मफलसिद्धिरस्त्विति सिद्धिं वाचयीत । तेन सर्पिष्मतेति च पार्वणसिद्धानुवादो युग्मानिति विधातुम् ॥

श्वस्तिष्येणेति त्रिस्सप्तैर्यवैः पाठां परिकिरति यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वा निष्क्रीणामीति ॥ ५ ॥

पाठोत्थापनादि भर्तृपरिग्रहणान्तं कर्म श्वोभूते परेद्युस्तिष्यो भवतीति कृत्वा पूर्वेद्युः श्वस्तिष्यः पुनर्वसू इ-

त्यर्थः । तस्मिन् नक्षत्रे पित्र्यादिना सिद्धिवाचनान्ते कर्मणि कृते, अनन्तरं वधूर्यत्र भूमौ पाठास्ति[1] तत्र गत्वा तां पाठां त्रिस्सप्तैः एकविंशत्या यवैः 'यदि वारुण्यसि' इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां परिकिरति परितो वपति । त्रिस्सप्तैरिति छान्दसं रूपम् ॥

श्वोभूतं उत्तरयोत्थाप्योत्तराभिस्तिसृभिरभिमन्त्र्योत्तरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोराबध्य शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिङ्गया ॥६॥

परेद्युर्वधूरेव तां पाठां 'इमां खनामि' इत्येतया खनित्रेणोत्खाय 'उत्तानपर्णे' इत्यादिभिस्तिसृभिरभिमन्त्र्य तस्याः मूलं द्विधा छित्वा उपायेन भर्तुरदृश्यं कृत्वा 'अहमस्मि सहमाना' इत्येतयाभ्यस्तया स्वहस्तयोराबध्य रात्रौ शय्याकाले 'उपतेधाम्' इत्युपधानलिङ्गया बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयात् । उपधानलिङ्गयेति ज्ञापनं च कर्माङ्गम् ॥

केचित्—आबद्ध्य पाठामूलयोर्हस्तयोरुपधानमेकोऽन्यश्चापिधानं यथा स्यात्तथा परिगृह्णीयादिति ॥

---

[1] ज. ङ—पाठा.

वश्यो भवति ॥ ७ ॥

इदं स्पष्टम्। वश्य इति पुल्लिङ्गनिर्देशात् वधूरिह यजमाना।

अस्या अधिकारान्तरसंयोगमाह—

सपत्नीबाधनं च ॥ ८ ॥

सपत्नी बाध्यते येन तत्सपत्नीबाधनम्। एतत्कर्म सपत्नीबाधनमपि भवति। अधिकारान्तरं च युक्तम्; य एकया संसृष्टहृदयोऽप्यन्यां तत्सपत्नीं भार्यां तदधीनधर्मादावपि लोभाद्बाधते सोऽपि कथं नु नाम तदधीनधर्मां[1] युञ्जीत क्वचिदपि तां बाधेतैवेत्येवमर्थत्वात् अस्य कर्मणः॥

अथान्यदपि सपत्नीबाधनमाह—

एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादित्यमुपतिष्ठते ॥ ९ ॥

एतस्मिन्नेव कामे वधूः 'उदसौ सूर्योगात्' इत्यनुवाकेन प्राग्भोजनादहरहरादित्यमुपतिष्ठते। सदेति वचनं च सिद्धेऽपि सपत्नीबाधने, यावदविधवा तावन्नित्यमिदमुपस्थानमित्येवमर्थम्॥

---

[1] ज. ङ—घ.

केचित्—इदमुपस्थानं पूर्वाधिकारशेषो 'वा, सपत्नीबाधनकामे कर्मान्तरं वेति ॥

यक्ष्मगृहीतामन्यां वा ब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करसंवर्तमूलैरुत्तरैर्यथालिङ्गमङ्गानि संमृश्य प्रतीचीनं निरस्येत्॥१०॥

राजयक्ष्मणा गृहीतां, अन्यां वा राजयक्ष्मणोन्यैः कुष्ठादिभिर्गृहीतां वा वधूं तल्लिङ्गैरपी उक्तलक्षणब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करस्य पद्मस्य संवर्तिकाभिर्दलैर्मूलैश्च 'अक्षीभ्यां ते' इत्याद्यृग्रूपैष्षड्भिर्मन्त्रैः यथालिङ्गं मन्त्रलिङ्गप्रतिपन्नानि भाष्ये व्याख्यातान्यक्ष्यादीन्यङ्गानि संमृश्य प्रतिमन्त्रं तानि प्रतीचीनं निरस्येत् । एतेन भैषज्येनागदा स्यादिति तात्पर्यम् ॥

केचित्—यक्ष्मगृहीतां भार्यां अन्यां वा मात्रादिं पुष्करस्य संवर्तैः परिमण्डलाकारैः मूलैरिति ॥

वधूवास उत्तराभिरेतद्विदे दद्यात् ॥११॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने नवमः खण्डः.

समाप्तस्तृतीयः पटलः.

यस्या वध्वा इदं भैषज्यं क्रियते तस्या वासः। एतद्विदे एतत्कर्म समन्त्रार्थं यो वेत्ति तस्मै 'परा देहि' इत्यादिभिश्चतसृभिर्दद्यात्।

केचित्—विवाहकाले वध्वा यदाच्छादितं वासस्तद्विमुच्यासंस्पृशन्नेव पञ्चम्यां 'परा देहि' इत्यादिभिश्चरितव्रताय एतद्विदे सूर्याविदे, य एतान्मन्त्रान् सार्थान् वेद तस्मै दद्यात्। असंस्पर्शश्च 'क्रूरमेतत्कटुकमेतत्' इति लिङ्गात्। अस्य च समावेशनानन्तरमुपदेष्टव्यस्य इहोपदेशो हृदयसंसर्गार्थे कर्मणि शम्याज्ञापनार्थमिति। नेदं युक्तम्। सन्निहितकर्मपरित्यागेन वासोदानस्य अतिव्यवहितविवाहार्थज्ञानानुदयात्, अस्मदीयानामाचाराभावाच्च॥

इत्थं सुदर्शनार्येण साहसैकप्लवा[1]श्रयात्।
कृच्छ्रात्तीर्णोऽतिगूढार्थस्तृतीयपटलोदधिः॥ १॥
अत्रानुक्तं दुरुक्तं वा मतेर्मान्द्याच्छ्रुतस्य वा[2]।
सन्मार्गप्रवणत्वेन[3] तत् क्षमध्वं विपश्चितः॥ २॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने नवमः खण्डः.
तृतीयश्च पटलः समाप्तः.

[1]ज—व्यपा.　[2]क—च.　[3]क—प्रवणं चैतत्.

अथ तुरीयः पटलः.

दशमः खण्डः.

अथ मन्त्राम्नानक्रमप्राप्तमुपनयनव्याख्यानं प्रतिजानीते—

उपनयनं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

उपनयनमिति कर्मनामधेयं । कुमारस्याचार्यसमीपनयनमस्मिन् कर्मणीति, पङ्कजादिवत् । विर्विस्तरार्थः । आङ् बलवदर्थः । चक्षिङोऽत्र व्यक्तवागर्थस्य ख्याञादेशात् व्याख्यास्याम इति रूपम् । तथा चायमर्थः—उपनयनाख्यं कर्म वैकल्पिककल्पोक्त्या विस्तृतं बलवत्प्रमाणोपपन्नं असाधारणैश्शब्दैर्वक्ष्याम इति । इयं च प्रतिज्ञा श्रोतृजनमनोऽवधारणार्था ।

केचित्—दैवादेर्विज्ञात् पूर्वैर्निषेकादिभिरसंस्कृतस्याप्युपनयनं भवत्येव । न तूपनयनासंस्कृतस्य उत्तराणि श्रौतस्मार्तानीत्येवमुपनयनप्राधान्यज्ञापनार्था प्रतिज्ञा। किञ्च, गृह्योपदिष्टकर्मसु गृहस्थस्यैवाधिकारो न ब्रह्मचारिण इत्येवं रूपं विशेषं ज्ञापयितुमप्रतिज्ञः विवाहमुपदिश्य उपनयनकल्पोपदेशः सप्रतिज्ञः क्रियते । अस्य च कल्पस्य धर्मशास्त्रे 'उपनयनं विद्यार्थस्य' (आप.ध.

१-१-९) इत्यत्रानुपदेशः सर्वचरणार्थतां निवर्तयितुमिति ॥

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत ॥ २ ॥

गर्भाष्टमेषु वर्षेष्विति शेषः । 'गर्भादिस्सङ्ख्या वर्षाणाम्' इति गौतमवचनात् । गर्भशब्देन यस्मिन् वर्षे गर्भो वर्धते, तल्लक्ष्यते । तदष्टमं येषां जन्मादीनां सप्तानां तानि गर्भाष्टमानि वर्षाणि । तेषु ब्राह्मणमुपनयीत । एवं यद्यपि जन्मादिसप्तस्वप्युपनयनं प्राप्तं; तथापि जन्मादिषु त्रिषु चौळान्तैः गर्भसंस्कारैरवरुद्धत्वान्न क्रियते। चतुर्थेऽपि नैव; कुमारस्य व्रतासामर्थ्यात् । अतोऽत्रोपादेयगता बहुत्वसङ्ख्या कपिञ्जलन्यायेन गर्भादारभ्य षष्ठसप्तमाष्टमेषु त्रिष्वेवावतिष्ठते सामर्थ्यात् प्रयोगभेदेन । ननूत्तरत्र राजन्यं वैश्यमिति विशेषोपादानादेव गर्भाष्टमविधिर्ब्राह्मणस्यैवेत्यर्थसिद्धत्वात् ब्राह्मणमिति न वक्तव्यम् । तथोपनयनं व्याख्यास्याम इति प्रकृतत्वादुपनयीतेत्यपि । मैवम् । उपनयनं श्रौतमिति ज्ञापयितुं । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्येतच्छ्रुत्यनुकारित्वात् ।

केचित्—गर्भाष्टम एव वर्षे, न तु षष्ठसप्तमयोः; तयोर्गर्भाष्टमत्वाभावादिति । तन्न; बहुवचनानर्थक्यात् ॥

गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ ३ ॥

उभयत्रापि कपिञ्जलन्यायेन बहुवचनस्य त्रित्वमेवार्थः ॥

वसन्तो ग्रीष्मश्शरदित्यृतवो वर्णानुपूर्व्येण ॥ ४ ॥

ऋतवो वसन्तादयस्त्रयो ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणोपनयनस्य काला भवन्ति । अयं चर्तुविधिस्सामान्यविधिप्राप्तोदगयनस्य यथार्हं नियमापवादार्थः । पूर्वपक्षादिस्तु भवत्येव । धर्मशास्त्रे तु 'वसन्ते ब्राह्मणम्' (आप.ध. १-१-१९) इत्यादिः 'शिशिरे च वा सर्वान्' इति भरद्वाजगृह्योक्तशिशिरप्रतिषेधार्थः ।'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणम्' इत्यादिस्तु 'अथ काम्यानि' (आप. ध. १-१-२०) इत्यादि विधातुमनुवादः ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वानुवाकस्य प्रथमेन यजुषापः संसृज्योष्णाश्शीतास्वानीयोत्तरया शिर उनत्ति ॥ ५ ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वेत्यनेन यच्छ्राद्धं धर्मशास्त्रे 'शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्' इति विहितं, यदेव नान्दीश्राद्धमभ्युदयश्राद्धमिति प्रसिद्धं, तदेवोच्यते। तच्च स्मृत्यन्तरप्रसिद्धविधिना कर्तव्यम् । तस्यत्विह पुनः पाठः पाठक्रमेणानुष्ठानार्थः । अन्यथा पदार्थानां बद्धक्रमत्वाद्विवाहादिष्विवान्त एव स्यात् । आशीर्वचनेपि धर्मशास्त्रविहितेयमेव न्यायः । आशीर्वचनविधिश्च भाष्योक्तः ।

केचित्—पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धम्, आचारात्, स्मृत्यन्तराच्च । श्वोभूते च ब्राह्मणानां भोजनं, भुक्तवद्भिरेवाशिषां वाचनार्थं । सर्वकर्मणां चान्ते 'शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्' इति वचनादिति ॥

अत्र च कुमारस्य स्वभोजनात्प्राक् 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम्' इत्यादिमन्त्रेण यज्ञोपवीतधारणम् । 'भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्' इति धर्मशास्त्रवचनात् ॥

केचित्–समिदाधानात्प्रागेवेति ॥

कुमारभोजनं च विना क्षारलवणादिभिः । आद्यन्तयोश्च द्विराचमनम् ।

केचित्—एवमन्तं मातापितरौ कुरुतः, अत ऊर्ध्व-माचार्य इति ॥

अनुवाकस्य प्रथमेन यजुषा 'उष्णेन वायो' इत्य-नेन अपः उष्णाश्शीताश्च संसृजति । संसृजंश्चोष्णा-श्शीतास्वानयति, न त्वनियमेन । अत्र चानुवाकग्रहणं गृह्यमन्त्रास्समाम्नाता एव न कल्पसूत्रस्था इति ज्ञाप-नार्थम् । तत्प्रयोजनं चैते ब्रह्मयज्ञादिष्वध्येतव्या इत्युक्त-म् । ततस्ताभिरद्भिः 'आप उन्दन्तु' इत्येतया कुमार-स्य शिर उनत्ति । प्रागारभ्य प्रदक्षिणमुनत्ति क्लेदयति ॥

त्रींस्त्रीन्दर्भानन्तर्धायोत्तराभिश्चतसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं प्रवपति ॥ ६ ॥

ततो 'येनावपत्' इत्यादिभिश्चतसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं त्रींस्त्रीन्दर्भानन्तर्धाय केशान्प्रवपति । प्रश-ब्दात्कुशलीकरणमप्याचार्यस्यैव । तत्र प्रथमे मन्त्रे अ-सावित्यस्य स्थाने विष्णुशर्मेति कुमारस्य नामग्रहणं । चतुर्थे तु सम्बुद्ध्या ॥

वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते दक्षिणतो माता ब्रह्मचारी वा ॥ ७ ॥

दक्षिणत उपविश्य कुमारस्य माता ब्रह्मचारी वा कश्चित् 'यत्क्षुरेण' इत्येतया वपन्तमाचार्यमनुमन्त्रयते। कस्मादेवं सूत्रच्छेदः? उच्यते । अस्य कुमारस्यायुर्मा प्रमोषीरिति मध्यमपुरुषलिङ्गकेनुमन्त्रणे वपनव्यापृताचार्यकर्तृकत्वंविरोधात् । मातृब्रह्मचारिव्यतिरिक्तस्य प्रकृतस्याभावात् ॥

आनडुहे शकृत्पिण्डे यवान्निधाय तस्मिन्केशानुपयम्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निदधाति ॥ ८ ॥

उपनयनस्य प्रकृतत्वान्माता ब्रह्मचारी वा 'उप्त्वाय केशान्' इत्येतया 'आनडुहे शकृत्पिण्डे' इत्यादि यथोपदेशं करोति ।

केचित्—आचार्यः पूर्वं वपनमारभते । ततो नापितस्संसृष्टाभिरेवाद्भिरबर्थं[1] कुर्वन् केशान् प्रवपति । तं च वपन्तमुत्तरया आचार्योऽनुमन्त्रयते । दक्षिणतो मातेत्युक्तार्थमेवेति । तन्न । एतद्वपनं नापितस्समापयतीत्यत्र वचनाभावात्, तत्कल्पनायां चानुपपत्त्यभावात् । प्रशब्दस्य निपातस्य प्रमाणान्तरावगतार्थद्योतकत्वात्,उक्त-

[1] ङ—रन्वर्थं,

सूत्रभेदेन स्ववाक्योक्तस्यैव. मात्रादेरनुमन्त्रणकर्तृत्वोप-
पत्तेश्च ॥

स्नातमग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते पालाशीं समिधमुत्तरयाधाप्योत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदाश्मानमास्थापयत्यातिष्ठेति ॥ ९ ॥

अथाग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । पात्रसा-
दनकाले अश्मवासोमेखलाजिनदण्डकुशकूर्चांश्च सहैव
सादयति ।

केचित्—दर्व्यादीन्यपि सहैवेति ।

आज्यभागान्ते कृते स्नातं कुमारं 'आयुर्दा देव' इ-
त्येतया पालाशीं समिधं हस्ते गृहीत्वाधापयति । म-
न्त्रान्ते चाधेहीति ब्रूयात् । आधापनमन्त्रश्चायं ।

केचित्—आधानमन्त्रं वाचयीताचार्य इति । तेषां
'जरसे नयेमम्' इति मन्त्रलिङ्गविरोधः । अथाधापनार्थे
मन्त्रे अश्मास्थापनमन्त्रवत्कुमाराभिधानार्थमुच्चारणं स्या-
त्, न देवताभिधानार्थम्; सकृदुच्चरितस्योभयाभिधाना-
शक्तेरितिचेन्न । 'घृतपृष्ठो अग्ने' इतीह देवताया एवा-

भिधेयत्वात्। अत एवोक्तं 'मन्त्रमुक्त्वाऽऽधेहि जुहुधीति ब्रूयात्' इति। शेषं व्यक्तम् ॥

वासः सद्यःकृत्तोतमुत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तराभिस्तिसृभिः परिधाप्य परिहितमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ १० ॥

वासः यच्छाण्यादि धर्मशास्त्रे विहितं तत्सद्यःकृत्तोतं सद्यएव छिन्नोतं, नान्यस्मिन्नहनि प्रशस्तेपि।

केचित्—एकस्मिन्नेवाहनि तन्तुक्रिया वयनक्रिया च यस्य, तत्सद्यः कृत्तोतमिति।

एवंभूतं 'रेवतीस्त्वा' इति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य 'या-अकृन्तन्' इत्येताभिस्तिसृभिः परिधाप्य, परिहितं कुमारं 'परीदं वासः' इत्यनयानुमन्त्रयते ॥

मौञ्जीं मेखलां त्रिवृतां त्रिः प्रदक्षिणमुत्तराभ्यां परिवीयाजिनमुत्तरमुत्तरया ॥ ११ ॥

मौञ्जीं मुञ्जैः कल्पितां। त्रिवृतां त्रिवृतं। दीर्घश्छान्दसः। मेखलां 'इयं दुरुक्तात्' इत्येताभ्यां त्रिः प्रदक्षि-

णं परिव्ययति । त्रिवृतामित्ति च 'शक्तिविषये दक्षिणा-
वृत्तानां । ज्या राजन्यस्य '(आप.ध.१-२-३३-३४)इत्या-
दीनां प्रदर्शनार्थम्। अजिनं 'कृष्णं ब्राह्मणस्य' (आप.ध.
१-३-३) इत्यादि धर्मशास्त्रे विहितमुत्तरं वासः करोति
'मित्रस्य चक्षुः' इत्येतया ॥

उत्तरेणाग्निं दर्भान् संस्तीर्य तेष्वेनमुत्तर-
याऽवस्थाप्योदकाञ्जलिमस्मा अञ्ज-
लावानीयोत्तरया त्रिः प्रोक्ष्योत्तरै-
र्दक्षिणे हस्ते गृहीत्वोत्तरैर्देवताभ्यः
परीदायोत्तरेण यजुषोपनीय सुप्रजा
इति दक्षिणे कर्णे जपति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने दशमः खण्डः.

उत्तरया, 'आगन्त्रा समगन्महि' इत्येतया । अस्मा-
इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । उत्तरया 'समुद्रादूर्मिः' इत्येतया
त्रिः प्रोक्षति । सकृन्मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीं । उत्तरैः 'अग्निष्टे
हस्तमग्रभीत्' इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः । सर्वेषां चान्ते
सकृद्धस्तग्रहणम् । उत्तरैः 'अग्नये त्वा परिददामि' इत्ये-
कादशभिः प्रतिमन्त्रं देवताभ्यो मन्त्रलिङ्गप्रतीताभ्यः प-

रिददाति रक्षणार्थम् । ततश्च यदि सकृत्परिदानं स्यात्तदा विध्यपराधात्सर्वप्रायश्चित्तं होतव्यम् । असौ शब्देषु च सर्वेषु सम्बुद्धया नामग्रहणम् । उत्तरेण यजुषा 'देवस्य त्वा सवितुः' इत्यनेन उपनयते आत्मनस्समीपं नयति । नामग्रहणं च सम्बुद्धयैव ।

केचित्—कुमारस्याञ्जलावाचार्येणानीतमुदकं सव्ये हस्ते धारयन्, दक्षिणेन हस्तेनात्मानं त्रिः प्रोक्षति ॥ आचार्यस्तु प्रोक्षयति । णिचश्च लोपो द्रष्टव्यः । हस्तग्रहणं च प्रतिमन्त्रमित्यनेककल्पनासापेक्षं व्याचक्षते ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने दशमः खण्डः ॥

अथैकादशः खण्डः.

ब्रह्मचर्यमागामिति कुमार आह ॥ १ ॥

व्यक्तम् ॥

प्रष्टं परस्य प्रतिवचनं कुमारस्य ॥ २ ॥

प्रष्टं प्रश्न इत्यर्थः । रूपं तु छान्दसम् । को नामासीत्यादिषु प्रश्नप्रतिवचनार्थेषु चतुर्षु मन्त्रेषु प्रष्टं परस्याचार्यस्य, प्रतिवचनं तु कुमारस्य । ततश्चैवं प्रयोगः । 'को नामासि ?' इत्याचार्यः पृच्छति । 'विष्णुशर्मानामास्मि' इति कुमारः प्रतिब्रूयात् । तथा, 'कस्य ब्रह्मचार्यसि विष्णुशर्मन्'? इत्याचार्यः । 'प्राणस्य ब्रह्मचार्यास्मि' इति कुमारः ॥

शेषं परो जपति ॥ ३ ॥

शेषमनुवाकशेषैकदेशं 'विष्णुशर्मैष ते देव' इत्यादि 'अनुसञ्चर विष्णुशर्मन्' इत्येवमन्तमाचार्यो जपति । 'अध्वनामध्वपते' इत्यस्य प्रत्यगाशिषो वाचनविधानात् ॥

प्रत्यगाशिषं चैनं वाचयति ॥ ४ ॥

आत्मगाम्याशीःफलं यस्मिन्मन्त्रे स प्रत्यगाशीः । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । अध्वनामित्यारभ्य आ उपनयनसमाप्तेर्ये प्रत्यगाशिषो मन्त्राः ‘ योगे योगे ’ इत्यादयः, तान् सर्वान् कुमारं वाचयति ॥

उक्तमाज्यभागान्तम् ॥ ५ ॥

इदमनुवादमात्रं मा भूदिति साध्याहारं व्याख्यायते । न केवलमध्वनामित्यारभ्य प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् वाचयति। आज्यभागान्तमुक्त्वा ये पश्चात्प्रत्यगाशिषो मन्त्राः मेखलापरिव्ययणादिषूक्ताः ‘ इयं दुरुक्तात् ’ इत्याद्यास्तानपि वाचयति। उक्तमिति जात्यभिप्रायम्। इदन्त्विह वक्तव्यम्। यासु मेखलापरिव्ययणादिषु कुमारप्रधानासु संस्कारक्रियासु ये प्रत्यगाशिषो मन्त्राः, तच्चोदकैराख्यातैः करणत्वेन चोदिताः क्रियाः तैर्मन्त्रैः कृत्वा पश्चाद्वाचयति । स्वतःकरणमन्त्राणां क्रियागुणभूतैः कर्तृभिरेवोच्चार्यत्वात्। कुमारस्य चात्र संस्कार्यत्वेन प्राधान्यात् । यत्र पुनर्होमादिषु कुमारस्य गुणभाव एव, न संस्कार्यत्वं, तत्र तान् प्रत्यगाशिषो वाचयत्येव ॥

केचित्—परिव्ययणादिष्वपि कुमारस्यैव मन्त्रः; परस्तु वाचयत्येवेति ॥

अत्रैनमुत्तरा आहुतीर्हावयित्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

अत्र अस्मिन् क्रमे, न तु 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीः' इति सामान्यवचनादाज्यभागानन्तरमेव। एनं कुमारं। उत्तराः 'योगे योगे' इत्येकादशर्चः प्रत्यगाशिषो वाचयन् हस्ते गृहीत्वा प्रतिमन्त्रं हावयति। तत्र द्वितीयचतुर्थौ 'इममग्न आयुषे' 'अग्निष्ट आयुः प्रतराम्' इति लिङ्गविरोधात् 'आयुर्दा देव जरसम्' इतिवत् स्वयमेव ब्रूयात्, नैनं वाचयति।

केचित्—एतयोरपि देवताभिधानार्थत्वात् कुमारस्यैवोच्चारणमिति।

ततो 'जयाभ्यातानान् राष्ट्रभृत' इति सामान्यविधिप्रसिद्धमेवाचार्यो जयादि प्रतिपद्यते। ततश्च 'अग्निर्भूतानामधिपतिस्समावतु' इत्यादीनां प्रत्यगाशिषामपि वाचनं न भवति। नैव हावनम् ॥

परिषेचनान्तं कृत्वापरेणाग्निमुदगग्रं कूर्चं निधाय तस्मिन्नुत्तरेण यजुषोपनेतोपविशति ॥ ७ ॥

कूर्चं दर्भमयमासनं । उत्तरेण यजुषा 'राष्ट्रभृदसि' इत्यनेन । उपनेता आचार्यः । शेषं व्यक्तम् ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमन्वारभ्याह सावित्रीं भो! अनुब्रूहीति ॥ ८ ॥

उपनेतुः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखः आसीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना उपनेतुर्दक्षिणं पादं अन्वारभ्य उपसंगृह्य 'सावित्रीं भो! अनुब्रूहि' इति प्रार्थयते ॥

तस्मा अन्वाह तत्सवितुरिति ॥ ९ ॥

तस्मै कुमाराय ग्रहणार्थं 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्येतामृचमाचार्योन्वाह । तत्र च सवितृदेवत्यामृचमनुब्रूहीत्यविशेषेण प्रार्थनायां कृतायामपि योयं 'तत्सवितुरित्यन्वाह' इति नियमः स ज्ञापयति धेनुपङ्कजादिशब्दवत्सावित्रीशब्दस्य यौगिकस्यापि 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्यस्यामेव प्रयोगो नियतः। न तु 'आसत्येन रजसा' इत्यादिष्वपीति । ततश्च धर्मशास्त्रे 'सावित्रीं प्राणायामशः' (१-२६-१४) 'सावित्र्यासमित्सहस्रमादध्यात्' (१-२७-१) इत्यादिष्वस्या एवर्चः सम्प्रत्ययो नान्यस्या अपीति ॥

कथमन्वाह ? इत्यत्राह–

पच्छोऽर्धर्चशस्ततः सर्वाम् ॥ १० ॥

पच्छः पादे पादे अवसाय । अर्धर्चशः अर्धर्चे अवसाय । ततः सर्वां समस्तां अनवसानामित्यर्थः । अत्र च सर्वानुवचनस्यादृष्टार्थत्वात्, ग्रहीतुमसमर्थस्यापि कुमारस्य सर्वा निगद्यते ॥

अथ तस्मिन्नेवानुवचने विशेषमाह–

व्याहृतीर्विहृताः पादादिष्वन्तेषु वा तथार्धर्चयोरुत्तमां कृत्स्नायाम् ॥ ११ ॥

विहृताः व्याहृतीः त्रिष्वपि पादादिष्वेकैकामन्वाह । अथवा पादानामन्तेषु तथार्धर्चे अवसाय प्रयोगेपि प्रत्यर्धर्चमादावन्ते वैकैकामन्वह । अवशिष्टां तूत्तमां व्याहृतिं कृत्स्नायामादावन्ते वा । कृत्स्नायामिति षष्ठ्यर्थपाठः। प्रयोगस्तु, प्रथमं प्रणवमन्वाह 'ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह (तै.उ.१-८) इति श्रुतेः । 'ओंकारस्स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत' (१-१३-६) इति धर्मशास्त्रवचनाच्च । 'ओं भूः तत्सवितुर्वरेण्यम् । ओं भुवः भर्गो देवस्य धीमहि । ओं सुवः धियो यो नः प्रचोदयात् । ओं भूः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

ओं भुवः धियो यो नः प्रचोदयात्। ओं सुवः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्'। अन्तेषु चेति पक्षे प्रयोगः, 'ओं तत्सवितुर्वरेण्यं भूः। ओं भर्गो देवस्य धीमहि भुवः। ओं धियो यो नः प्रचोदयात् सुवः। ओं तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि भूः। ओं धियो यो नः प्रचोदयात् भुवः। ओं तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् सुवः'। इति॥

कुमार उत्तरेण मन्त्रेणोत्तरमोष्ठमुपस्पृशते॥ १२॥

आचार्यवाचितेन 'अवभृथमसौ सौम्य' इत्यनेन मन्त्रेण कुमारस्स्वीयमुत्तरमोष्ठमुपस्पृशति। छान्दसमात्मनेपदं। असावित्यत्र च नास्ति नामग्रहणम्, प्राणाभिधानत्वात्। 'श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत्' (आप.ध. १-१६-१०) इति वचनादाचमनं तु कर्तव्यम्॥

कर्णावुत्तरेण॥ १३॥

स एव युगपद्धस्तद्वयेन स्वीयौ कर्णौ स्पृशति। उत्तरेण 'ब्रह्मण आणीस्थः' इति द्विवचनलिङ्गेन॥

दण्डमुत्तरेणादत्ते ॥ १४ ॥

उत्तरेण 'सुश्रवः' इत्यनेन ॥

अथ वर्णक्रमेण त्रिभिस्सूत्रैर्दण्डानां गुणविधिमाह—

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैय्यग्रोधस्कंधजोऽवाङग्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य ॥ १५ ॥

पालाशः पलाशवृक्षस्य विकारः । एवमुत्तरेष्वपि विग्रहः । स्कन्धे जातः स्कन्धजः । अवाङग्रः अवाचीनमग्रं यस्य दण्डस्य ॥

वार्क्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति ॥ १६ ॥

वार्क्षः वृक्षस्य यज्ञियस्य विकारः, न तु वेणुवेत्रादेः अवर्णसंयोगेन सर्ववर्णानामविशेषेणेत्येक उपदिशन्ति । अत्र यद्यपि 'तत्पर्ण उपाश्रृणोत्सुश्रवा वै नाम' (तै. सं. ३-५-७) इत्यर्थवादेन मन्त्रस्थसुश्रवश्शब्दस्य पालाशाभिधानलिङ्गकत्वात् अनेन मन्त्रेण नैय्यग्रोधादिदण्डानामप्युपादाने लिङ्गविरोधः । तथापि 'दण्डमुत्तरेणादत्ते' इति श्रुतिप्राबल्यात् लिङ्गं बाधित्वाऽनेनैव सर्वदण्डानामुपादानम् । धर्मशास्त्रे 'पालाशो दण्डो

ब्राह्मणस्य[१](१-२-३८) इत्यादि पुनर्विधानं च 'त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत्' (१-१-२८) इत्युपनयनकालातिपत्तिप्रायश्चित्तानुष्ठानेपि तत्तद्वर्णेन तत्तद्दण्डधारणार्थम्।

केचित्—तत्रैव सर्वचरणार्थं विहितानां दण्डानां गृह्येऽनुवादः सर्वेषामुपादानेपि श्रुत्यैतन्मन्त्रविधानार्थं इति ॥

स्मृतं च म इत्येतद्वाचयित्वा गुरवे वरं दत्त्वोदायुषेत्युत्थाप्योत्तरैरादित्यमुपतिष्ठते ॥ १७ ॥

अथाचार्यः 'स्मृतं च मे' इत्येतन्मन्त्रजातं कुमारं वाचयति । तत्राष्टौ मन्त्रास्समानोदर्काश्शेषो नवमः । तेषां प्रत्यगाशिष्ट्वादेव वाचने प्राप्ते, वाचयित्वेति पुनर्वचनं वाचनवरदानयोः नैरन्तर्यार्थम् । अथ गुरवे आचार्याय कुमारो वरं गां 'गुरो! वरं ते ददामि', इति ददाति । अग्न्याधाने 'गौर्वै वरः' (आप. श्रौ. ५-११-४) इत्युक्तत्वात् । आचार्यस्तु सप्तदशकृत्वोपान्य होतॄणां दशमानुवाकस्य 'देवस्य त्वा' इत्यादित आरभ्य 'देवि दक्षिणे' इत्येवमन्तमुक्त्वा 'रुद्राय गां तेनामृतत्वमश्याम्' इत्यादि संधाय 'उत्तानस्त्वाङ्गीरसः प्रतिगृ-

ह्णातु' (तै. आ. ३-१०) इत्येवमन्तेन श्रौतवत्प्रतिगृह्णाति; 'उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितस्संस्कारः' (१-१-९) इति धर्मशास्त्रवचनात्। ततः कुमारं 'उदायुषा' इत्युत्थाप्य इदं च वाचयति। अथ कुमारः 'तच्चक्षुर्देवहितम्' इत्यादिभिराचार्यवाचितैर्दशभिर्मन्त्रैरादित्यमुपतिष्ठते। अत्र वाचयित्वेत्यादेः त्वाप्रत्ययस्य क्रियाविधानमात्रे तात्पर्यं, न तु समानकर्तृकत्वेपि। ज्ञापितं चैतत् 'योक्त्रं विमुच्य तां ततः प्रवावाहयेत्' (अप-गृ ५-१३) इत्यत्र। अथवा व्यवधानेन सम्बन्धः; आचार्यस्समृतादि वाचयित्वा 'उदायुषा' इत्युत्थाप्य 'यं कामयेत' इत्यादि कुर्यात्। कुमारस्तु गुरवे वरं दत्वोत्तरैरादित्यमुपतिष्ठते।

केचित्—स्मृतसङ्कीर्तनादि पदार्थचतुष्टयमपि कुमारकर्तृकम्। वाचयित्वोत्थाप्येति तु णिजर्थो हेतुरविवक्षितः अन्यथा त्वसमानकर्तृकत्वात् वरदानमुपस्थानं चाचार्यकर्तृकं स्यात्। तथा गुरुग्रहणं चौलादौ ब्रह्मणे वरदानार्थमिति ॥

अथ काम्यमाह—

यं कामयेत नायमच्छिद्येतेति तमुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृह्णीयात् ॥ १८ ॥

यं कुमारं अयमासमावर्तनान्मत्तो नच्छिद्येत न वियुज्येतेति कामयेत, तमुत्तरया 'यस्मिन् भूतम्' इत्यनयर्चा सम्बुद्ध्या च नाम गृहीत्वा दक्षिणे हस्ते गृह्णीयात्। यद्ययमाचार्यश्चतुर्वेदी सर्वशास्त्रवित् अध्यापयितुं व्याख्यातुं च शक्नोति ॥

त्र्यहमेतमग्निं धारयन्ति ॥ १९ ॥

स्पष्टमेतत् ॥

क्षारलवणवर्जनं च ॥ २० ॥

त्र्यहं क्षारलवणयोर्वर्जनं च भवति। अत्र च त्र्यहमिति नियमाद्धर्मशास्त्रे 'यथा क्षारलवणमधुमांसानि' (आप. ध. १-४-६) इत्यनेन क्षारलवणयोर्द्वयोर्निषेधः। त्र्यहादूर्ध्वं पाक्षिकः। मध्वादेस्तु नित्य एव ॥

परित्वेति परिमृज्य तस्मिन्नुत्तरैर्मन्त्रैस्समिध आदध्यात् ॥ २१ ॥

'परित्वाग्ने' इत्यग्निं परिमृज्य परिसमूह्य, तस्मिन् उपनयनाग्नौ यावद्धारणमुत्तरैर्मन्त्रैर्द्वादशभिः 'अग्नये

समिधमाहार्षं' इत्यादिभिः प्रतिमन्त्रमेकैकां समिधमादध्यात् । पुनश्चान्ते तूष्णीं परिसमूहनम् । अनन्तरमुभयतस्तूष्णीं समन्तं परिषेचनं, स्मृत्यन्तरादाचाराच्च । एतच्च समिदाधानं पूर्वं काष्ठैरग्निमिद्ध्वा कार्यम्; धर्मशास्त्रे 'अग्निमिद्ध्वा परिसमूह्य समिध आदध्यात्' (आप ध. १-४-१६)इति वचनात् । परिसमूहनस्य 'परित्वेति परिमृज्य' इति विधिः । तथा धर्मशास्त्रे तु 'समिद्धमग्निं पाणिना परिसमूहेन्न समूहन्या' (आप. ध.१-४-१८) इति गुणार्थोनुवादः ॥

एवमग्निपूजापरशब्दं समिदाधानं सविधिकमभिधाय, इदानीं तस्यैवाधिकारसम्बन्धं गुणान्तरं चाह—

एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाहृत्य ॥ २२ ॥

एवमुक्तेन विधिना । सदा उपनयनप्रभृत्यासमावर्तनात् अहरहस्सायं प्रातः, सायमेव वा समिदाधानं कर्तव्यम् । एतच्च त्र्यहादूर्ध्वमन्यस्मिन्नपि लौकिकेग्नौ भवति । न तूपनयनाग्निर्नष्ट इति नित्यस्य समिदाधानस्य लोपः । समिधश्चारण्यादेवाहृत्याधेयाः । यच्च धर्मशास्त्रे 'सायं

प्रातर्यथोपदेशम्' इति 'सायमेवाग्निपूजेत्येके' (आप. ध. १-४-१६,१७) इति विकल्पाविध्यर्थोनुवादः ।

केचित्—नित्यस्य सततस्सामिदाधानस्य अत्रोपदेशोऽस्मिन् काले प्रारम्भार्थः । ततश्चेदं प्रातरुपक्रमं सायमपवर्गम् । सायमेवेति पक्षे तु सायमेवोपक्रमो नान्यत्र । तत्र यथाकामी प्रक्रमेत । तथा तस्मिन्नन्यस्मिन्नपीत्यारम्भात् उपनयनाग्नेस्त्र्यहादूर्ध्वमपि विकल्पेन धारणं, तत्रैव सामिदाधानं चेति ॥

उत्तरया सँशास्ति ॥ २३ ॥

'ब्रह्मचार्यसि' इत्यनया कुमारं संशास्ति शिक्षयति। अथ संशासनार्थज्ञापनाय मन्त्रार्थ उच्यते । ब्रह्मचार्यसि कामचारवादभक्षो मा भूः । अपोशान मयानुज्ञातोप[1]एव पिब, बुभुक्षां तु धारय । कर्म कुरु, अस्मदर्थं कर्म मयानुक्तोपि कुरु । मा सुषुप्थाः · पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी भूयाः; 'तमाहुर्न स्वपिति' (आप. ध. १-४-२८) इत्युक्तत्वात् मा दिवा स्वाप्सीरिति वा । भिक्षाचर्यं चर, निमन्त्रणादिना भुञ्जानोप्यस्मदर्थं भैक्षमाचर । आचार्याधीनो भव, मयाननुज्ञातो याजनादिकर्म

[1]ज—ता अप.

माकार्षीरिति । अत्र चासीतिछान्दसो लकारः, सुषु-प्था इति रूपं च । संशासनेषु च सर्वेषु कुमारो 'बा-ढम्' 'एवं करोमि' इति प्रतिवचनं दाप्यः । संशासना-न्ते च भिक्षाचरणं । 'अथास्मा अरिक्तं पात्रं प्रयच्छ-न्नाह मातरमेवाग्रे भिक्षस्वेति' इति बोधायनगृह्यात् ॥

वासश्चतुर्थीमुत्तरयादत्तेन्यत्परिधाप्य ॥ २४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकादशः खण्डः.

समाप्तस्तुरीयः पटलः.

चतुर्थीमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । चतुर्थ्यां रात्रौ चतुर्थाहोरात्रे अहन्येव 'उदगयनपूर्वपक्षाहः' (आप.गृ. १-२) इति नियमात् । वासः उपनयनकाले यत्परिधा-पितं तदाचार्यः सप्तदशकृत्वोऽपान्य 'यस्य ते प्रथम-वास्यम्' इत्यनयैव स्वीकरोति, न तु सावित्रेण; अत्र विशेषविधेर्बलीयस्त्वात् । उपदेशमतं तु 'देवा वै वरुणमयाजयन्', (तै. ब्रा. २-२-५) इति लिङ्गादयज्ञेषु न प्रतिग्रहविधिरिति । एतच्चान्यद्वासः कुमारं परिधाप्यैव कर्तव्यम् । स तु 'गुरो वासस्ते ददामि' इति दद्यात् ।

एतच्च त्र्यहं मन्त्रवत्परिहितमेव वासः परिधेयम् । आपस्तम्बमत्या एतदन्तमुपनयनम् ॥

अथ पालाशकर्मभाष्यं लिख्यते ।

केचित् स्मृत्यन्तरोपसंहारेण पलाशवृक्षसमीपे पालाशं कर्म कुर्वते समानम् । अन्येषां च श्रद्दधानानां हितार्थं पालाशकर्मणो विधिरुच्यते । त्रीण्यहानि प्रत्यहमामभैक्षमाचरेत् । चतुर्थेऽहन्यन्नसंस्कारेण संस्कृत्याचार्येण सह प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य पूर्वेणोत्तरेण वा पलाशवृक्षं त्रीण्युदगपवर्गाणि स्थण्डिलानि कल्पयित्वा तेषु यथाक्रमं प्रत्यङ्मुखः प्रणवश्रद्धामेधाभ्योऽर्घ्यपाद्याचमनस्नानवस्त्रगन्धमाल्यधूपदीपबलींश्च दत्वाऽथोपतिष्ठते ; ' यश्छन्दसाम् ' इत्यनेन ' श्रुतं मे गोपाय ' (तै.॰उ. १-४)इत्यन्तेन, प्रणवं, ' श्रद्धयाग्निः समिध्यते ' (तै. ब्रा. २-८-८) इति सूक्तेन श्रद्धां, ' मेधा देवी ' (तै.उ.४-४१)[1] इत्यनुवाकेन मेधाम् । ततः पलाशमूले दण्डं विसृज्य अन्यदण्डमादाय सहाचार्यो गृहमागच्छतीति ।

---

[1]ज—' मेधाम्मे देवस्सविता.

चतुर्थे पटलेपीत्थं यथाभाष्यं यथामति ।
कृतं सुदर्शनार्येण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥
सुबद्धं दुर्लभं भाष्यं भाष्यार्थश्च सुदुर्ग्रहः ।
अतोनुकम्प्या विद्वद्भिः मन्दबुद्धिश्रुता वयम् ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृतौ गृह्यसूत्रतात्पर्यदर्शने एकादशः खण्डः
समाप्तश्चतुर्थः पटलः.

अथ पञ्चमः पटलः.

द्वादशः खण्डः.

*पूर्वत्रोपनयनं व्याख्यातम् । उपनीतस्य च धर्मशास्त्रे 'अथ ब्रह्मचर्यविधिः' (आप. ध. १-२-१८) इत्यारभ्य धर्मा उपदिष्टाः । अध्यायकाण्डव्रतानामुपाकरणसमापनयोर्विधिश्च 'उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञायते' (आप. गृ. ८-१) इत्यत्र सम्पूर्णमेव व्याख्यातः । अथेदानीं,

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

(याज्ञ. स्मृ. १-५१) इत्यादिवचनार्थानुष्ठानेन कृतकृत्यस्य गुरुकुलात्समावृत्तस्यानुष्ठेयं समावर्तनापरपर्यायं स्नानाख्यं कर्म व्याख्यायते ।

केचित्—'उपाकरणे समापने च' (आप. गृ. ८-१) इत्यत्रैतयोः कल्पस्याप्रसिद्धत्वात्, अवश्यमन्यत्र प्रसिद्ध आश्रयितव्य इति वदन्तः 'अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः' इत्यादिकं व्रतपटलं नाम उपनयनानन्तरं व्याचक्षते । नैतत् ; 'उपाकरणे समापने च' (आप.गृ. ८-१) इत्यत्रैवानयोर्विध्योर्भा-

ष्यकारेण सम्पूर्णमेव व्याख्यातत्वात्, व्रतपटलाध्ययनस्य च विप्रतिपन्नत्वात्, भाष्ये प्रसङ्गाभावाच्च ॥

वेदमधीत्य स्नास्यन् प्रागुदयाद्व्रजं प्रविश्यान्तर्लोम्ना चर्मणा द्वारमपिधायास्ते ॥ १ ॥

वेदं मन्त्रब्राह्मणलक्षणम् । एकवचनं जात्यभिप्रायम् 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ॥' (मनु.स्मृ.३-२) इति मनुवचनात् । अधीत्य पाठतश्चार्थतश्चाधिगम्य, सषडङ्गं समीमांसं वेदमधीत्येत्यर्थः । अधीत्येति च विधिः 'वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा' इत्यस्य प्रदर्शनार्थः । स्नास्यन् स्नानाख्यं कर्म करिष्यमाणः प्रागुदयात् प्रागादित्योदयात् । व्रजं गोशालां परिश्रितां[1]। प्रविश्येत्यादि व्यक्तार्थम् ॥

नैनमेतदहरादित्योऽभितपेत् ॥ २ ॥

अस्मिन्नहनि यावदस्तमयं मूत्रपुरीषोत्सर्जनार्थमप्यसौ मण्डपाद्बहिर्न निर्गच्छेत् इत्यर्थः ॥

[1] श्रितां गोशालाम्.

मध्यंदिनेऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते पालाशीं समिधमुत्तरयाऽऽधायापरेणाग्निं कट एरकायां वोपविश्योत्तरया क्षुरमभिमन्त्र्योत्तरेण यजुषा वप्त्रे प्रदायापाँ सँसर्जनाद्या केशानिधानात्समानम् ॥ ३ ॥

यथा मध्यंदिने प्रधानहोमा भवन्ति[1] तथा कर्म कुर्यात्। अत्र तु तन्त्रोपदेशोऽस्याज्यप्रधानहविष्ट्वात्। 'आज्यभागान्ते' इति च क्रमार्थम्। आज्यभागान्ते कृते समिदाधानमेव, न पुनरर्थकृत्यमपीति। अत्र च पात्रप्रयोगे दर्व्यादीनि द्वन्द्वम्, क्षुरकटादीनि सकृदेव, शम्याश्च परिध्यर्थे।

केचित्—दर्व्यादीन्यपि सकृदेवेति।

पालाशीं पलाशवृक्षावयवभूतां। उत्तरया 'इमँ स्तोमम्' इत्येतया। कटः प्रसिद्धस्तृणमयः। एरका कटप्रकृतिभूतं पङ्क्तिकटाख्यं तृणं।

केचित्—कशिप्विति।

---

[1] ख. ग. ज—अग्नेरुपसमाधानादिकं भवति,

उत्तरया 'त्रियायुषम्' इत्येतया । उत्तरेण यजुषा 'शिवो नामासि' इत्यनेन । वप्ते वपनकर्त्रे कस्मैचिन्मन्त्रविदे ब्राह्मणाय तत्क्षुरं प्रयच्छति ।

केचित्—इहाप्याचार्यो वपनं प्रारभते, नापितस्तु वप्ता, अस्मै प्रयच्छतीति । तदयुक्तम्; इहाचार्यस्यैवाभावात्, नापितस्यामन्त्रज्ञत्वाच्च । 'अथानुवाकस्य प्रथमेन यजुषा' इत्यारभ्य 'तस्मिन् केशानुपयम्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निदधाति' (आप. गृ. १०-८) इत्येवमन्तमुपनयनेन समानं; भवतीतिशेषः ॥

जघनार्धे व्रजस्योपविश्य विस्त्रस्य मेखलां ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति ॥ ४ ॥

अथोप्तकेशादिको व्रजस्य जघनार्धे पश्चार्धे उपविश्येत्यादि करोति ॥

तां स उत्तरेण यजुषोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वोपगूहति ॥ ५ ॥

स तु ब्रह्मचारी तां मेखलां सूत्रोक्तदेशे उपगूहति अप्रकाशां करोति । 'इदमहं विष्णुशर्मणो गौतमस्य[1]

[1] ख, ग—नारायणशर्मणो वत्सस्य. ज—विष्णुशर्मणो हरितगोत्रस्य.

पाप्मानमुपगूहाम्युत्तरो विष्णुशर्मा[1] द्विषद्भ्य:' इत्यनेन यजुषा । अत्र च स्नातुर्नामगोत्रे ग्राह्ये ॥

एवंविहिताभिरेवाद्भिरुत्तराभिष्षड्भिस्स्नात्वोत्तरयोदुम्बरेण दतो धावते ॥ ६ ॥

एवंविहिताभिस्तूष्णींमिश्रिताभिश्शीतोष्णाभिरद्भिः । 'केशान् वपतु' इति मन्त्रलिङ्गविरोधात्, एवकाराच्च न मिश्रणमन्त्रः । उत्तराभिष्षड्भिः 'आपोहिष्ठा' इति तिसृभिः, 'हिरण्यवर्णाः' इति तिसृभिश्च । स्नाति अभिषिञ्चति । एतच्च षण्णामन्ते सकृदेव ।

केचित्—प्रत्यृचमिति । तन्न ; गुणार्थं प्रधानाभ्यासकल्पनमयुक्तमित्युक्तत्वात् ।

अथोदुम्बरेणकाष्ठेन दन्तेभ्यो मलं 'अन्नाद्याय व्यूहध्वम्' इत्यनया अपनयति ॥

स्नानीयोच्छादितस्नातः ॥ ७ ॥

स्नानोपकरणैः क्लीतकमसूर[2] चूर्णादिभिः उद्वर्तितदेहः आमलकपिष्टादिभिस्स्नानीयैस्स्नातश्च भवति ॥

---

[1] ख. ग—नारायणशर्मा.

[2] ख. ग—क्लीतकमाधुक. क—क्लितगविधुक.

उत्तरेण यजुषाऽहतमन्तरं वासः परिधाय सार्वसुरभिणा चन्दनेनोत्तरैर्देवताभ्यः प्रदायोत्तरयानुलिप्य मणिं सौवर्णं सोपधानं सूत्रोतमुत्तरयोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं परिप्लाव्योत्तरया ग्रीवास्वाबध्यैवमेव बादरं मणिं मन्त्रवर्जं सव्ये पाणावाबध्याहतमुत्तरं वासो रेवतीस्त्वेति समानम् ॥ ८ ॥

'सोमस्य तनूरसि' इत्यनेन यजुषा अहतमन्तरं वासः अन्तर्वासोन्तरीयमित्यर्थः। तत्परिदधाति। अनेन सूत्रेणात ऊर्ध्वं स्नातकस्य नित्यमन्तर्वासो विधीयते। यजुः पुनः कर्मार्थमेव, प्रकरणाम्नानात्। ततस्सार्वसुरभिणा सर्वैः-कस्तूरिकादिभिर्गन्धद्रव्यैर्वासितेन चन्दनेन अनुलिम्पतीति व्यवहितेन सम्बन्धः। कथमनुलिम्पति? इत्यत्राह-उत्तरैरित्यादि। 'नमो ग्रहाय च' इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः देवताभ्यश्चन्दनं पूर्वं प्रदाय, पश्चात् 'अप्सरस्सु यो गन्धः' इत्यनया आत्मानमनुलिम्पति। मुखस्य चाग्रेनुलेपः; 'मुखमग्रे ब्राह्मणो लिम्पेत्' (आश्व.

गृ. ३-८) इत्याश्वलायनगृह्यात् । देवताभ्यः प्रदानं च नमश्शब्देन, न तु मन्त्रान्तेन ; नमस्कारस्यापि प्रदानार्थत्वात् । मणिं कीदृशं ? सौवर्णं सुवर्णविकारं । सोपधानं वज्रवैडूर्यादिना उभयतः परिगृहीतं । सूत्रोतं सूत्रप्रोतं । 'इयमोषधे त्रायमाणा' इत्येतया सकृदुच्चरितयोदपात्रे प्रदक्षिणमविरतं त्रिः परिप्लाव्य, उत्तरया 'अपाशोस्युरो मे' इत्यादिकया 'पुण्याय' इत्यन्तया त्र्यवसानया तं मणिं ग्रीवासु कण्ठ आबध्य, बदरीबीजमयं बादरं सूत्रोतं मणिमेवमेवोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं तूष्णीं परिप्लाव्य, तूष्णीमेव सव्ये पाणावाबध्नाति । अहतमुत्तरं वासः परिधानमेव, नान्तरीयम् । तदुपनयनेन समानं । स्वयं परिदधाति ; इहाचार्याभावात् । ततश्च 'रेवतीस्त्वा' इति द्वाभ्यां परिधानीयं वासोभिमन्त्र्य 'या अकृन्तन्' इति तिसृभिः परिधाय 'परीदं वासः' इत्यनुमन्त्रयते । 'रेवतीस्त्वेति समानम्' इति वचनबलाच्च मन्त्रस्थयुष्मदर्थलिङ्गबाध एव । यद्वा अन्यो विद्वान् ब्राह्मणः रेवतीस्त्वेति समानं करोति । कुतः पुनः 'अहतमुत्तरं वासः' इत्यनेनापि परिधानमेवोच्यते नोत्तरीयं ? । उच्यते । रेवतीस्त्वेति समानमुपनयनेनेति वचनात् उपनयने च 'तिसृभिः परिधाप्य परिहितमुत्तरया, (आप. गृ. १०

-१०) इति परिधानार्थवासोवगमात्। अपूर्वस्य[1] 'अहतमन्तरं वासः' इति चोदितत्वाच्च। उत्तरीयं तु 'नित्यमुत्तरं कार्यम् (आप. ध. २-४-२१)' इत्यादिधर्मशास्त्रवचनादत्रापि सिद्धमेव।

केचित्—इहोत्तरीयं विधीयते नैव परिधानीयम्; उत्तरमिति वचनात्। तथा आचार्य एव 'रेवतीस्त्वा' इत्याद्युनयनेन समानं करोतीति। तन्न; 'परिधाप्य परिहितम्' इत्यनुपपत्तेरेव। तथा आचार्यकुलान्निवृत्तेन इदं स्नानं क्रियते। तत्राचार्यकर्तृकत्वा[2]प्रसक्तिरेव॥

तस्य दशायां प्रवर्तौ प्रबध्य दर्व्यामाधायाज्येनाभ्यानायन्नुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

तस्य अनन्तरप्रकृतस्य वाससो दशायां प्रवर्तौ कुण्डले सौवर्णौ प्रबध्य तावुपायेन दर्व्या अग्रे स्थापयित्वा। आज्येनेति परिभाषाप्राप्तानुवादोऽभ्यानयनविधानार्थः। अभ्यानायमिति णमुलन्तोऽर्थपाठः। ततश्च स्वयमेव सव्येन हस्तेन स्थापितयोः प्रवर्तयोरुपरि आज्यमानीय तेनैवाज्येन उत्तरा 'आयुष्यं वर्चस्यम्' इत्याद्या अष्टौ

---

[1] ख. इ—पूर्वस्य. [2] ग—तत्राचार्यत्विगा.

प्रधानाहुतीर्हुत्वा, ततो दर्व्या अग्रात्तावपनीय, यथाप्रसिद्धं जयादि प्रतिपद्यते। सूचनात्सूत्रमिति निर्वचनाच्च सूत्रे सर्वत्रानेकार्थविधिनिबन्धनो वाक्यभेदोपि नैव दोष इत्युक्तम् 'अग्निमिध्वा' (आप. गृ. १-१२) इत्यत्र।

केचित्—सव्येन हस्तेन अभ्यानायन्नन्येन वाभ्यानायन्निति पाठेन भवितव्यमित्याचक्षते॥

परिषेचनान्तं कृत्वैताभिरेव दक्षिणे कर्ण आबध्नीतैताभिस्सव्ये॥ १०॥

परिषेचनानन्तरमेव एताभिरेव 'आयुष्यं वर्चस्यम्' इत्यष्टाभिरव दक्षिणे कर्णे प्रवर्तयोरेकं अवध्नीन प्रतिमुञ्चेत्। तथान्यमेताभिरेव सव्ये कर्णे। अत्र च होममन्त्राणामेव आबन्धनकरणत्वेन सूत्रवाक्यसादृश्यानुमितया श्रुत्यैव चोदितत्वात्तैराबन्धनमपि गौण्या वृत्त्या प्रकाश्यमैन्द्रीवत्। तथैताभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो बहुत्वादृचां ब्राह्मणग्रामवत्। न चात्र होमार्थानामेव आबन्धनार्थत्वेनापि विनियोगे देवदत्तीयेयं गौर्यज्ञदत्तीयेतिवद्विरोधः 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इत्यादिवदधिष्टानलक्षणया विनियुक्ताकारमतिरोधायापि[1] विनियो-

[1] ख, छ. ङ—विनियुक्ताकारं तिरोधायापि.

गोपपत्तेः, मन्त्रविषयेत्वनेकार्थत्वमपि नायुक्तमित्याग्नेयाधि[1]करणे उक्तत्वाच्च ।

केचित्—एताभिरित्यनेन प्रकृताहुतिपरामर्शादाहुत्यर्था मन्त्रा लक्ष्यन्ते 'पितृणां याज्यानुवाक्याभिरुपातिष्ठते' इतिवदिति । मैवम्; यतः पूर्वत्रोत्तराहुतीरिति लक्षणया प्रकृतानां मन्त्राणामपि परामर्शो वरं; न त्विहापि वाक्ये लक्षणा ॥

एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं स्रजशिरस्याञ्जनमादर्शावेक्षणमुपानहौ छत्रं दण्डमिति ॥ ११ ॥

यथा कर्ममध्ये समन्त्रकं प्रवर्त्तौ हि बद्धौ, एवमुत्तरैर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं मन्त्रलिङ्गानुसारेण स्रगादिषट्कं आबध्नीत कर्तव्यमित्यादि यथार्हं वाक्यशेषः । तत्र 'शुभिके शिरः' इत्यनयैकयैव शिरसि स्रजमाबध्नीत । 'यामाहरत्' इत्येषा विकल्पार्था; 'एकमन्त्राणि कर्माणि । अवशिष्टा विकल्पार्थाः' (आप. प. १-४१; ४-१२) इति परिभाषावचनात् । स्रज इति द्वितीयैकवचनार्थे; 'शुभिके शिर आरोह' 'यामाहरत्' इत्याद्येकवचनलिङ्गात् । षष्ठ्येक-

---

[1] ख—त्याग्नेय्याधि.

वचनं वा । तथा सति, स्रज आबन्धनं कर्तव्यमिति शेषः। तथा 'यदाञ्जनं त्रैककुदम्' इत्येकयैव सकृदुच्चरितया त्रिककुत्पर्वतजाताञ्जनेन युगपदक्ष्णोरञ्जनं कर्तव्यम् । अत्रापि 'मयि पर्वत' इत्यादीनि चत्वारि यजूंषि विकल्पार्थान्येव । न चाक्ष्णोः पर्यायेणाञ्जनं; 'तेन वाम्' इति द्विवचनलिङ्गविरोधात् । तथैव 'यन्मे वर्चः परागतम्' इत्येतया आदर्शावेक्षणं कर्तव्यम् । तथैव 'प्रतिष्ठे स्थः' इत्यनेन यजुषोपानहौ युगपदुपमुञ्चते; 'प्रतिष्ठे स्थः' इति द्विवचनलिङ्गात् । तथैव तूष्णीं छत्रमादाय 'प्रजापतेः शरणमसि' इति यजुषा आत्मानमभिच्छादयति । तथैव दण्डं वैणवं 'देवस्य त्वा' इत्यादियजुषा आदत्ते । इत्येतानि षट्कृत्याणीत्यर्थः ।

केचित्—'शुचिके शिर आरोह' 'यामाहरत्' इति द्वाभ्यामपि स्रजं आबन्धनम् । तथा 'यदाञ्जन' 'मयि पर्वतपूरुषम्' इति द्वाभ्यामप्यावृत्ताभ्यां दक्षिणसव्ययोरक्ष्णोः क्रमेणाञ्जनम्; 'एवमुत्तरैर्यथालिङ्गम्' इति वचनबलात् । ततश्च 'तेन वाम्' इति लिङ्गमपि विधिबलाद्बाध्यमेव । यथैकस्यां सान्नाय्यकुम्भ्यां 'उखे उपदधाम्यहम्' इति द्विवचनलिङ्गम् । उपानहोरुपमोचनेप्य-

ञ्जनवदेव व्याख्येति । तदसत्; 'एकमन्त्राणि" (आप. प. १-१४) इत्यादिपरिभाषाविरुद्धत्वात् । 'एवमुत्तरैर्यथालिङ्गम्' इत्यस्य च पूर्वव्याख्यानेप्युपपत्तेः । 'मयि पर्वतपूरुषम्' इत्यत्र पाठे प्रश्लिष्टेपि विभागे निराकाङ्क्षत्वात्, वाक्यभेदावगतेश्च ॥

वाचं यच्छत्या नक्षत्रेभ्यः ॥ १२ ॥

इदं च व्याख्यातम् ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्योत्तरेणार्धर्चेन दिश उपस्थायोत्तरेण नक्षत्राणि चन्द्रमसमिति ॥ १३ ॥

उत्तरेणार्धर्चेन 'देवीष्षडुर्वीः' इत्यनेन दिशोऽवाच्यीषष्ठा उपस्थाय, उत्तरेण 'मा हास्महि' इत्यर्धर्चेन नक्षत्राणि चन्द्रमसं चोपतिष्ठते । श्रुतिबलाच्च 'मा हास्महि' इत्यत्र नक्षत्राणीत्यध्याहृत्य तानि प्रकाश्यान्येव ॥

रातिना संभाष्य यथार्थं गच्छति ॥१४॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वादशः खण्डः.

रातिः मित्रं ; रमयतीति व्युत्पत्त्या । तेन सह विस्रब्धस्सम्भाष्य आत्मशक्त्याद्यनुरूपं धर्मादिकं विचार्य निश्चित्य । यथार्थं गच्छति तेन रातिना सह योऽर्थो धर्मो मोक्षो वा साध्यत्वेनावधृतः, तदनुरूपमाश्रमं गार्हस्थ्यं मौनं वा प्रतिपद्यते । एवं च ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजतोपि सम्भाषणान्तं स्नानं कृत्वैव प्रव्रज्यात् ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने द्वादशः खण्डः समाप्तः

अथ त्रयोदशः खण्डः.

एवं स्नानस्य मुख्यकल्पं विधायानुकल्पं विदधाति—

अथैतदपरं तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा तूष्णीं समिधमादधाति ॥ १ ॥

अथापरमेतद्विधानं । उच्यत इति शेषः । तीर्थे पुण्यनद्यादौ । समिधं पालाशीं, अविरोधात् । एवकाराच्चास्मिन्विधौ नान्यत्किञ्चिदनुष्ठेयम् । ननु पूर्वस्मिन्नेव विधौ स्नानसमिदाधानयोरन्यः प्रकारो वैकल्पिक इति किमिति नास्थीयते ? उच्यते । एवकारवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, स्नानसमिदाधानयोरिह व्युत्क्रमेणाभिधानात्, अस्य सू-

न्नस्य बह्वक्षरत्वाच्च । यदि ह्ययं पूर्वस्मिन्नेव विधौ वैकल्पिकोभिप्रेतोभविष्यत्, तदा तत्रैव 'पालाशीं समिधमुत्तरयाधाय तूष्णीं वा' 'एवंविहिताभिरेवाद्भिरुत्तराभिःषड्भिस्स्नात्वा तीर्थे वा तूष्णीम्' इत्यल्पैरेवाक्षरैरसूत्रयिष्यत् । किञ्च, सूत्रकाराणां नैवेयं शैली दृष्टचरी । यदुत साङ्गं प्रधानमुक्त्वा, पश्चादथादिना सूत्रेण वैकल्पिकानां प्रकारभेदानामभिधानमिति । एवमेव[1] 'अथैतदपरं दध्न एवाञ्जलिना जुहोति' (आप. गृ २२-१०) इत्यस्यापि व्याख्यानम् । प्रयोगस्तु, ब्रह्मचारिलिङ्गानि मेखलादीनि त्यक्त्वा तीर्थे तूष्णीं स्नात्वा, वासोन्तरपरिधानादि कृत्वा, श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य 'यत्र क्व चाग्निम्' इति विधिनोपसमाधाय, तत्र प्रजापतिं मनसा ध्यायन् तूष्णीमेव समिधमादधाति ॥

केचित्—केशश्मश्रुवपनादिकमन्यदप्यविरोधि तूष्णीमेव करोतीति ॥

यत्रास्मा अपचितिं कुर्वन्ति तत्कूर्च उपविशति यथापुरस्तात् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन् स्वधर्मयुक्तस्य कुटुम्बिनो गृहे आतिथ्यार्थमागतायास्मै स्नातकायापचितिं पूजां मधुपर्का-

[1] ख. ग. ज—एवमेवाह.

ख्यां कुर्वते कुटुम्बिनः । बहुवचनं चानुपादेयगतत्वा-
दविवक्षितम् । अत एवोत्तरत्र प्राहेत्येकवचनम् । तत्तत्र
गृहे तैर्दत्ते कूर्चे उपविशति । यथा पुरस्तात् उपनयने
आचार्यः 'राष्ट्रभृदसि' इति यजुषा उपविशति तथा
उपविशेदित्यर्थः ॥

**एवमुत्तराभ्यां यथालिङ्गं राजा स्थपति-
श्च ॥ ३ ॥**

यथा ब्राह्मणः पूज्यो मन्त्रेणोपविष्टः, एवं राजा
स्थपतिश्चोत्तराभ्यां यथालिङ्गं 'राष्ट्रभृदसि सम्राडास-
न्दी' इति राजा, 'राष्ट्रभृदस्यधिपत्न्यासन्दी' इति स्थ-
पतिश्चोपविशेदित्यर्थः । राजा च क्षत्रिय एव, न तु प्र-
जापालनकर्ता अन्यवर्णोऽपि । ननु क्षत्रिये राजशब्दप्रयोग
आन्ध्राणां, आर्याणां तु प्रजापालनादिकर्तर्येव. तत्कथं
बलवदार्यप्रयोगबाधेन राजा क्षत्रिय एवेति? नैवम् । आ-
र्यवरस्य भगवतः पाणिनेः गणपाठे 'राजासे' इति
विशेषस्मरणस्यान्ध्रप्रयोगमूलत्वमेव युक्तमिति अवे-
ष्ट्यधिकरणे साधितत्वात् । स्थपतिश्च महदाधिपत्यं प्रा-
प्तोऽन्यवर्णोऽपि ।

अन्ये—वैश्यः स्थपतिरिति ।

केचित्तु—क्षत्रिय एव राज्याभिषिक्त इति ॥

आपः पाद्या इति प्राह ॥ ४ ॥

अथ अपचेता पादप्रक्षाळनार्था अप उपसङ्गृह्य 'आपः पाद्याः' इति प्राह । एतच्च संवादवचनम्, अनन्तरं यत्कर्तव्यं तत्कुर्वित्येवमर्थम् । एवमेव प्रयोजनं 'अर्हणीया आपः' इत्यादिष्वपि ॥

उत्तरयाभिमन्त्र्य दक्षिणं पादं पूर्वं ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्सव्यँ शूद्राय ॥ ५ ॥

अथ पूज्यस्ता अपः 'आपः पादावनेजनीः' इत्येतयाभिमन्त्र्य प्रथमं दक्षिणं पादं ब्राह्मणाय प्रक्षाळयित्रे प्रयच्छेत् प्रसारयेत् । शूद्राय तु पूर्वं सव्यम् । अत्र ब्राह्मणशूद्रावेव प्रक्षाळयितारौ, न तु राजन्यवैश्यौ; तयोरनभिधानात् ।

अन्ये तु—क्षत्रियवैश्याभ्यां अनियमेन पूर्वं पादं प्रयच्छेदिति ॥

प्रक्षाळयितारमुपस्पृश्योत्तरेण यजुषाऽऽत्मानं प्रत्यभिमृशेत् ॥ ६ ॥

ततः प्रक्षाळितपादस्तं प्रक्षाळयितारं पाणावुपस्पृश्य 'मयि महः' इति यजुषा आत्मानं हृदयदेशे प्रत्यभिमृशेत् प्रतिलोमेन पाणिना स्पृशेत्। ततोपामुपस्पर्शनम्॥

कूर्चाभ्यां परिगृह्य मृन्मयेनार्हणीया आप इति प्राह ॥ ७ ॥

अथार्हयिता मृन्मये पात्रे अर्हणार्थाः पुष्पाक्षतसंयुक्ताः अप आनीय, कूर्चाभ्यामधस्तादुपरिष्टाच्च परिगृह्य 'अर्हणीया आपः' इति प्राह ॥

उत्तरयाभिमन्त्र्याञ्जलावेकदेश आनीयमान उत्तरं यजुर्जपेत् ॥ ८ ॥

अथ पूज्यस्ताः 'आमागन्' इत्येतयाभिमन्त्र्य तासामेकदेशे स्तोके स्वाञ्जलौ दात्रा अनीयमाने 'विराजो दोहोसि' इति यजुर्जपेत्॥

शेषं पुरस्तान्निनीयमानमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ ९ ॥

अथ तासां शेषं दात्रा नीयमानं पूज्यः 'समुद्रं वः' इत्येतया अनुमन्त्रयते ।

केचित्—अस्मिन्काले भोजनान्ते वा पूज्याय वस्त्रकुण्डलयुगाद्यलङ्करणं दातव्यं; अन्यथा अयं पूजित एव न भवति । एतच्चापचितिशब्देन अस्माकमपि चोदितमेवेति ॥

दधि मध्विति संसृज्य कांस्येन वर्षीयसा पिधाय कूर्चाभ्यां परिगृह्य मधुपर्क इति प्राह ॥ १० ॥

दधि मध्वित्येतद्द्वयं नियमविधानात्कस्मिंश्चित्पात्रे संसृज्य, ततो वर्षीयसा बृहता कांस्येन पात्रेण पिधाय । शेषं व्यक्तम् ।

अन्ये तु—अपिधानं कांस्यं प्रदर्शनार्थं । तेनेतरदपि कांस्यमेवेति ॥

त्रिवृतमेके घृतं च ॥ ११ ॥

त्रयाणां द्रव्याणां समाहारस्त्रिवृच्छब्देनोच्यते । तस्मिन् पक्षे पूर्वोक्ते दधिमधुनी घृतं च संसर्जनीयानि ॥

पाङ्क्तमेके धानास्सक्तूंश्च ॥ १२ ॥

इहापि पञ्चानां समुदायः पाङ्क्तः । शेषं पूर्ववत् ॥

उत्तराभ्यामभिमन्त्र्य यजुर्भ्यामप आचामति पुरस्तादुपरिष्टाच्चोत्तरया त्रिः प्राश्यानुकम्प्याय प्रयच्छेत् ॥ १३ ॥

अथ पूज्यस्तं मधुपर्कं प्रतिगृह्यापिधानपात्रमपनीय 'त्रय्यै विद्यायै' 'आमागन् यशसा' इति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य । 'अमृतोपस्तरणमसि' इति यजुषा पुरस्तात्प्राशनादपः पिबति । तत आचम्य 'यन्मधुनो मधव्यम्' इत्यनया त्रिः प्राश्नाति । द्विस्तूष्णीम् । ततः 'अमृतापिधानमसि' इति यजुषा उपरिष्टादप्यपः पिबेत् । अथाचम्य शेषमनुकम्प्याय अनुग्राह्याय पुत्रशिष्यादये समावृत्तायैव प्राशितुं प्रयच्छेत्; न तु ब्रह्मचारिणे, 'न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्युः' (आप. ध. १-४-५) इति निषेधात् । नन्विह मध्ये शुद्ध्यर्थमुपस्तरणानन्तरमाचमनं न कर्तव्यम्; अस्माकं वचनाभावात् । न्यायतोपि नैव; भोजनवदापिधानान्तमेककर्मत्वात् । अपरथा भोजनेपि प्रतिग्रासमाचमनं प्रसज्येत । अथ सर्वदेशकालकर्तृव्यापाचारबलात्तत्कर्तव्यमिति चेत्, न; अयमाचार उक्तलक्षणो न वेत्यर्वाचीनानां दुर्निश्चेयत्वात् । अत्रोच्यते, नायमाक्षेपः, बोधायनादिगृह्येषूपस्तर-

णानन्तरमाचमनविधिदर्शनेनास्माकमप्याचारः सर्वदेशादिव्यापीति निश्चेतुं सुशकत्वात् । उक्तं चैतत् 'अथ कर्माण्याचाराद्यानि' (अप. गृ. १-१.) इत्यत्र गार्ह्याणीति स्वशब्दं विहाय, आचारादित्युपलक्षणतो व्याख्येयगार्ह्यकर्मनिर्देशात्, गृह्यान्तराद्युपदिष्टविषयोऽप्यस्मदीयानामाचारो वेदमूल एवेति । भोजने तु न प्रतिग्रासमाचमन प्रसक्तिः; क्वचिदपि वचनाभावात्, आचाराभावाच्च । सोमपाने पुनः 'न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इति वचनादन्तेऽपि नैवाचमनं । अपि चैतदाचमनं शिखाबन्धनादिवत्कर्तुः संस्कारकं; सन्निपाति च अनुक्तमप्यपेक्षितमन्यतो ग्राह्यमिति न्यायविदः । तस्मादिहोपस्तरणानन्तरमाचमनं कार्यमेव ।

केचित्—बोधायनादिभिरुपस्तरणापिधानयोस्तदर्थानां चापां निवेदनस्य पृथगुपदेशात् उपस्तरणादूर्ध्वमाचमनविधानाच्च उपस्तरणादेर्बहिरङ्गत्वेन कर्मान्तरत्वावगतेर्युक्तं तेषां प्राशनात्प्रागप्याचमनम् । अस्माकं तु तथाविधोपदेशाभावात्, अन्तरङ्गत्वेन उपस्तरणाद्यपिधानान्तं भोजनवदेकं कर्मेति मध्ये शुद्ध्यर्थमाचमनं न युक्तमिति । नैवम्; यतोऽस्माकमपि 'यजुर्भ्यामप आचामति' इति शब्दान्तरेणाचमनयोः पृथगेवोपदेशः । अ-

स्मादेव पृथगुपदेशात्तदर्थानामपामावेदनं चाक्षेप्यम् । अतोस्माकं तेषां चोपदेशवैषम्याभावात्तुल्ययोगक्षेममेवाचमनम् ॥

प्रतिगृह्यैव राजा स्थपतिर्वा पुरोहिताय ॥ १४ ॥

राजा स्थपतिश्च मधुपर्कं प्रतिगृह्य पुरोहिताय प्रयच्छेत् । एवकारादभिमन्त्रणमकृत्वा । अभिमन्त्रणादि तु प्राशनान्तं पुरोहितस्यैव । पुनश्चोत्तरं कर्म राजादरेव ॥

गौरिति गां प्राह ॥ १५ ॥

प्राशने कृते, दाता 'गौः' इति गां प्राह कथयति । गौश्च स्त्री, 'गौर्धेनुभव्या' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । एतच्च कथनं, किमियं गौस्संज्ञप्यतामुत्सृज्यतां वा? इति पूज्याभिप्रायनिश्चयार्थम् । स च स्वाभिप्रायं दातुर्ब्रूयात् ॥

उत्तरयाभिमन्त्र्य तस्यै वपां श्रपयित्वोपस्तीर्णाभिघारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरया जुहोति ॥ १६ ॥

यदि प्रतिग्रहीता संज्ञपनमिच्छेत् , तदा 'गौरस्यपहतपाप्मा' इत्येतयाऽनवसानया गाममिमन्त्रयते । अमुष्येत्यस्य स्थाने चार्हयितुर्नाम विष्णुशर्मण इति गृह्णाति । ततस्सुखमासीत । दातुरेव वपाहोमान्तं कर्म । अभिमन्त्र्येति च क्त्वाप्रत्ययः क्रियाविधानमात्रार्थ एव, न तु समानकर्तृकत्वार्थः । तस्यै तस्याः संज्ञपनं कृत्वा, वपामुत्खिद्य, श्रपयित्वा, मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन लौकिकेनाज्येनोपस्तीर्य कृत्स्नां वपां सकृदेवावदायाभिघार्य 'अग्निः प्राश्नातु' इत्येतया तेन पर्णेन स्वाग्नौ जुहोति । तत्र च मध्यमेनान्तमेन वेति वचनं द्विपर्णप्रतिषेधार्थमभावविकल्पार्थं वा । शिष्टैश्चावदानैस्संस्कृतैस्सहान्नं भोजयेत् । अयं च संज्ञपनपक्षः कलियुगानाचारेषु पठितत्वादिदानीं त्याज्य एव ॥

यद्युत्सृजेदुपांशूत्तरां जपित्वोमुत्सृजतेत्युच्चैः ॥ १७ ॥

यदि पूज्यो गामुत्सृज्यमानामिच्छेत् । अयं च कामप्रवेदने लिङ् । तदोत्तरान् त्रीन् मन्त्रान् 'यज्ञो वर्धताम्' इत्यादिकानुपांशु जपित्वा 'ओमुत्सृजत' इत्युच्चैः, प्रब्रूयादिति शेषः ।

केचित्तु—यज्ञ इत्यादिकाश्चत्वारो मन्त्रा इति ।
इयं च गौरुत्सर्जनपक्षेपि भोक्तुरेव ॥

अन्नं प्रोक्तमुपांशूत्तरैराभिमन्त्र्यों कल्पयतेत्युच्चैः ॥ १८ ॥

अथ दाता सिद्धमन्नं 'भूतं' इति मन्त्रेण पूज्याय प्रब्रूयान्निवेदयेत् । कुत एतत् ? 'सिद्धेऽन्ने तिष्ठन्भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात्'(आप.ध.२-३-१०)इति वैश्वदेवे दर्शनात् मधुपर्कप्रकरण एव 'सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भूतमिति प्राह' इति कल्पान्तराच्च । एवं प्रोक्तमन्नं भोक्ता उत्तरैर्मन्त्रैः 'भूतम्' इत्यादिभिः पञ्चभिरभिमन्त्र्य; ओं कल्पयतेत्युच्चैः । अत्राप्यनुजानीयादिति शेषः । ततो भोजनं; अन्ननिवेदनस्य दृष्टार्थत्वात्, आचाराच्च ॥

आचार्यायर्त्विजे श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्य एतत्कार्यम् ॥ १९ ॥

यदेतदर्हणं कूर्चादि भोजनान्तं गृहस्थेन स्नातकाय स्नानदिवस एवागताय कर्तव्यमिति विहितं, तदाचार्यादिभ्यः परिसंवत्सरात्संवत्सरादूर्ध्वं गृहमुपतिष्ठद्भ्यः उ-

पागतेभ्यः पुनःपुनः कार्यं; न तु स्नातकवत्सकृत्। न चाप्यर्वाक्संवत्सरात्। अत्र चेतिशब्दश्चार्थः। ननु धर्मशास्त्रे 'गोमधुपर्कार्हो वेदाध्यायः आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः। आचार्यायर्त्विजे श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यो गौर्मधुपर्कश्च। दधि मधुसंसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसंसृष्टम्। अभाव उदकम्' (आप. ध. २-८-५....९) इति स्नातकायाचार्यायर्त्विजे उपाध्यायाय श्वशुराय राज्ञे च दक्षिणार्थगवा सह मधुपर्को विहितः। किमर्थमिह पुनर्विधीयते? उच्यते। इह विकल्पेन विहितस्य त्रिवृतः पाङ्क्तस्य च तस्मिन्गोमधुपर्के अवेदाध्यायाय श्वशुराय च दीयमाने च प्राप्त्यर्थम्। यत्तु तत्रैव 'गौर्मधुपर्कश्च' इति पुनर्वचनं, तदाचार्यर्त्विग्वेदाध्यायश्वशुरराजभ्य एव परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यः पुनः पुनः कार्यम्, स्नातकवेदाध्यायातिथिभ्यस्तु सकृदेवेत्येवमर्थम्॥

सकृत्प्रवक्त्रे चित्राय ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने त्रयोदशः खण्डः ॥

पञ्चमश्च पटलः समाप्तः.

प्रवक्ता यः पदवाक्यप्रमाणाभ्यां प्रकर्षेण[1] वक्ति साधुशब्दानामुच्चारयिता, प्रमाणोपपन्नं व्याख्याता चेत्यर्थः। चित्रः प्रकाशः लोके प्रसिद्ध इत्यर्थः। इदं प्रवक्तुरेव विशेषणम्। तस्मै सकृदेवैतत् गार्ह्यं गोरहितं कार्यम्। अयं च प्रवक्ता न वेदाध्यायः। स हि गोमधुपर्कार्हः। यस्सषडङ्गं वेदमधीते, अर्थांश्च जानाति स वेदाध्यायिः। ननु सामयाचारिके गोमधुपर्के धर्मा नोपदिष्टाः, स कथं कर्तव्यः? उच्यते। नामधेयं धर्मग्राहकमिति मीमांसकाः। तेन गृह्ये याज्ञिकप्रसिद्ध्या मधुपर्कसंज्ञिककर्मणि उपदिष्टा एव धर्माः 'गोमधुपर्कार्हः' इत्यत्र मधुपर्कनाम्ना अतिदिश्यन्ते, 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इतिवत्। 'दाधिमन्थो मधुमन्थः' (आप. श्रौ. ६-३१-५) इत्यत्र तु दक्षिणाद्रव्यस्य कर्मवद्धर्माकाङ्क्षाभावान्नातिदेशः। अत्र च वेदाध्यायातिथिपूजायामयं विशेषः, "दधि मधुसंसृष्टं मधुपर्कः' इति प्रत्यक्षविधानादतिदेशप्राप्तं त्रिवृत्त्वं पाङ्क्तत्वं च बाध्यत इति। अयमत्र निश्चितोऽर्थः—आचार्यायर्त्विजे वेदाध्यायाय श्वशुराय राज्ञे च दाक्षिण्यार्थाधिकगवा सह गार्ह्यः सामयाचारिको वा मधुपर्कः कार्यः। परिसंवत्सरादुपा-

---

[1] ज—पदवाक्यप्रमाणैः प्रकर्षेणच.

गतेभ्यः पुनः पुनः कार्यः । अवेदाध्यायाय श्वशुराया-धिकगवा विना गार्ह्यः; अतिथिवरापचितेभ्यो वेदाध्यायेभ्यः सह गवा धर्मोक्तः । अवेदाध्यायाभ्यां तु वरापचिताभ्यां स्नातकाय च स्नानदिन एवाग-ताय गवा विना गृह्योक्तो धर्मोक्तो वा । प्रकाशाय च प्रवक्त्रे विना गवा गार्ह्यः । आचार्यादिभ्यश्चतु-र्भ्योऽन्येषां सकृदेवेति ।

केचित् अत्र योगविभागमाहुः । आचार्यादिभ्यः चतुर्भ्य एतत्कार्यमित्येको योगः। तेन विवाहानन्तर-माचार्यश्वशुराभ्यां निमन्त्र्यापि पूजा कार्या । अन्यथा संवत्सरमपि प्रोषिताभ्यां सकृदपि न सिध्येत् । ऋत्विजे च कर्मणि कर्मणि पूजा कार्या । राज्ञे चाभिषिक्ताय नियमेनैव । तथा 'परिसंवत्सरादुपाति-ष्ठद्भ्यः पुनःपुनः' इत्यन्यो योगः । स्पष्टश्चायं साम-याचारिकेषु विभागः, 'गोमधुपर्कार्हः' इति पूर्वं विधाय, पश्चात् 'आचार्याय' इत्यादिना पुनर्विधा-नात् । पूर्वयोगे च श्वशुरशब्दो निपातयितव्यः । न चात्रान्यतरविध्यारम्भो व्यर्थः; सामयाचारिकेषु सर्वचरणार्थेन विहितायां पूजायां, गार्ह्यसंयास्मदीयानां धर्मातिदेशार्थत्वात् । न च नाम्ना धर्मातिदेशः, गो-

मधुपर्कशब्दयोः ‘मधुमन्थो मधुपर्कः’ इतिवत् द्रव्याभिधायकत्वात् । अतोर्थभेदात् गृह्ये धर्मे च विध्यारम्भोर्थवान् । तथा वेदस्य वेदार्थस्य च प्रवक्त्रे चित्राय एतत्सकृत्कार्यमिति । तच्चिन्त्यम् ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने त्रयोदशः खण्डः.

पञ्चमश्च पटलस्समाप्तः.

अथ षष्ठः पटलः.

मन्त्राम्नानक्रमेण विवाहादयस्संस्कारा व्याख्याताः। अनन्तरं तत्क्रमेणैव सीमन्तादयो व्याख्यायन्ते ॥

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ॥ १ ॥

सीमन्तोन्नयनमिति कर्मनामधेयम्; यस्मिन् कर्मणि गर्भिण्यास्सीमन्त उन्नीयते तत् व्याख्यास्याम इति शेषः । तच्च प्रथमे गर्भे; न तु गर्भे गर्भे। गर्भार्थमेवाधारस्त्रीसंस्कारः । स्त्रीसंस्कारत्वात्सकृदेव

कृतस्सीमन्तस्सर्वानेव गर्भान् संस्करोति । चतुर्थे मासि चतुर्थे मासे । अल्लोपश्छान्दसः, 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति स्मृतेः ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वाऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

इह ब्राह्मणभोजनाशीर्वचनयोर्विधानं उपनयनवत्क्रमार्थम् । पात्रासादनकाले तु यथार्थं शलल्यादीनि सकृदेवासाद्यानि । शम्याश्च परिध्यर्थे । उत्तराः 'धाता ददातु नो रयिम्' इति चतस्रः 'यस्त्वा हृदा कीरिणा' इति चतस्र इत्यष्टौ । शेषं सुगमम् ॥

परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरेणाग्निं प्राचीमुपवेश्य त्रेण्या शलल्या त्रिभिर्दर्भपुञ्जीलैश्शलालुग्लप्सेनेत्यूर्ध्वं सीमन्तमुन्नयति व्याहृतीभिरुत्तराभ्यां च ॥ ३ ॥

प्राचीं प्राङ्मुखीं। स्वयं तु प्रत्यङ्मुखः । त्रेणी त्रीण्येतानि शुक्लानि यस्यास्सा । यद्वा, त्रिषु प्रदेशेषु एनी श्वेता । त्रेणीतिच रूपं छान्दसम् । शलली सूच्याकारं श(ल)ल्यलोम । त्रेणीति शलल्या विशे-षणम् । दर्भपुञ्जीलं सविशाखा नाडी । शलालुर्गो-ष्ठोदुम्बरः, खरपत्रोदुम्बरः, पिशाचोदुम्बर इत्यनर्था-न्तरम् । ग्लप्सः स्तबकः ; पिशाचोदुम्बरस्य तरुण-फलसङ्घातविशेष इत्यर्थः । इत्येतैर्द्रव्यैर्युगपद्गृहीतैरूर्ध्वं सीमन्तमुन्नयति शिरसि मध्ये रेखामुदूहति । कैर्मन्त्रैः। 'भूर्भुवस्सुवः' 'राकामहं सुहवाम्' 'यास्ते राके सुमतयः' इत्येतैर्मन्त्रैः । चकारो बहुमन्त्रज्ञापनार्थः ॥

गायतमिति वीणागाथिनौ सँशास्ति ॥ ४ ॥

वीणाया गाथां गायत इति वीणागाथिनौ । तौ गायतमिति संशास्ति संप्रेष्यति ॥

उत्तरयोः पूर्वा साल्वानां ब्राह्मणाना-मितरा ॥ ५ ॥

उत्तरयोः ऋचोः वीणागाथिनौ गायेतां । केषां

कतरा गाथा? इत्यत आह पूर्वेति । पूर्वा 'यौगन्धरिः' इत्येषा साल्वदेशीयानां त्रयाणां वर्णानामपि गाथा; 'साल्वीः' इत्यविशेषलिङ्गात् । अन्यदेशवासिनां ब्राह्मणानामितरा 'सोम एव नो राजा' इत्येषा । क्षत्रियवैश्यानां तु 'सोम एव नो राजाऽवंतु मानुषीप्रजाः' इत्याश्वलायनीये दृष्टायां सार्ववर्णिक्यामृचि गानं कर्तव्यम् । न तु गानाभावः । गायतमित्यविशेषेण संशासनविधानात् ॥

केचित्—साल्वानामपि ब्राह्मणानामितरेति ॥

नदीनिर्देशश्च यस्यां वसन्ति ॥ ६ ॥

'सोम एव नो राजा' इत्यस्यां असावित्यस्य स्थाने 'कावेरि' 'बेगवति' इति सम्बुध्या नदीनिर्देशश्च भवति। कस्या नद्याः? इति चेत् 'यस्यां वसन्ति' समीपसप्तमी चेयम् । यस्यास्समीपे वसन्ति तस्या निर्देश इत्यर्थः ॥

यवान्विरूढानाबद्ध्य वाचं यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः ॥ ७ ॥

अङ्कुरितान् सूत्रग्रथितान् यवान् वध्वाश्शिरस्याब-

ध्नाति । शिरसीति कुतः? आचारात् ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य वत्समन्वारभ्य व्याहृतीश्च जपित्वा वाचं विसृजेत् ॥८॥

विस्पष्टार्थम् । इह केचिदध्येतारो यच्छतो विसृजत इति द्विवचने पठन्ति । तस्मिन् पक्षे वाग्यमनादिपदार्थपञ्चकमुभौ जायापती कुरुतः ॥

केचित्—यवाबन्धनादि सर्वं वधूरेव; न पतिरिति ॥

पुँसुवनं व्यक्ते गर्भे तिष्येण ॥ ९ ॥

पुँसवनमित्यपि कर्मनामधेयम्, येन कर्मणा निमित्तेन गर्भिणी पुमांसमेव सूते तत्पुंसवनं । व्याख्यायत इति शेषः । अत्र चोवङादेशश्छान्दसः । आश्वलायनस्तु 'पुँसवनम्' इति सगुणमेव प्रायुङ्क्त । व्यक्ते गर्भे अस्ति गर्भ इति निश्चिते । व्यक्तिश्च तृतीये चतुर्थे वा मासे; बह्वृचादिषु स्मृत्यन्तरेषूभयथा दर्शनात् । यदि पुंसवनं चतुर्थे स्यात्तदा पूर्वं सीमन्तं कृत्वैव । कुत एतत्? पुंसवने पश्चात्क्रिय-

माणेपि चोदितकालानतिक्रमात्, पश्चान्मन्त्राम्नानसूत्रोपदेशयोरेवंक्रमार्थत्वाच्च ।

केचित्—तृतीयवच्चतुर्थेपि सीमन्तात्पूर्वम्; निमित्तस्य पूर्वत्वादिति । इदमपि सीमन्तवत्प्रथमगर्भ एव, न तु प्रतिगर्भम्; पिष्टपेषणन्यायादेव । एतच्च पुमांसं जनयतीत्यत्र विवेचयिष्यते । तिष्येण तिष्यनक्षत्रे पुंसवनं कर्तव्यमिति व्यवहितेन सम्बन्धः; 'प्रकरणात्प्रधानस्य' इति न्यायात् । शुङ्गाहरणे त्वनियमः ॥

न्यग्रोधस्य या प्राच्युदीची वा शाखा ततस्सवृषणां शुङ्गामाहृत्य सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥ १० ॥

सवृषणां वृषणाकृतिकेन फलद्वयेन संयुक्तां । शुङ्गां अग्राङ्कुरं । व्यक्तमन्यत् । अत्र च सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादीत्यतिदेशात् ब्राह्मणभोजनमाशीर्वचनं च तन्त्रात्पुरस्तान्निवर्तते । कर्मान्ते तु भवत एव । 'शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्' (आ प ध २-१५-११) इति सामान्यवचनात्, 'लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाकयानि स्युर्यथापुण्याहं स्वस्ति

ऋद्धिमिति वाचयित्वा ' [धर्मसूत्रे वाचयित्वेति पदं नास्ति] (आप-ध-१-१३-९) इति वचनाच्च । पात्रप्रयोगे च शुङ्गादीनां कर्मोपयुक्तानां सकृदेव सादनम् । तथात्र परिधय एव, न तु शम्याः; 'शम्याः परिध्यर्थे' इति चौलगोदानग्रहणात् । तथैव 'सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि' इत्यादिना परिषेचनान्तं कल्पातिदेशस्य[1] विवक्षितत्वादिहापि त एवाष्टौ प्रधानहोमाः ॥

अथ समाप्ते तन्त्रशेषे कर्तव्यमाह—

अनवस्नातया कुमार्या दृषत्पुत्रे दृषत्पुत्रेण पेषयित्वा परिप्लाव्यापरेणाग्निं प्राचीमुत्तानां निपात्योत्तरेण यजुषाङ्गुष्ठेन दक्षिणे नासिकाच्छिद्रेऽपिनयति ॥ ११ ॥

स्नाननिमित्तस्य रजसोनुत्पन्नत्वात् या न स्नाता तया अनवस्नातया कन्यया दृषदर्थापन्ने दृषत्पुत्रे शुङ्गां निधाप्य दृषत्पुत्रान्तरेण पेषयित्वा तद्रसं वस्त्रेण प्लाव-

[1] ख-घ—परिषेचनान्तकल्पातिदेशस्य.

यित्वा, ततो जायामपरेणाग्निं प्राचीं प्राक्छिरसीं । उत्तानामूर्ध्वमूखीं । निपात्य शाययित्वा । 'पुँसुवनमसि' इति यजुषा दक्षिणे[1] नासिकाछिद्रे अङ्गुष्ठेन करणभूतेन तद्रसमापिनयति गर्भं प्रापयति । सा रसं न निष्ठीवेदित्यर्थः ॥

पुमांसं जनयति ॥ १२ ॥

कर्मणानेन संस्कृता अन्तर्वत्नी पुमांसं जनयतीत्यर्थवादः; नित्यत्वात्पुंसवनस्य । अथवा फलं; सूत्रकारेणोपदिष्टत्वात्; यथा 'सहस्रं तेन कामदुघोवरुन्धे' इति । फलपक्षेपि 'एष वा अनृणोयः पुत्री' इत्यादिवचनैस्सकृदपि पुत्रोत्पादनस्य अवश्यकर्तव्यत्वात्, तदङ्गं पुंसवनं प्रथमे गर्भे कर्तव्यमेव । तत ऊर्ध्वं तु यत्र यत्र गर्भे पुत्रेप्सा तत्र तत्र कर्तव्यं नान्यत्र । यस्त्वतिक्रान्तचोदनः स्त्रीरेव जनयेयमिति कामयते तस्य सकृदपि न भवति ।

अन्ये तु—पुमांसं जनयतीत्येतद्वचनं गर्भे गर्भस्य कर्तव्यतापरमिति ॥

क्षिप्रं सुवनम् ॥ १३ ॥

---

[1][दक्षिणेन इत्येव सर्वत्र पाठः]

येन क्षिप्रं शीघ्रं सूतेन्तर्वत्नी न चिरं कालं पी-
ड्यते तत्क्षिप्रंसुवनं नाम कर्मोपदिश्यते ॥

**अनाप्रीतेन शरावेणानुस्त्रोतसमुदकमा-
हृत्य पत्तस्तूर्यन्तीं निधाय मूर्धञ्शो-
ष्यन्तीमुत्तरेण यजुषाभिमृश्यैताभि-
रद्भिरुत्तराभिरवोक्षेत् ॥ १४ ॥**

अनाप्रीतेन अनुदकलिप्तेन अस्पृष्टोदकेनेत्यर्थः । तथाभूतेन शरावेण । अनुस्रोतसं स्रोतोनुलोमं न प्रतीपं गृहीतमुदकमाहृत्य । पत्तस्तस्याः पादयोः तूर्यन्तीं अधःपुष्पिताख्या[1] मोषधिं निधाय । शोष्यन्तीं प्रसवपीडया शुष्यमाणां स्त्रियं 'आभिष्ट्वाहं दश-भिरभिमृशामि' इति यजुषोभाभ्यां हस्ताभ्यां । मूर्धन् मूर्धन्यभिमृश्य । एताभिराहृताभिरद्भिः उत्तराभिः 'यथैव सोमः पवते' इत्यादिभिस्तिसृभिस्तां सकृदेवावोक्षेत् ।

केचित्—प्रतिमन्त्रम्; दृष्टोपकारकत्वादिति ।

तत्र प्रथमाया ऋचः 'प्रतितिष्टतु' इत्यवसानम् । द्वितीयायाः 'तथा कृतम्' इति । तृतीयायाः 'स-रस्वतीः' इति ।

---

[1] ख-ग—सर्यन्तीं अधिपुष्पिकाख्या

अन्ये तु—शोष्यन्तीति चौषधिः । तां मूर्ध्नि निधाय, स्त्रियं यत्र क्वचाभिमृशेदिति । तन्न; शोष्यन्तीसंज्ञाया ओषधेरप्रसिद्धत्वात् ।

केचित्—शोष्यन्तीनामौषधिः या वनेषु जायते, वेणुपत्त्रोपमानि च यस्याः पत्त्राणि, पुष्पाणि च रक्तोपमानि, यां चाग्निशिखेत्याहुरिति ॥ तन्न; यतो वाच्यवाचकभावो नोपदेशगम्यः; यथाहुर्वार्तिककारपादाः—

'वाच्यवाचकभावो हि नाचार्यैरुपादिश्यते ।
अन्यथानुपपत्त्या तु व्यवहारात्स गम्यते' ॥ इति

इह तु व्यवहाराभावादेव[1] विप्रतिपत्तिः । सा भाष्यकारादप्याप्ततमप्रणीताभिधानकोशेषु शोष्यन्तीशब्दस्याग्निशिखापरपर्यायतया पाठाच्छाम्यति । न च तथा दृश्यते । तस्माद्वरं पूर्वोक्तमेव व्याख्यानमिति ॥

अथान्यद्भैषज्यमाह—

यदि जरायु न पतेदेवंविहिताभिरेवाद्भिरुत्तराभ्यामवोक्षेत् ॥ १५ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्दशः खण्डः

---

[1] क, ज—व्यवहार एव.

यदि प्रसूतायास्तस्या जरायुः गर्भप्रावरणं न पतेत्तदा 'अनाप्रीतेन शरावेण' इत्यादिविधिनाऽऽहृताभिरद्भिः 'ऐतु गर्भो अक्षितः' इत्येताभ्यामृग्भ्यां तामवोक्षेत् ।

केचित्—प्रतिमन्त्रम् । तथा पूर्वस्मिन्नवोक्षणे षडवसानास्तिस्र ऋचः । इह तु 'तिलदेव पद्यस्व' इत्येका ऋक्: 'निरतु पृश्नि' इत्यपरं यजुरिति ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने
चतुर्दशः खण्डः

अथ पञ्चदशः खण्डः

जातं वात्सप्रेणाभिमृश्योत्तरेण यजुषो-पस्थ आधायोत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूर्धन्यवघ्राणं दक्षिणे कर्णे जापः ॥१॥

जातं जातमात्रं;

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ॥

(मनु. २-२९) इति वचनात्। एतच्चोपरि शोध्यते। जातं कुमारं पिता वात्सप्रेण 'दिवस्परि' इत्यनुवाकेन अन्ते सकृदभिमृश्य 'अस्मिन्नहम्' इत्यनेन यजुषा स्वस्योपस्थे तमाधाय, उत्तराभ्यां 'अङ्गादङ्गात्' 'अश्मा भव' इति द्वाभ्यां तस्याभि-मन्त्रणं कर्तव्यम्। तथैव ताभ्यामेव मूर्धन्यवघ्राणं। एतयोरेवर्चोः दक्षिणे कर्णे जापो जप इत्यर्थः। वचनबलाच्च जपाभिमन्त्रणयोरवघ्राणालिङ्गबाधः। अ-भिधानं तु जातसंस्कारक्रियासामान्यात्। एतच्च 'ती-र्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे' (५-२६)इत्यत्रोपपादितम्।

केचित्—उत्तराभिरिति पाठो, नोत्तराभ्यामिति। तेन 'अङ्गादङ्गात्' इत्यभिमन्त्रणं। 'अश्मा भव'

इत्यवघ्राणम् । 'मेधां ते देवः' इति जपः । अत एवाश्वलायनः "कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति 'मेधां ते देवस्सविता' इति"। मधुघृतप्राशनं तु 'त्वयि मेधाम्' इति यजुर्भिरेव त्रिभिरिति । तन्न; अनर्थ्यमानपाठाङ्गीकारे अतिप्रसङ्गात् ॥

नक्षत्रनाम च निर्दिशति ॥ २ ॥

कुमारस्य यन्नक्षत्रजननाद्यन्नाम तच्च रौहिणेत्यादि-सम्बुद्ध्या असौशब्दस्य स्थाने निर्दिशति । अत्र चायमाशिक्षितव्याकरणशास्त्राणां रूपज्ञानाय सूत्ररूपः श्लोकः—

> रोरेममृज्येचिषु वृद्धिरादौ
> ष्ठात्पे च वान्त्यश्श्रवशाश्वयुक्षु ।
> शेषेषु नाम्बोः कपरस्स्वरोन्त्यः
> स्वाप्वोरदीर्घस्सविसर्ग इष्टः ॥

अस्यार्थः । रोहिणी रेवती मघा मृगशीर्षा ज्येष्ठा चित्रा—इत्येतेषु आद्यक्षरनिर्दिष्टेषु आदौ वृद्धिर्भवति, 'नक्षत्रेभ्यो बहुळम्, (पा. ४-३-३७) इति बहुळग्रहणाज्जातार्थप्रत्ययस्य च लुगभावः । रूपं च रौहिणः रैवतः माखः मार्गशीर्षः ज्यैष्ठः चैत्रः इति । ष्ठात्पे च,

प्रोष्ठपदेत्यत्र ष्ठकारात्परे पकारे च वृद्धिः। 'प्रोष्ठपदानाम्' (पा.७-३-१८) इत्युत्तरपदवृद्धिरित्यर्थः। पूर्ववच्च लुगभावः प्रोष्ठपादः। वान्त्यश्रवशाश्वयुक्षु। अन्त्यमाम्नानतः अपभरणीरित्यर्थः। श्रवः श्रवणं शतभिषक् अश्वयुक् इत्येतेषु चतुर्षु वा विकल्पेन वृद्धिः। अत्र च श्रवणापभरण्योः बहुळग्रहणादेव लुको विकल्पः। अश्वयुक्छतभिषजोस्तु 'वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा' (पा. ४-३-३६) इति सूत्रेण। अपभरणः आपभरणः। श्रवणः श्रावणः। शतभिषक् शातभिषजः। अश्वयुक् आश्वयुजः। शेषेषु न, उक्तादन्येषु नक्षत्रेषु न वृद्धिः। यतोत्र 'श्रविष्ठाफल्गुन्यनूराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुळाल्लुक्' (पा. ४-३-३४) इत्यनेन, 'नक्षत्रेभ्यो बहुळम्' इत्यनेन च लुगेव भवति। 'लुक्तद्धितलुकि' (पा. सू-१-२-४९) इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः। कृत्तिकः तिष्यः आश्रेषः फल्गुनः हस्तः विशाखः अनूराधः आषाढः श्रविष्ठः। आम्वोः कपरः स्वरोन्त्यः, आर्द्रमूलयोरन्त्यः स्वरः कशब्दपरो भवति 'पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूला' इत्यादिना उञ्प्रत्यय इत्यर्थः। आर्द्रकः मूलकः। स्वाप्वोरदीर्घस्सविसर्ग

इष्टः, स्वाप्वोः स्वातीपुनर्वस्वोरन्त्यस्वरो दीर्घस्सविसर्गश्चेष्टः। 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इत्यादिना लुक्। सविसर्गत्वं च पूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तौ हल्ङ्यादिलोपाभावात्। उत्तरस्य तनुवदुकारान्तत्वात्। स्वातिः पुनर्वसुः। एवं सर्वेषां नक्षत्रनाम्नां प्रथमया निर्देशः। सूक्तवाके जातकर्मणि[1] पुनस्सम्बुद्ध्या॥

तद्रहस्यं भवति॥ ३॥

नक्षत्रनाम च रहस्यं निर्दिशेदिति सूत्रे प्रणेतव्ये सूत्रान्तरकरणात् इदं नाम[2] नक्षत्रनिबन्धनं, यच्च दशम्यां कृतं तदुभयं सूक्तवाकान्नप्राशनाभिवादनादिषु नित्यं रहस्यमेव निर्देश्यं भवति॥

मधु घृतमिति सँसृज्य तस्मिन्दर्भेण हिरण्यं निष्टक्यं बध्वावदायोत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयित्वोत्तराभिः पञ्चभिस्स्नापयित्वा दधि घृतमिति सँसृज्य काँस्येन पृषदाज्यं व्याहृतीभिरोङ्कारचतुर्थाभिः कुमारं प्राश-

---

[1] ग—नामकर्मणि.		[2] ख-ग-ङ—यन्नाम.

यित्वाद्भिः शेषँ सँसृज्य गोष्ठे निनयेत् ॥ ४ ॥

निष्टर्क्यं शिखाबन्धनवत्सरन्ध्रेण ग्रन्थिना निष्टर्क्यं बध्नाति; 'प्रजानां प्रजननाय' इति लिङ्गात्। उत्तरैर्मन्त्रैः 'मेधां ते देवस्सविता' इत्यृचा, 'त्वयि मेधाम्' इति चतुर्भिर्यजुर्भिः। प्राशनं चतुर्णामन्ते सकृदेव हिरण्येन गृहीत्वा,

'मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्'।(२-२९)

इति मनुवचनात्। उत्तराभिः पञ्चभिः 'क्षेत्रियै त्वा निरृत्यै त्वा' इत्यादिभिस्स्नापनमपि पञ्चानामन्ते सकृदेव। दधि घृतमिति संसृष्टं पृषदाज्यं। तच्च यस्मिन्कांस्ये संसृज्यते तेनैव प्राशयेन्न हस्तेन। व्याहृतिभिरोङ्कारचतुर्थीभिः 'भूः स्वाहा' इत्यादिभिः। अत्राप्यन्ते सकृत्प्राशनं। प्राशितशेषमद्भिस्संसृज्य गोष्ठे अधिकरणेन्यो निनयेत्।

केचित्—मधुघृतसंसर्गोपि कांस्ये नियतः। प्राशनद्वयं स्नापनं च प्रतिमन्त्रमिति ॥

उत्तरया मातुरुपस्थ आधायोत्तरया दक्षिणँ स्तनं प्रतिधाप्योत्तराभ्यां

पृथिवीमभिमृश्योत्तरेण यजुषा संविष्टम् ॥ ५ ॥

उत्तरया 'मा ते कुमारम्' इत्येतया कुमारं मातुरुपस्थ आदधाति । इह च मातृग्रहणादितः पूर्वं स्वोपस्थ एव । अत एव च शेषानिनयनमन्यकर्तृकम् । उत्तरया 'अयं कुमारः' इत्येतया दक्षिणं स्तनं प्रतिधापयति पाययति । इदं च मन्त्रानियमयोर्विधानं प्रथमस्तनपानविषयं; प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । ततश्च जातेष्टिः, 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति' (तै.सं.२-२-५.) इत्यादिना यद्यपि पुत्रजन्माख्यनिमित्तसंयोगेन श्रुता, तथापि क्षामवत्यादिवन्न निमित्तादनन्तरं कर्तव्या । कुत एतत्? रात्रिसत्रन्यायेन आर्थवादिकपुत्रगतब्रह्मवर्चसादिकामनासंवलितस्यैव जन्मनोऽधिकारहेतुत्वाभ्युपगमात् जातेष्टिप्रवृत्तेश्चोत्कटजीवत्पुत्रगतपूततादिफलरागाधीनत्वात् दीर्घकालसमाप्यायां चेष्टौ कृतायां पश्चाद्वैधस्तनपाने सति कुमार एव शेषी शुष्ककण्ठतया न जीवेत् । ततश्चेष्ट्यां रागाधीनायां प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तस्मा

ज्जननानन्तरमेव संशासनान्तं जातकर्मैव कर्तव्यम् । इष्टिस्तूक्तेन न्यायेन निमित्तस्वारस्यभङ्गस्य दुर्निवारत्वात् चोदकानुग्रहाच्चाशौचे अपगते पर्वण्येव कर्तव्या । उत्तराभ्यां 'यद्भूमेर्हृदयं' इत्येताभ्यां पृथिवीं सकृदभिमृशति; यत्र कुमारश्शायिष्यते । ततस्तं कुमारं अभिमृष्टायां भूमौ माता संवेशयति । अथ तं संविष्टं 'नामयति न रुदति' इति यजुषाभिमृशति ॥

उत्तरेण यजुषा शिरस्त उदकुम्भं निधाय सर्षपान्फलीकरणमिश्रानञ्जलिनोत्तरैस्त्रिस्त्रिः प्रतिस्वाहाकारँ हुत्वा सँशास्ति प्रविष्टे प्रविष्ट एव तूष्णीमग्नावावपतेति ॥ ६ ॥

उत्तरेण 'आपस्सुप्तेषु' इत्यनेन यजुषा कुमारस्य शिरस्समीपे उदकस्य पूर्णकुम्भं निधाय अथ 'यत्र क चाग्निम्' (अप.ध.२-१-१३) इत्यादिविधिना श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य तमुपनिधाय फलीकरणमिश्रान् सर्षपान् उत्तरैः 'अयं कलिम्' इत्यादिभिरष्टाभिर्मन्त्रैः अञ्जलिना प्रतिमन्त्रं त्रिस्त्रिर्जुहोति । तत्र तु

द्विस्तूष्णीम् । तूष्णीकेष्वग्नि स्वाहाकारो भवति, प्रति-मन्त्रमिति सिद्धे प्रतिस्वाहाकारामित्यधिकाक्षरात् । अथ सूतिकागृहपालान् संशास्ति प्रविष्टे प्रविष्ट एव तूष्णी-मग्नावावपतेति । सम्प्रेषस्य चायं विवक्षितोर्थः ; प्रति-प्रवेशं[1] तदनन्तरमेव सर्षपान् फलीकरणमिश्रान् अञ्ज-लिना अस्मिन्नेवाग्नौ तूष्णीं वाग्यता एव आवपतेति । एवकाराच्च प्रवेशावापयोर्मध्ये तृटिमात्रस्यापि कालस्य न क्षेपः । सर्षपाणामेवाञ्जलिना आवापः, प्रकृतत्वात् ।

केचित्—एवकार एवमित्यर्थे । तूष्णीमिति चाति-देशप्राप्तमन्त्रप्रतिषेधार्थमिति ॥

एवमहरहरानिर्दशतायाः ॥ ७ ॥

यथैतदनन्तरोक्तं तूष्णीमावपनं एवमहरहः आ निर्दशतायास्सूतिकागृहपालैः कर्तव्यम् । आङ्मर्यादायाम् । निर्दशा निर्गता दशभ्योहोरात्रेभ्यो या रात्रिस्सा । आदशम्या रात्रेरित्यर्थः ॥

एवं जातकर्मोक्त्वा, क्रमप्राप्तं नामकरणमाह—

दशम्यामुत्थितायां स्नातायां पुत्रस्य नाम दधाति पिता मातेति ॥ ८ ॥

---

[1] क—प्रतिदिशं

दशम्यां रात्रौ दशमेऽहनि। उत्थितायां सूतिकागृहान्निष्क्रान्तायां प्रसूतिकायां स्नातायां च सत्याम्। एवं वदता दशमेऽहनि निष्क्रम्य स्नातव्यमित्युक्तं भवति। पुत्रस्य पिता नाम दधाति व्यवस्थापयति; न तु करोति; शब्दार्थयोस्सम्बन्धस्य नित्यत्वात्। माता च। इतिशब्दश्चार्थे, मातापितरौ सहितौ नाम धत्त इति। इममर्थं मन्त्रवर्णोऽप्याह 'मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्यदग्रे' (तै. सं. १-५-१०) इति॥

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थम्॥ ९॥

अथ व्यवस्थापनीयस्य नाम्नो लक्षणमुच्यते। द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति समासोऽभिप्रेतः, न तु रूढिः; 'नामपूर्वमाख्यातोत्तरम्' इति पूर्वोत्तरखण्डव्यवस्थापनात्। नापि वाक्यम्; तस्य द्रव्यवाचकत्वाभावात्। कुतः पुनर्वाक्यसमासयोरर्थवत्समुदायत्वाविशेषेऽपि समास एव द्रव्यवाचको न वाक्यम्? इति चेत्; 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (पा. सू. १-२-४६) इति समा-

सग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । नामपूर्वं, द्रव्यवाचकं सुबन्तं पदं नाम, तत्पूर्वं यस्य तन्नामपूर्वम् । तथा आख्यातमुत्तरं पदं यस्य नाम्नस्तदाख्यातोत्तरम् । ननु 'सुप्सुपा' इति समासनियमात् आख्यातेन तिङन्तेन नैव समासः? सत्यम्; अत एवात्र आख्यातशब्देन आख्यातसदृशं क्विबन्तं सुबन्तमेव विवक्षितम् । सादृश्यं च क्रियाप्राधान्याभावेपि क्रियावाचित्वमात्रात्, 'क्विबन्तो धातुत्वं न जहाति' इति धातुसंज्ञत्वाच्च । दीर्घाभिनिष्ठानान्तं, दीर्घश्चाभिनिष्ठानश्चान्ते यस्य नाम्नस्तत्तथोक्तम् । अभिनिष्ठान इति विसर्जनीयस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा । घोषवान् वर्ण आदिर्यस्य नाम्नस्तद्घोषवदादि । घोषवर्णाश्च प्रातिशाख्यसूत्रे प्रसिद्धाः, 'ऊष्मविसर्जनीयप्रथमद्वितीया अघोषाः । न हकारः व्यञ्जनशेषो घोषवान्' इति । अन्तरन्तस्थं अन्तः मध्ये यस्य नाम्नोन्तस्थाः यरलवास्तत्तथोक्तम् । द्व्यक्षरस्योदाहरणं—वार्दाः, वाः उदकं ददातीति वार्दाः; गिरं ददातीति गीर्दाः इत्यादि । चतुरक्षरस्य तु भाष्योक्त 'द्रविणोदाः वरिवोदाः' इति । एतद्द्वयमपि छान्दसम् । अन्यदपि हिरण्यदा युवतिदा इत्यादि ॥

अपि वा यस्मिन् स्वित्युपसर्गस्स्यात्तद्धि प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

अपि वा यस्मिन्नाम्नि 'सु' इत्ययमुपसर्गस्स्यात्तन्नाम प्रतिष्ठितं आयुष्मद्यज्ञादिक्रियावच्च भवति; यथा सुजातः सुदर्शन इत्यादि। इह ब्राह्मणग्रहणात् द्व्यक्षरादिविशेषणैः स्विति विशेषणं विकल्प्यते। हिशब्दोनर्थको निपातः, 'अनर्थका मिताक्षरेषु' इति वचनात्। उपसर्गग्रहणमुपसर्गप्रतिरूपकाणां सुतसोमेत्यादीनां व्युदासार्थम्। अत्र बोधायनो विकल्पान्तराण्याह—'ऋष्यणूकं देवताणूकं वा यथा वैषां पूर्वपुरुषाणां नामानि स्युः' इति। अणूकमभिधायकं, प्रकरणात्। ऋष्यणूकं वसिष्ठः नारदः इत्यादि। देवताणूकं विष्णुः शिवः इति। पूर्वपुरुषाणां पितृपितामहादीनां वा नामानि यज्ञशर्मा सोमशर्मा इत्यादीनि ॥

अयुजाक्षरं कुमार्याः ॥ ११ ॥

अयुगक्षरं विषमाक्षरं कुमार्या नाम भवति। अयुजाक्षरमिति छान्दसः। अयुगक्षरत्वमेकमेवात्र विशेष-

णं; द्व्यक्षरादिनामनेन निवर्तितत्वात् । तद्यथा—श्रीः गौः भारती पार्वती कमला पतिवल्लभा कमलेक्षणा इत्यादि । कुमार्या अपि जातकादयश्चौलान्ताः देहसंस्कारार्थाः क्रियास्तूष्णीं कर्तव्या एव ।

"अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः॥
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥"

(म.स्मृ.२-६६.) इति मनुवचनात् । इह च द्रव्यनिष्ठा भावार्थाः प्राशनलपनादय एव निष्कृष्य कर्तव्याः, न तु होमाः; एवमेव शिष्टाचारात्, स्मृत्यर्थसारे दृष्टत्वाच्च ॥

प्रवासादेत्य पुत्रस्योत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूर्धन्यवघ्राणं दक्षिणे कर्ण उत्तरान् मन्त्रान् जपेत् ॥ १२ ॥

प्रवासादागत्योत्तराभ्यां 'अङ्गादङ्गात्' 'अश्मा भव' इत्येताभ्यां पुत्रस्याभिमन्त्रणं कर्तव्यम् । तथैताभ्यामेव मूर्धन्यवघ्राणम् । असावित्यस्य स्थाने दशम्यां कृतं नाम सम्बुद्ध्या गृह्णाति ।

केचित्—अङ्गादङ्गादित्यभिमन्त्रणम् । अश्मा भवे-

त्यवघ्राणमिति । तथा सति एवं विभज्यैव विनियुञ्जीत, क्रमेणेति वा ब्रूयात् ।

ततः पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे उत्तरान् 'अग्निरायुष्मान् स वनस्पतिभिः' इत्यादिकान् सानुषङ्गान् पञ्च मन्त्रान् जपेत् । एतच्च त्रयं प्रतिपुत्रमावर्तते ॥

कुमारीमुत्तरेण यजुषाऽभिमन्त्रयते॥१३॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पञ्चदशः
खण्डः

प्रवासादेत्येत्यनुवर्तते । उत्तरेण 'सर्वस्मादात्मनः' इत्यनेन यजुषा कुमारीं कन्यामप्रत्तामभिमन्त्रयते । कुमार्यास्त्वेतावदेव, न त्ववघ्राणजपौ; अवचनात्, तत्र पुत्रस्येति ग्रहणान्मन्त्रस्थपुल्लिङ्गविरोधाच्च ॥

इति श्रीसुदर्शनार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने
पञ्चदशः खण्डः

अथान्नप्राशनमुपदिश्यते—

जन्मनोधि षष्ठे मासि ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा दधि मधु घृतमोदनमिति सँसृज्योत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयेत् ॥ १ ॥

जन्मनोधि जन्मन आरभ्य, दिवसगणनया षष्ठे मासि । तेन मार्गशीर्षशुक्ले द्वितीयायां जातस्य न मार्गशीर्षो मासः पूर्णो गण्यते । अत एव ज्यौतिषे बृहस्पतिः—

'पञ्चाशद्दिवसात्त्रिघ्नात्पश्चात्त्रिहतषाष्टिकात् ॥

अर्वागेवोत्तमा भुक्तिः'...........

इति । ब्राह्मणान् भोजयित्वेत्युक्तार्थम् । आशीर्वचनानन्तरं दध्यादिचतुष्टयं संसृज्य उत्तरैर्मन्त्रैः 'भूरपां त्वौषधीनां' इत्यादिभिश्चतसृभिः कुमारं सकृदेव प्राशयेत् । सम्बुद्ध्या च नामग्रहणम् । द्वितीयतृतीययोरपि 'त्वौषधीनाम्' इत्यादेरनुषङ्गः ॥

तैत्तिरेण[1] माँसेनेत्येके ॥ २ ॥

---

[1] ङ. ग.—तैत्तिरीयेण.

व्यक्तार्थमेतत् ॥

जन्मनोधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोः ॥ ३ ॥

जन्मनोधीति पूर्ववत् । ततश्च 'गर्भादिस्सङ्ख्या वर्षाणां' इति गर्भवर्षं न गण्यते । चौळमिति कर्मनामधेयं । यस्मिन्कर्मणि चूडासन्निधानं तच्चौळं ; ळडयोरभेदात् । पुनर्वस्वोः, कर्तव्यमिति शेषः ॥

ब्राह्मणानां भोजनमुपायनवत् ॥ ४ ॥

अत्र च 'ब्राह्मणानां भोजनम्' इति ग्रहणमाशीर्वचनकुमारभोजनयोरपि प्रदर्शनार्थम् । भोजनादीत्यादिशब्दो वा द्रष्टव्यः ; उपायनवदिति वचनात् । उपनयनमेवोपायनम् ॥

सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥ ५ ॥

अग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं सप्रधानहोमं परिषेचनान्तमिह सीमन्तवदिति । ततश्चान्वारब्धे कुमारे प्रधानहोमाः । पात्रप्रयोगकाले शलल्यादीनां सकृदेव सादनम् ॥

अपरेणाग्निं प्राञ्चमुपवेश्य त्रेण्या शलल्या त्रिभिर्दर्भपुञ्जीलैः शलालुग्लप्सेनेति तूष्णीं केशान्विनीय यथर्षि शिखा निदधाति ॥ ६ ॥

प्राञ्चं प्राङ्मुखम् । तूष्णीं वाग्यतः । केशान्विनीय विविधं नीत्वा; वप्तव्यान् शिखार्थांश्च पृथक्पृथक्कृत्वेत्यर्थः । यथर्षि यावन्त ऋषयस्स्वप्रवरे तावतीश्शिखा निदधाति । एकार्षेयस्यैकां शिखा, द्व्यार्षेयस्य द्वे, इत्यादि ॥

यथा वैषां कुलधर्मस्स्यात् ॥ ७ ॥

अथवा—यथा येन प्रकारेण एषां कुलजानां कुलधर्मः प्रवर्तते, तथा शिखा कर्तव्या ।

केचित्—एषामिति वचनात् पितुरन्योपि चौलकं करोतीति ॥

अपां सँसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम् ॥ ८ ॥

व्याख्यातमेवैतत्समावर्तने ॥

क्षुरं प्रक्षाळ्य निदधाति ॥ ९ ॥

अत्र प्रक्षाळनमेव विधीयते ; निधानं त्वर्थप्राप्तम् ॥

तेन त्र्यहं कर्मनिवृत्तिः ॥ १० ॥

तेन क्षुरेण त्र्यहं नापितकर्मनिवृत्तिस्स्यात् ॥

वरं ददाति ॥ ११ ॥

वरं गां पिता ददाति दक्षिणतं असीनाय ब्राह्मणाय। यद्यन्यश्चौलकर्ता तदा तस्मै ॥

एवं गोदानमन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे ॥ १२ ॥

गोदानमिति कर्मनामधेयं; यस्मिन्कर्मण्यङ्गभूतं गोदानयोश्शिरःप्रदेशविशेषयोर्वपनम्। यत्रापि पक्षे शिखावर्जितसर्वकेशवपनं, यथार्षि च शिखाः, तत्रापि गोदानयोर्वपनं कर्मनामधेयप्रवृत्तिनिमित्तं विद्यत एव। तद्गोदानाख्यं कर्म एवं यथाचौलम् ब्राह्मणभोजनादि वरदानान्तं कर्तव्यम्। तच्चान्यस्मिन्नपि नक्षत्रे रोहिण्यादौ, वर्षे च षोडशे भवति ॥

अत्र पक्षान्तरमाह—

अग्निगोदानो वा स्यात् ॥ १३ ॥

अग्नये गोदानं यस्य सोऽग्निगोदानो ब्रह्मचारी । पुल्लिङ्गनिर्देशाच्चैवं विग्रहः । अस्मिन्पक्षे आज्यभागान्ते कृते 'अग्नये काण्डर्षये स्वाहा' इत्याज्येनैवैका प्रधानाहुतिः । ततो जयादि क्षुरप्रक्षाळनान्तम्[1] ॥

संवत्सरं गोदानव्रतमेक उपदिशन्ति ॥ १४ ॥

अधीतेपि वेदे, अवश्यं संवत्सरं गोदानव्रतं ब्रह्मचर्यं चरितव्यमित्येक उपदिशन्ति ; वैकल्पिकमित्यर्थः ॥

उभयोरपि गोदानयोश्चौलाद्विशेषमाह—

एतावन्नाना सर्वान् केशान्वापयते ॥ १५ ॥

एतावन्नाना एतावान्भेदः । यदपिधानार्थयापि शिखया सह सर्वान् केशान् वापयत इति । ततश्चेह विनयनाभावाच्छलल्यादीनां निवृत्तिः । अत्र च वापयत इति णिजन्तनिर्देशादाचार्य एव गोदानकर्मणः कर्ता । वरदानञ्चाचार्यायैव । तथात्र शिखाया अपि वपनं, 'एतावन्नाना सर्वान् केशान्वापयते' इत्य-

[1] ख-ग-च—वरदानान्तम्

स्मादेव वचनात् ; सत्रवत् ॥

अन्य आहुः—'रिक्तो वा एषो न पिहितो यन्मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति । सत्रेषु तु वचनात् वपनँ शिखायाः' (आप.ध.१-१०-८,९) इति, सत्रेभ्योन्यत्र शिखाया वपनप्रतिषेधात् इहापि नैव शिखाया वपनमिति ॥

उदकोपस्पर्शनमिति छन्दोगाः ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षोडशः खण्डः

समाप्तष्षष्ठश्च पटलः

सांवत्सरिकगोदानव्रतपक्षे अहरहरुदकोपस्पर्शनं छन्दोगा उपदिशन्ति ; विकल्प इत्यर्थः ।

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने

षोडशः खण्डः

षष्ठश्च पटलस्समाप्तः

अथ सप्तमः पटलः

यज्ञेष्वधिकरिष्यमाणस्य पुरुषस्य देहसंस्कारा व्याख्याताः। ते च 'शालीनस्योदवसाय' इति वचनाभावे गृह एव कर्तव्याः। विधिवच्च निर्मिते गृहे। विधिवत् प्रवेशादपेक्षितायुर्यज्ञधनादिफलसिद्धिः। अतो मन्त्राम्नानक्रमप्राप्तो गृहनिर्माणप्रवेशयोर्विधिर्व्याख्यायते।

दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणमगारावकाशमुद्धत्य पलाशेन शमीमयेन वोदूहेनैतामेव दिशमुत्तरयोदूहति ॥ १ ॥

योगारार्थत्वेनाभिप्रेतोवकाशो भूमिभागो दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणः दक्षिणाप्रतीच्यां नैर्ऋत्यां दिशि निम्नस्तमुद्धृत्य खनित्रादिना पांसूनुत्खाय[1] पालाशेन शमीमयेन वोदूहेन उदूह्यन्ते देशान्तरं प्राप्यन्ते पांसवोनेनेत्युदूहः; वादुलूक[2] इत्यर्थः। तेनैतामेव कोणदिशं उत्तरया 'यद्भूमेः क्रूरम्' इत्येतयोदूहति ॥

एवं त्रिः ॥ २ ॥

---

[1] ख ग— मुत्पाद्य.

[2] ग— पालक. घ–ङ– पादूलक. छ पाण्डुलक. ख—प्रापक. ज–वाघूलक.

उदूहतीति सम्बन्धः । अत्र द्वितीयतृतीययोरप्युदूहयोः मन्त्रावृत्तिः, एवमिति वचनात् । अन्यथा उत्तरया त्रिरुदूहतीत्येव ब्रूयात् , 'एवं त्रिः' इति सूत्रान्तरं नारभेत ॥

कृप्तमुत्तरयाभिमृश्य प्रदक्षिणँ स्थूणागर्तान् खानयित्वाभ्यन्तरं पाँसूनुदुप्योत्तराभ्यां दक्षिणां द्वारस्थूणामवदधाति ॥ ३ ॥

कृप्तमुद्रूहेन प्रागुदक्प्रवणं कृतं उत्तरया 'स्योना पृथिवि' इत्यनयाभिमृश्य स्थूणागर्तान् स्थूणानां विभागार्थान्[1] गर्तान् कर्मकरैः प्रदक्षिणं खानयित्वाभ्यन्तरमगारस्य न बहिः पांसूनुदुप्य उत्तराभ्यां 'इहैव तिष्ठ' इत्येताभ्यां दक्षिणां निष्क्रामत एव न प्रविशतः द्वारस्थूणामवटे अवदधाति । अत्र प्रादक्षिण्यस्य चाभ्यन्तरत्वस्य च विधानं पर्यन्तीयास्वेव स्थूणासु ; न तु मध्यमासु ॥

एवमितराम् ॥ ४ ॥

---

[1] ङ—निखानार्थान्. छ—निखननार्थान्.

इतरां सव्यां द्वारस्थूणां एवं 'इहैव तिष्ठ' इत्येताभ्यामेव अवदधाति ॥

यथाखातमितरा अन्ववधाय वँशमाधीयमानमुत्तरेण यजुषाभिमन्त्रयते ॥५॥

यथाखातं खननक्रमेण इतराः स्थूणाः तूष्णीमन्ववधाय वंशं स्तूपं स्थूणास्वाधीयमानं उत्तरेण यजुषा 'ऋतेन स्थूणावधिरोह' इत्यनेनाभिमन्त्रयते ॥

सम्मितमुत्तरैर्यथालिङ्गम् ॥ ६ ॥

सम्मितं निर्मितमगारं उत्तरैः 'ब्रह्म च ते क्षत्रं च' इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः यथालिङ्गं मन्त्रलिङ्गावगतदिङ्मुखोभिमन्त्रयते । तत्र पञ्चमेन मध्यमाभिमुखः; अनन्वितत्वात्[1] ।

केचित्—षड्भिः । तत्र 'धर्मस्ते स्थूणाराजः' इति मध्यमं । 'श्रीस्ते स्तूप' इति पृष्ठवंशमिति ।

अत्र यद्यपि मन्त्रैरगारावयवास्स्थूणाः स्तूयन्ते; तथाप्येभिः स्थूणावदगारमेव स्तूयते, यथा पादवन्दनेन पादवानेव वन्द्यते ।

---

[1] ख, ग, ज,— [अनन्वितत्वादिति नास्ति].

अत्रैव केचित् द्वितीयादिषु त्रिषु मन्त्रेषु वाक्यसमाप्त्यर्थं 'स्थूणे अभिरक्षतु', इत्याद्यनुषङ्गं मन्यन्ते। अन्ये तेशब्दस्यापि। तथा 'धर्मस्ते' इत्यादौ अभिरक्षत्वित्यस्य च।

अपरे तु नैवेह कस्यचित्क्वचिदप्यनुषङ्गः; अनुषज्यमानस्य वैरूप्यात्, अन्तेपि च पाठाभावाच्च। वाक्यसमाप्तिस्तु प्रकृततया बुद्धिस्थपदार्थान्वयात्सिध्यति, यथा 'इषे त्वा' (तै.सं.१-१-१.) इतिमन्त्रस्य बुद्धिस्थच्छेदनान्वयात् छिनद्मीति वाक्यसमाप्तिरिति॥

अथ गृहप्रवेशविधिमाह—

पालाशं शमीमयं वेध्ममादीप्योत्तरयाऽग्निमुद्धृत्योत्तरेण यजुषागारं प्रपाद्योत्तरपूर्वदेशेगारस्योत्तरयाऽग्निं प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

पालाशं शमीमयं वेध्मं काष्ठमौपासनेग्नावादीपयति। इध्ममिति च 'अग्निषु महत इध्मानादधाति' इतिवदनियतं संख्यादिकं विवक्षितम्। उत्तरया 'उद्ध्रियमाणः' इत्येतया ततस्तमाग्निमुद्धरति। अत्र च सानुषङ्गे

चतुष्पदे त्रिष्टुभौ द्वे ऋचौ पञ्चभिः पादैराम्नाते। तयोरेकैवोद्धरणार्था। अन्या तु विकल्पार्था। 'उत्तरया' इत्येकवचनेन विनियोगात्। व्यवस्थितश्चायं विकल्पोऽभिप्रेतः, अग्निहोत्रवत्। यद्यहनि प्रवेशस्तदा रात्रिलिङ्गया, रात्रौ चेदहर्लिङ्गया। रात्रौ च प्रवेशाश्शिष्टाचारप्रसिद्ध इति पूर्वमेवोक्तः। उत्तरेण 'इन्द्रस्य गृहाः' इति यजुषा। आहृतमग्निमगारं प्रपाद्य अनन्तरं विधिवत्संस्कृते उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्य तमग्निमुत्तरया 'अमृताहुतिम्' इत्येतया प्रतिष्ठापयति; यथा श्रौताग्नीनपि विधिवदानीतानस्मिन्नेव काले अगारं प्रपाद्याग्न्यगारे यथाविधि प्रतिष्ठापयति।

केचित्—इहाग्निमुद्धृत्य अगारं प्रपाद्येति प्रकृतेऽपि पुनरुक्तयोरेतयोरर्थवत्त्वाय अगारस्याग्निमित्यन्वयाद्गादीपनादिप्रतिष्ठापनान्तं पचनार्थस्य लौकिकाग्नेरेव, नौपासनस्येति। तेषामेतत्तुल्यसूत्रे विवाहाङ्गे प्रविश्यहोमे पचनाग्नेरेवोपसमाधानादि स्यात्। अथागारशब्दस्य शयनस्थानवाचित्वात्, गृहशब्दस्य चातथात्वात्, न तत्र तुल्यसूत्रतेति चेन्न; गृहागारशब्दयोरेकार्थत्वे विवादाभावात्, इह च 'इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तः' इति मन्त्रस्थगृहशब्देन अगाराभिधानात्, प्रत्युत धर्मशास्त्रे

'मध्येगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । उत्तरपूर्वदेशेगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः । शय्यादेशे कामलिङ्गेन ' (आप.ध.२-३-२२,२३;२-४-१.) इति शयनस्थानस्यागारादन्यत्वाभिधानाच्च । पुनरुक्तिः स्फुटार्थतयापि निर्वाह्या । किञ्चागारस्याग्निमित्यन्वयेपि अगाराग्निः शालाग्निः, गृह्याग्निरौपासनाग्निरित्येकार्थतया याज्ञिकानां प्रयोगादौपासन एव प्रतिष्ठाप्यः, न पचनाग्निः ॥

तस्माद्दक्षिणमुदधानायतनं भवति ॥८॥

तस्मात् प्रतिष्ठितादग्नेर्दक्षिणमुदधानस्य मणिकस्यायतनं भवति ॥

तस्मिन्विषूचीनाग्रान् दर्भासँस्तीर्य तेषूत्तरया व्रीहियवान्नुप्य तत्रोदधानं प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

तस्मिन्नुदधानस्थाने विषूचीनाग्रान् नानादिगग्रान् दर्भान् संस्तीर्य, तेषु दर्भेषु 'उत्तरया 'अन्नपतेन्नस्य' इत्येतया व्रीहियवांश्च संयुक्तान्नुप्य तेषूदधानं प्रतिष्ठापयति ॥

तस्मिन्नुत्तरेण यजुषा चतुर उदकुम्भानानयति ॥ १० ॥

तस्मिन्नुदधाने उत्तरेण 'अरिष्टा अस्माकं' इत्यनेन यजुषा चतुर उदकुम्भानानयति । प्रतिकुम्भं मन्त्रावृत्तिः, द्रव्यभेदेन प्रकाश्यक्रियाभेदात् । यत्र पुनर्मधुपर्कप्राशनादौ आवृत्तिविधिस्तस्या एव क्रियायाः, तत्र सकृदेव मन्त्रः ॥

दीर्णमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ ११ ॥

यदि दीर्णं मणिकं स्यात्तदा उत्तरया 'भूमिर्भूमिमगात्' इत्येतयानुमन्त्रयते । एतच्च प्रकरणात्कर्माङ्गमेव ॥

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते उत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

उत्तरा आहुतीश्चतस्रः प्रधानाहुतीः । ताश्च 'वास्तोष्पते प्रतिजानीहि' इति द्वे, 'वास्तोष्पते प्रतरणो नः' इति द्वे । आज्यहविष्ट्वाच्च तन्त्रविधानं । आ-

ज्यभागान्त इति वचनं त्वाज्यभागानन्तरमेव प्रधानहोमाः, नान्यदर्थकृत्यमपीति क्रमार्थं ।

केचित्–'पार्वणवदाज्यभागान्ते' (आप. गृ. १८-६) इतिवदाज्यभागान्त इत्यनेनैव तन्त्रप्राप्तौ सिद्धायां 'अग्नेरुपसमाधानादि' इति वचनं स्वमतेन प्रतिष्ठितः पचनाग्निरेवेह होमार्थ इत्येवमर्थमिति । तदयुक्तं ;

'कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।' (या. १-९७) इति सर्वस्मार्तहोमानां अविशेषेण औपासनविधानात् , अस्य सूत्रस्योक्तविधयान्यार्थत्वात्, अस्मदीयानां गृह्यान्तरीयाणां चौपासन एव वास्तुहोमाचाराच्च ॥

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरेण यजुषा कुम्भेन त्रिः प्रदक्षिणमन्तरतोगारं निवेशनं वा परिषिच्य ब्राह्मणान्भोजयेदपूपैस्सक्तुभिरोदनेनेति ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने सप्तदशः खण्डः.

परिषेचनान्तमुत्तरेण 'शिवँ शिवम्' इत्यनेन यजुषा उदकुम्भेन सकृदुपात्तेन अगारं निवेशनं वान्तरतो न बहिः त्रिः प्रदक्षिणं परिषिच्य ब्राह्मणान् भोजयेदपूपादिभिः । इतिशब्दस्समुच्चयार्थः । सक्तूनां तु भोजनात्प्रागेव उपयोगः; मध्ये लोकप्रसिद्ध्यभावात् । 'शुचीन्मन्त्रवतः सर्वकृत्येषु भोजयेत्' (आप. ध. २-१५-११) इति सिद्धस्य भोजनस्य पुनर्वचनमपूपादिगुणविद्ध्यर्थम् ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने
सप्तदशः खण्डस्समाप्तः.

अथाअष्टादशः खण्डः.

अथोत्तरेषां मन्त्राणां विनियोगमाह—

श्वग्रहगृहीतं कुमारं तपोयुक्तो जालेन प्रच्छाद्य कँसं किङ्किणिं वा ह्लादयन्न-द्वारेण सभां प्रपाद्य सभाया मध्येधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्न्युप्याक्षेषूत्तानं निपात्य दध्ना लवणमिश्रेणाञ्जलिनोत्तरैरवोक्षेत्प्रातर्मध्यन्दिने सायम् ॥ १ ॥

येन गृहीतः कुमारः श्वेव नदति, श्ववद्वा चेष्टते स श्वग्रहः। तेन गृहीतः श्वग्रहगृहीतः, पिशाचिशुना वा दष्टः। तपोयुक्तः यावन्मनस्तोषमनशनादियुक्तः पित्रादिः कर्ता। जालं मत्स्यग्रहणसाधनं। कंसं किङ्किणिं लोहघण्टां ह्लादयन् पुरुषान्तरेण ध्वनयन् अद्वारेण कुड्यादयपोह्य मार्गं कृत्वा। अधिदेवनं यत्र दीव्यन्ति कितवाः। अक्षान् विभीतकफलानि।

केचित्—शारा इति।

उत्तरैर्मन्त्रैः 'कूर्कुरस्सुकूर्कुरः' इत्यादिभिर्यजुर्दशमैः। यद्वैकादशभिः। तस्मिन् पक्षे आदितस्तिस्र ऋचः, ततः 'तत्सत्यं यत्त्वेन्द्रः' 'विगृह्य बाहू' इति द्वे। ततो 'बिभ्रन्निष्कम्' इति पञ्चर्चः। ततः 'श्वानम्' इत्येकादशं यजुरेवेति विभागः। अवोक्षणं च सर्वेषां मन्त्राणामन्ते सकृदेव।

केचित्—दृष्टोपकारकत्वात्प्रतिमन्त्रमिति।

एवमेतज्जालप्रच्छादनाद्यवोक्षणान्तं प्रातरादिषु त्रिषु पुण्याहविशेषेषु कर्तव्यम्। अवोक्षणपर्यन्तं च ह्लादनम्॥

अगदो भवति ॥ २ ॥

इह च 'शङ्खिनम्' इत्यत्र च फलवचनं, सर्वत्र श्रुतितोऽर्थतो वावगतस्य कामिनः कर्मोपदेशः सामर्थ्यात्फलसिद्ध्यवगमपर्यन्त इति प्रदर्शयितुं। तेन 'यक्ष्मगृहीताम्' (आप.गृ.९-१०.) इत्यादौ फलवचनाभावेऽप्युपदेशः काम्यसिद्धिपर्यन्त एव।

केचित्—एवमेतस्मिन् कर्मणि त्रिसंन्ध्यं कृते, अगदो भवति। यदि न भवति तदा पुनरप्येतत्कर्म क-

र्तव्यं, यावदगदो भवति ॥ नैतत्; स्वाभिमताभ्यासबोधकशब्दाभावात् ॥

शङ्खिनं कुमारं तपोयुक्त उत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तरयोदकुम्भेन शिरस्तोवनयेत्प्रातर्मध्यन्दिने सायम् ॥ ३ ॥

शङ्खोपि ग्रहः; येन गृहीतः शङ्खवन्नदति तद्गृहीतश्शङ्खी। उत्तराभ्यां 'एते ते प्रतिदृश्येते' इत्येताभ्यां उत्तरया 'ऋषिर्बोधः प्रबोधः' इत्येतया शिरस्तोवनयेत् शिरस्यभिषिञ्चेत्। उदकुम्भेन त्रिसन्ध्यम् ॥

अगदो भवति ॥ ४ ॥

उक्तार्थम् ॥

अथ सर्पबलेर्यस्मिन्काले येन विधिनोपक्रमस्तमाह—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः ॥ ५ ॥

श्रवणेन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी श्रावणी। अयुक्तापीह विवक्षिता, नित्यत्वात्सर्पबलेः। श्रावणमास-

स्य पौर्णमासीत्यर्थः । न तु श्रावणमासस्य श्रवणनक्षत्रं, श्रवणस्य पौर्णमासीविशेषणार्थत्वात्, 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां' (आप-प.२-२०.) इति वचनाच्च ।

अथ चान्द्रमसमासानां चैत्रादीनां, पौर्णमासीनां च चैत्र्यादीनां निर्णयार्थौ श्लोकौ—

"मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
चान्द्रा मासास्तत्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥
तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका स्मृता ।
कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥ "इति ।

तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यां, अस्तमिते आदित्ये, सायं होमान्ते 'पत्न्यवहन्ति' (आप.गृ.७-२.) इति विधिना प्रतिष्ठिताभिघारणान्तस्स्थालीपाकः कर्तव्यः ॥

पार्वणवदाज्यभागान्ते स्थालीपाकाद्धुत्वाञ्जलिनोत्तरैः प्रतिमन्त्रं किंशुकानि जुहोति ॥ ६ ॥

ततः पार्वणवदग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते अग्निमुखान्त इत्यर्थः, सर्वेष्वौपवहाविष्केषु तन्त्रवत्सु कर्मसु

अग्निमुखस्य विहितत्वात् । स्थालीपाकाद्विधिवदवदाय 'श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा' इति हुत्वा 'जग्धो मशकः' इत्यादिभिस्त्रिभिः उत्तरैः प्रतिमन्त्रं किंशुकानि पलाशस्य पुष्पाणि जुहोति ।

केचित्—पलाशसदृशस्य कण्टकिनः पुष्पाणीति ॥

एतानि च वसन्त एव सङ्गृहीतव्यानि । अत्र चाञ्जलेस्संस्कारः उपस्तरणादिरवदानधर्मः, किंशुकशेषादपि स्विष्टकृते समवदानं, अञ्जलेरपि दर्व्या सह लेपाञ्जनं च भवत्येव; मुख्येन धर्मप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । विप्रतिषिद्धं त्वन्यः कुर्यात् ।

केचित्—अञ्जलिहोमा लाजहोमवद्यावदुक्तधर्माण एवेति ॥

उत्तराभिस्तिसृभिरारग्वधमय्यस्समिधः ॥ ७ ॥

अथोत्तराभिस्तिसृभिः 'इन्द्र जहि दन्दशूकं' इत्यादिभिः प्रत्यृचं । आरग्वधमय्यस्समिधः, आरग्वधविकारास्समिधः । किं? । जुहोतीति सम्बन्धः । तेनात्र समिधां मान्त्रवर्णिकदेवतोद्देशेन त्यागः कर्तव्य एव ॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ८ ॥

उत्तराश्चतस्रः 'तत्सत्यं यत्तेमावास्यायाम्' इत्येका, 'नमो अस्तु सर्पेभ्यः' इति तिस्रश्च ॥

जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

एतच्च वचनं जयादिप्राप्त्यर्थम्, स्थालीपाककिंशुकसमिदाज्याहुतीनामेकादशानां प्राधान्यज्ञापनार्थं च । जयाद्यनन्तरं स्विष्टकृदित्युक्तमेव ॥

परिषेचनान्तं कृत्वा वाग्यतस्सम्भारानादाय प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्थण्डिलं कल्पयित्वा तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिस्रो लेखा लिखित्वाऽद्भिरुपनिनीय तांसूत्तरया सक्तून्निवपति ॥ १० ॥

अथ तन्त्रशेषं समाप्य, सम्भारानुत्तरत्रोपयोक्ष्यमाणान् सक्त्वादीनादाय, वाग्यतः प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य, स्थण्डिलं पीठं कल्पयित्वा तत्र पीठे दक्षिणस्या आरभ्य प्राचीस्तिस्रः, प्रतीच्या आरभ्य उदीची-

स्तिस्रश्च रेखा लिखित्वाद्भिरुपनिनीय तासु षट्सु लेखासु लेखनक्रमेणोत्तरया 'नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये पार्थिवाः' इत्यादिकया 'बलिं हरिष्यामि' इत्यन्तया सक्तून्निवपति । सकृदेव मन्त्रः । न च स्वाहाकारः; अजुहोतिचोदितत्वात्, नमस्कारस्यापि प्रदानार्थत्वादित्युक्तत्वाच्च ।

केचित्—सर्वासु रेखासु यथा युगपत्प्राप्नुयाद्बलिः[1] तथा निवपति ॥

तूष्णीं सम्पुष्का धाना लाजानाञ्जनाभ्यञ्जने स्थगरोशीरमिति ॥ ११ ॥

सम्पुष्काः सम्पुष्टा इति धानाविशेषणं; अखण्डिततण्डुलैः कृता धाना इत्यर्थः । स्थगरमापणस्थं गन्धद्रव्यम् । अन्यानि प्रसिद्धानि । इति शब्दस्समुच्चयार्थः । एतानि षड्द्रव्याणि तूष्णीं रेखास्वेव निवपति ॥

उत्तरैरुपस्थायापः परिषिच्याप्रतीक्षस्तूष्णीमेत्याप श्वेत पदेत्येताभ्यामुदकुम्भेन त्रिः प्रदक्षिणमन्तरतोगारं

---

[1] ख. ग—द्गयाप्नु.

निवेशनं वा परिषिच्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने अष्टादशः खण्डः

अथ उत्तरैर्मन्त्रैः 'तक्षक वैशालेय' इत्यादिभिरष्टादशभिः[1] मान्त्रवर्णिकीं बलिदेवतामुपतिष्ठते । तत्र च 'ओजस्विनी नामासि' इत्यादिषु चतुर्षु पर्यायेषु दशभ्यः पदेभ्य ऊर्ध्वं 'रक्षिता यश्चाधिपतिः' इत्यादेरनुषङ्गः । तथा 'हेतयो नामस्थ' इत्यादिष्वपि पञ्चस्वेकादशभ्य ऊर्ध्वं 'वातनामन्तेभ्यो वो नमः' इत्यादेः । यत्तु मध्ये 'तेभ्य इमं बलिमहार्षम्' इति तत्पूर्वस्या एव बलिहरणार्थाया ऋचः उत्तरभागस्योत्सर्जनार्थः सन्नामः । वक्ष्यति हि तत्र 'अहार्षमिति बलिमन्त्रस्य सन्नामः' (आप.गृ.१९-४.) इति । अथ न्युप्तं बलिमद्भिः परिषिच्य तमप्रतीक्षमाणः तूष्णीं वाग्यतो गृहान्प्रत्येत्य 'अप श्वेत पदा' इत्येताभ्यामित्यादि यथासूत्रं करोति । तत्रापि ब्राह्मणभोजनवचनं क्रमार्थम् । उपनयनवदुक्तवद्भिराशीर्वचनम् ।

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने
अष्टादशः खण्डः

---

1 ज—भिः पञ्चभिः. ख-ग-ङ—भिः पञ्चदशभिः.

अथैकोनविंशः खण्डः.

धानाः कुमारान् प्राशयन्ति ॥ १ ॥

धानाः या बलिहरणशिष्टाः कुमारान् प्राशयन्ति । के शिष्टास्सामर्थ्यात् ॥

एवमत ऊर्ध्वं यदशनीयस्य सक्तूनां वैतं बलिं हरेदामार्गशीर्ष्याः ॥ २ ॥

अत ऊर्ध्वं अस्माच्छ्रावण्यां कृतात्कर्मण ऊर्ध्वं । आमार्गशीर्ष्याः यावन्मार्गशीर्षी, यावदुत्सर्जनं तावदित्यर्थः । एतमनन्तरचोदितं सक्तूनां सम्बन्धिनं बलिं । एवं 'सम्भारानादाय वाग्यतः प्राचीमुदीचीं वा' इत्यादि 'अप्रतीक्षस्तूष्णीमेत्य' (आप.गृ.१८-१०....१२) इत्येवमन्तेतिकर्तव्यताकमहरहः सायङ्काले बलिं हरेत् । यदशनीयस्य वा सम्बन्धिनमिति वाशब्दस्य व्यवहितेन सम्बन्धः; यदशनीयस्येत्यस्य पदस्य धानादीनां निवृत्त्यर्थत्वात् । अगारपरिषेचनादिकं तु स्थालीपाकस्यैव शेषो, न बलिहरणस्य; भिन्नदेवत्वात् ।

केचित्—उभयोः कालयोर्बलिहरणं, यदशनीयस्येति वचनात्, वैश्वदेववत् । अशनस्य च 'कालयोर्भोजनम्'

(आप. ध. २-१-२) इतिवचनेनोभयकालिकत्वात् । 'सायं प्रातर्बलिं हरेदा प्रत्यवरोहणात्' इत्याश्वलायनवचनाच्च । तथा एतमितिशब्दस्यैव अपेक्षितकृत्स्नधर्मप्रापकत्वात् एवमिति शब्द उत्तरसूत्रार्थ इति । तन्न, समभिव्याहृतसकलपदानां सम्भूयैकार्थप्रत्यय[1]विरोधात् ॥

मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः ॥ ३ ॥

साकाङ्क्षत्वादेवंशब्दोनुवर्तते । यथा श्रावण्यां स्थालीपाकः कृतः, एवं मार्गशीर्ष्यामप्यस्तमिते कर्तव्यः । पत्न्यवहन्तीत्यादि धानाप्राशनान्तं कृत्स्नं कर्मानुष्ठेयमित्यर्थः । स्थालीपाकहोमे तु मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै स्वाहेति विशेषः ॥

अहार्षमिति बलिमन्त्रस्य सन्नामः ॥४॥

उक्तार्थमेतत् ॥

अत्रैनमुत्सृजति ॥ ५ ॥

[1] घ—र्थत्वव्युत्पत्ति.

अत्रास्मिन्नुत्सर्जने कृते, एनमहरहः क्रियमाणं बलिमुत्सृजति । न चायमात्यन्तिक उत्सर्गः, नित्यत्वेन सर्पबलेस्संवत्सरे संवत्सरे कर्तव्यत्वात् ॥

यस्मिन्कर्मण्युत्तरस्य यजुषो विनियोगस्तदाह—

अनाहिताग्नेराग्रयणम् ॥ ६ ॥

उपादिश्यत इति शेषः । अत्रानाहिताग्नेर्ग्रहणं सशेषाधानिनोप्याहिताग्नेर्नेदं स्मार्तमाग्रयणं श्रौतेन समुच्चेतव्यमित्यर्थम् । औपासनहोमादेस्तु अग्निहोत्रहोमादिना समुच्चय एव । पिण्डपितृयज्ञो मासिश्राद्धं च आहिताग्न्यनाहिताग्न्योरुभयोरपि समुच्चेतव्ये । 'सोयमेवं विहित एवानाहिताग्नेरौपासने' (आप. श्रौ. ६–२८) इति वचनात्,

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इति मनु (३-१२२) वचनाच्च । सर्वाधानिनोपि मासिश्राद्धं होमवर्जं कर्तव्यमेव ।

उपदेशमतं तु—सशेषाधानिनश्चाहिताग्नेः पार्वणयोरौपासनहोमस्य च निवृत्तिः ; दर्शपूर्णमासाभ्यामग्निहोत्रेण च कृतार्थत्वात्, कालैक्येन विरोधाच्चेति ।

आग्रयणमिति कर्मनामधेयम्, येन कर्मणा अग्रं नवद्रव्यं देवान् प्रापयतीति । यत्कर्म कृत्वैव वाग्रयणं प्रथमायनं नवान्नप्राशनप्राप्तिर्भवतीति ॥

नवानाँ स्थालीपाकँ श्रपयित्वाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यो हुत्वा तण्डुलानां मुखं पूरयित्वा गीर्त्वाचम्योदनपिण्डँ संवृत्योत्तरेण यजुपागारस्तूप उद्विद्वेत् ॥ ७ ॥

नवानां व्रीहीणां यवानां वा सम्बन्धिनां पत्न्यवहन्तीत्यादिविधिना स्थालीपाकमेवं[1] श्रपयित्वाग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते कृते आग्रयणप्रधानदेवताभ्यः श्रौते चोदिताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थो यासां ताभ्यो जुहोति । तत्र प्रथममिन्द्राग्निभ्यां अग्नीन्द्राभ्यां वा स्वाहेति जुहोति । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहेति । ततश्च द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति । ततश्चैवाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति । सर्वत्र च स्वेनैवावदानधर्मेण । अथ लेपयोरित्यादितन्त्रशेषसमाप्तिः ।

---

[1] क. ख—मेवमेव. ङ—मेव.

ननु श्रौते 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति पुराणानां व्रीहीणां' इत्यग्निः प्रथमदेवता। तत्कथमिन्द्राग्निभ्यामग्नीन्द्राभ्यां वा प्रथमाहुतिः? सत्यं; स तु तत्राग्निरङ्गदेवता, न प्रधानदेवता; आग्रयणदेवताभ्य इति च प्रधानदेवतानामेव सम्प्रत्ययः; अन्यथा अतिप्रसङ्गात्। अप्राधान्यं चाग्नेः; 'आग्रयणं भवति हुताद्याय' इत्यत्रेन्द्राग्न्यादीनामेवोपदेशात्, ऐन्द्राग्नस्य मुख्यप्रधानत्वे चामावास्यातन्त्रमिति तन्त्रनियमस्योपपत्तेः, 'दश हविषां द्वे स्विष्टकृतः' इत्यत्राग्नेययोर्याज्यानुवाक्ययोरभावाच्च। अत्र च स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्य इति वचनं श्रौतवदिह व्रीह्याग्रयणेन श्यामाकाग्रयणस्य पाक्षिकी समानतन्त्रता मा भूदित्येवमर्थम्। तेनानाहिताग्नीनां नानातन्त्रमेव। वर्षासु पर्वणि सोमाय श्यामाकाग्रयणं कर्तव्यम्, द्रव्यदेवताकालानामनुक्तानामप्याग्रयणनामधेयादवगतानां आकाङ्क्षितानां स्वीकारे विरोधाभावात्। अत एव न्यायाच्छरदि व्रीहीणामाग्रयणं, वसन्ते च यवानां, पर्वण्येव।

केचित्—स्विष्टकृच्चतुर्थवचनादनाहिताग्नेः श्यामाकादीनां वेणु[1]यवानां चाग्रयणमेव न भवतीति । तन्न ; अकृताग्रयणस्य नवश्यामाकाद्यशनाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् , स्विष्टकृच्चतुर्थवचनस्योक्तार्थत्वाच्च ॥

ततस्तन्त्रशेषे समाप्ते तण्डुलानां मुखमास्यं पूरयति। तण्डुलाश्चाशृताः, प्रसिद्धत्वात् ।

शृता इत्यपरे । 'ये मेक्षणे तण्डुलाः' इति दर्शनात् ।

शृतपक्षे हुतशेषात्प्रतिपत्त्यपेक्षादुपादाय मुखपूरणं। ततो निगीर्य तण्डुलानाचामति अपस्सकृत्पिबतीत्यर्थः। कर्माङ्गतया चेदमाचमनविधानं, प्रकरणात् । शुद्ध्यर्थाचमनमपि 'आसीनस्त्रिराचामेत्' (आ प.ध१.१६.२.) इत्याद्यनेकपदार्थान्वितं शास्त्रान्तरप्राप्तं कर्तव्यमेव । तत ओदनेन हुतशेषेण पिण्डं संवर्तयति यथा उद्विध्यमानो न शीर्यति तथा सुदृढं करोति । ततस्तं पिण्डमुत्तरेण यजुषा 'परमेष्ठ्यसि' इत्यनेन उद्विध्येत् ऊर्ध्वं विक्षिपेत् । यथागारस्तूपे पृष्ठवंशे पतति तथोद्विध्येत् । यकारलोपश्छान्दसः ॥

---

[1] ख—[वेणु इति नास्ति.]

हेमन्तप्रत्यवरोहणम् ॥ ८ ॥

यस्मिन्कर्मणि हेमन्ते खट्वातः प्रत्यवरोहणं तद्धेमन्तप्रत्यवरोहणं नाम कर्मोपदिश्यत इति शेषः । अस्मादेव च यौगिकान्नामधेयात् 'प्रत्यवरूढो नो हेमन्तः' इति मन्त्रलिङ्गाच्चेदं कर्म हेमन्ते प्रथमायां रात्रौ कर्तव्यमिति विधिः कल्प्यते ।

केचित्–'मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामस्तमिते' (आ. प. गृ. १९.३) इत्यनुवर्तनात्तत्रेदं कर्तव्यमिति ॥

उत्तरेण यजुषा प्रत्यवरुह्योत्तरैः दक्षिणैः पार्श्वैर्नवस्वस्तरे संविशन्ति ॥ ९ ॥

उत्तरेण यजुषा 'प्रत्यवरूढो नो हेमन्तः' इत्यनेन गृहस्थः पत्न्यादयश्च नवस्वस्तरं आरुह्य खट्वातो हेमन्ते प्रत्यवरोहन्ति यावद्धेमन्तस्तावत्खट्वां शय्यां विमुच्य नवस्वस्तर एव शयी[1]महीति बुद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः । न पुनः पूर्वमदृष्टार्थं खट्वामारुह्य मन्त्रेण स्वस्तरं प्रत्यवरोहन्तीति । अनन्तरमुत्तरैर्मन्त्रैः 'प्रति-

---

[1]ख—नवस्वस्तरमेव संविशे.

क्षत्रे' इत्यादिभिः प्रथमैः पञ्चभिः । नवस्वस्तरे नवैः पलाशैः कल्पिते शयनीये दक्षिणैः पार्श्वैः दक्षिणानि पार्श्वान्यधः कृत्वा प्राक्छिरसस्संविशन्ति ॥

पुनरपि सूत्रद्वयेन संवेशनमेव विशिनष्टि—

दक्षिणतः पितोत्तरा मातैवमवशिष्टानां ज्येष्ठो ज्येष्ठोनन्तरः ॥ १० ॥

दक्षिणतः पितोत्तरा मातेति दक्षिणोत्तरत्वमन्योन्यापेक्षम् । अवशिष्टानां पुत्रादीनां मध्ये यो यो ज्येष्ठः पुत्रो दुहिता वा स स दक्षिणोनन्तरश्च, यो यः कनीयान् स स उत्तरोनन्तरश्च; एवमित्यतिदेशात् । एतदुक्तं भवति, यस्सर्वज्येष्ठस्स मातुरुत्तरोनन्तरः, यो द्वितीयो ज्येष्ठस्स सर्वज्येष्ठस्य उत्तरोनन्तर इत्यादि ।

केचित्तु—सर्वज्येष्ठः पितुर्दक्षिणस्तदनन्तरज्येष्ठो मातुरुत्तर इत्यादीति ॥

सँहायोत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशन्ति ॥ ११ ॥

संहाय संगता एव शयित्वा, न पुनः पृथक्पृथक् । ततस्स्रस्तरादवरुह्य उत्तराभ्यामृग्भ्यां पृथवीम-

भिमृशन्ति । अत्र च मन्त्रोच्चारणयोग्यानामेव, न त्वमन्त्रवतामपि वाचनम् ॥

एवं संवेशनादि त्रिः ॥ १२ ॥

एवमेतत्संवेशनादि समन्त्रकमेव त्रिरावर्तनीयम् । कथं पुनः 'उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु कार्याणि' (आप.गृ.१-२) इत्यहःपुण्याहविधाने सति, तद्विरुद्धं रात्राविदं कर्तव्यमित्युपदिश्यते? उच्यते; नैवात्र संवेशनं विधीयते, येनेदमह्नि पुण्याहे स्यात् । किं तर्हि? यदेव रागप्राप्तं रात्रौ संवेशनं तदादृत्य मन्त्रा नियमाश्च विधीयन्ते; यथा रागप्राप्तं भोजनमाश्रित्य उपस्तरणप्राणाग्निहोत्रादयः । यथा वा 'पयस्वतीरोषधयः, इति पुरा बर्हिष आहर्तो जायापती अश्नीतः' इत्यादि । तेन रात्रावेवेदं कर्मेत्युपपन्नम् । अन्ते च ब्राह्मणभोजनम्; 'शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्' (आप.ध.२-१५-११) इति वचनात् ॥

अथेशानबलिर्नाम नित्यः पाकयज्ञो मन्त्राम्नानक्रमप्राप्तो व्याख्यायते । तस्य च सामान्यविधिसिद्धोदगयनादिरेव कालः; इह सर्पबलिवत्कालविशेषस्यानुपदेशात् । ततश्च प्रतिसंवत्सरमिदं कर्म नावर्तनीयम्; सकृत्कृते कृतश्शास्त्रार्थः इति न्यायात् ।

केचित्—शास्त्रान्तरात्प्रतिसंवत्सरमावृत्तिः, सकृत्प्रयोगश्च विकल्प्यते । तथा शास्त्रान्तरादेव गवां शान्त्यर्थः पुत्रादिकामार्थश्च प्रयोगः प्रत्येतव्य इति ॥

ईशानाय स्थालीपाकँ श्रपयित्वा क्षैत्रपत्यं च प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्थण्डिलं कल्पयित्वाग्नेरुपसमाधानादि ॥ १३ ॥

'ईश ऐश्वर्ये' इति धात्वर्थस्य स्मृतेः निरतिशयमैश्वर्यं यस्य स ईशानः प्रणवोपासनादिभिरुपास्यो महेश्व इत्यर्थः । तस्मै ईशानाय स्थालीपाकं होमादिभ्यः पर्याप्तं पार्वणवदौपासने श्रपयित्वा, प्रतिष्ठिताभिघारणान्तं करोति ।

केचित्—त्रीनोदनान् कल्पयित्वाग्निमभ्यानीय ततो बहिः प्रतिष्ठाप्य त्रयाणामभिघारणमिति ।

ततः क्षैत्रपत्यं च स्थालीपाकं लौकिकेऽग्नौ श्रपयति, तस्यानग्नौ प्रदेयत्वात् । अथ यथार्थं सम्भारानादाय ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्याग्निकुड्यादिभ्योलं स्थण्डिलादि कल्पयित्वा, तस्मिन् 'यत्र क-

चाग्निं' (आप. ध. २-१-१३) इति विधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्य, अग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । तन्त्रविधानं च क्रमार्थमित्युक्तमेव ॥

अपरेणाग्निं द्वे कुटी कृत्वा ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकोनविंशः खण्डः.

अग्निमुखान्ते कृते अपरेणाग्निं द्वे कुटी प्राग्द्वारे उदगपवर्गे कृत्वा ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने
एकोनविंशः खण्डस्समाप्तः.

अथ विंशः खण्डः.

उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति ॥ १ ॥

अथोत्तरया 'आ त्वा वहन्तु' इत्येतया दक्षिणस्यां कुठ्यामीशानमावाहयति । मूर्तिमानि[1]हागच्छेति ध्यायेत् ॥

लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीढुषीम् ॥२॥

तथोत्तरस्यां कुठ्यां लौकिक्या वाचा 'आयाहि मीढुषि' इति मीढुषीमीशानस्य पत्नीं आवाहयतीत्येव ॥

मध्ये जयन्तम् ॥ ३ ॥

कुठ्योर्मध्ये आकाशे जयन्तमिन्द्रसूनुं स्कन्दं वा 'आयाहि जयन्त' इत्यावाहयति ॥

अथ सूत्रे अनुक्तमप्यौचित्यादावाहितेभ्यो आसनानि ददाति ॥

यथोढमुदकानि प्रदाय त्रीनोदनान् कल्पयित्वाग्निमभ्यानीयोत्तरैरुपस्पर्श-

---

1. ग. ख[1]—मनि.

यित्वा उत्तरैर्यथास्वमोदनेभ्यो हुत्वा सर्वतस्समवदायोत्तरेण यजुषाग्निँ स्विष्टकृतम् ॥ ४ ॥

अथ यथोढं येन क्रमेणोढा आवाहितास्तेन क्रमेण। उदकानि पाद्यादीनि प्रत्येकं स्वैस्स्वैर्नामभिर्नमोन्तैः प्रददाति प्रकर्षेण भक्तिपुरस्सरं ददाति। उदकग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् दीपान्तं प्रददातीत्युपदेशः। अथेशानस्थालीपाकादुद्धृत्य त्रीनोदनान् त्रिषु पात्रेषु कल्पयति ईशानमीढुषीजयन्तेभ्यो होमार्थम् बल्यर्थम्[1]। स्थाल्यां च ब्राह्मणानां भोजनार्थम् भूयांसमोदनमवशिनष्टि। ततस्तानोदनानग्नेस्समीपमानीय अपरेणाग्निं प्रतिष्ठापयति। अथैतानुत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैः 'उपस्पृशतु मीढ्वान्' इत्यादिभिर्यथासङ्ख्यं यथादेवतमुपस्पर्शयति। अस्य चोपस्पर्शनविधेर्द्वितीयतृतीययोरोदनयोरपनीतेशानदेवताकयोर्मीढुषीजयन्ताख्यदेवतान्तरसम्बन्धविधाने तात्पर्यम्, अभ्युदयेष्ट्यादिवत्। प्रथमेत्वीशानसम्बन्धस्थापने मीढ्वच्छब्दस्येशानवाचकत्वात्। अथोत्तरैर्मन्त्रैः 'भवाय देवाय' इत्यादिभिस्सप्तदशभिः यथास्वमोदनेभ्यः यो य ओदनो यस्या यस्या

[1] क—ख—होमबल्यर्थम्.

देवतायास्स्वभूतस्तस्मात्तस्माद्यथालिङ्गं पार्वणवदवदानधर्मेणावदाय प्रधानाहुतीर्जुहोति । तत्र भवायेत्यष्टाभिरीशानस्योदनात् । युक्तं[1] चैतत् भवशर्वादिशब्दानां ईशानवाचकत्वादिति । भवस्य देवस्येत्यष्टाभिस्तु मीढुष्यास्स्वात् । जयन्तायेति जयन्तस्य स्वात् । ततस्सर्वतस्सर्वेभ्यस्त्रिभ्य ओदनेभ्यः स्विष्टकृतोवदानधर्मेण समवदाय सहावदाय उत्तरेण यजुषा 'अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते' इत्यनेनाग्निं स्विष्टकृतं जुहोति । अत्र सर्वतस्समवदायेति वचनं आग्रयणमासिश्राद्धादिवत्सकृदेवावदाय स्विष्टकृदिति शङ्कानिरासार्थम् ॥

उत्तरेण यजुषोपस्थायोत्तरैस्सहोदनानि पर्णान्येकैकेन द्वे द्वे दत्वा दश देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्यः ॥ ५ ॥

उत्तरेण यजुषा 'स्वस्ति नः पूर्णमुखः' इत्यनेन अग्निमीशानं वो[2] पतिष्ठते । इदं च यथापाठं स्विष्टकृतोऽनन्तरम् । ततो लेपयोरित्यादितन्त्रशेषसमाप्तिः, 'परिषेचनान्तं कृत्वा पर्णदानम्' इति भाष्यकारवचनात् ।

केचित्—उपस्थानादि[3] तन्त्रशेषसमाप्तिरिति ।

---

[1]क—उक्तं. [2]ख—चो. [3]क—दिकम्.

ततो यथास्वमोदनेभ्य एव यज्ञियेषु पर्णेष्ववदाय तानि सहौदनानि ओदनसहितानि पर्णान्युत्तरैः 'गृहपोपस्पृश' इत्यादिभिस्सप्तभिर्ददातीति सामान्येन विधाय विशिनष्टि एकैकेन मन्त्रेण द्वे द्वे पर्णे इति । अथ द्वे द्वे इत्येतदपवदति दशेत्यादिना । देवस्येशानस्य सेनाः देवसेनाः, ताभ्यो दश पर्णानि दक्षिणस्यां कुट्यां देवस्यैवौदनादवदाय ददाति । तथा दशैव पर्णान्युत्तराभ्यो देवसेनाभ्यः । उत्तरस्मिन्मन्त्रे "या आख्याता याश्चानाख्याताः' इति गुणद्वयवत्यस्ता उत्तरा देवसेनाः ॥

पूर्ववदुत्तरैः ॥ ६ ॥

पूर्वं यथा 'गृहपोपस्पृश' इत्यादिभिर्दक्षिणोत्तरकुट्योर्मध्ये च स्वेभ्य एवौदनेभ्यो द्वे द्वे पर्णे प्रतिमन्त्रं दत्ते, एवं उत्तरैः 'द्वारापोपस्पृश' इत्यादिभिश्चतुर्भिर्दद्यात् ॥

अथ प्रयोगः—परिषेचनान्ते कृते 'गृहपोपस्पृश' इति दक्षिणस्यां । गृहप्युपस्पृशेत्युत्तरस्यां । 'घोषिणः' इति मध्ये । ततश्च 'श्वासिनः' इति दक्षिणस्यां । 'विचिन्वन्तः' इत्युत्तरस्यां । 'प्रपुन्वन्तः' इति मध्ये । ततः 'समश्नन्तः' इति दक्षिण-

स्यां । एतदन्तं द्वे द्वे पर्णे । ततो दक्षिणस्यामेव ' देवसेनाः ' इति दश पर्णानि । तथैव ' या आख्याताः ' इति दश पर्णानि । तस्यामेव ततः पुनरपि तत्रैव 'द्वारापोपस्पृश' इति द्वे पर्णे । 'द्वारापि' इत्युत्तरस्यां द्वे ।'अन्वासारिणः ' इति मध्ये द्वे । ' निषङ्गिन् ' इति दक्षिणस्यां द्वे इति । अत्र यद्यपि केचन मन्त्रा अव्यक्तलिङ्गका बहुवचनलिङ्गकाश्च, तथापीशानमीढुषीजयन्ता एव देवताः । प्रमाणं च ' गृहपि ' ' द्वारापि ' ' निषङ्गिन् ' इति मन्त्रलिङ्गदर्शनम् । दश देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्य इत्यत्र तु सूत्रकारवचनाद्देवस्येशानस्य सेना देवसेना एव देवताः । ममकारास्पदीभूतस्य च पुत्रभृत्यादेः पूजापि पितृस्वाम्यादिपूजैव, पुत्रादिपूजायां सत्यां पित्रादेरहमेव पूजित इति मानसप्रत्यक्षोदयात् । अत एव च जातेष्टेस्संवलिताधिकारत्वम् । तस्मादेवं देवस्यौदनाद्देवसेनाभ्यो दानं न विरुद्ध्यते ।

केचित्—मान्त्रवर्णिक्य एव देवताः । तेन गृहपेति देवाय; ' रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिः ' (तै.सं.३-४-१०)इतिश्रुतेः। गृहपीति देव्यै। घोषिण इति तु पञ्चभिर्देवस्यानुचरेभ्यः सर्वगणेभ्यः, आश्वलायनीये स्पष्टत्वात् । ततो देवसेनाः इति द्वाभ्यां देवसेनाभ्यः । द्वा-

रापेति देवस्य द्वारपालाय। द्वारापीति देव्या द्वारपाला- यै। अन्वासारिण इति देव्या एवानुचरेभ्यः। निष- ङ्गिन् इति जयन्ताय, तस्याप्यावाहितस्य बलिना भाव्यत्वादिति॥

ओदनपिण्डँ संवृत्य पर्णपुटेवधायोत्तरेण यजुषा वृक्ष आसजति॥७॥

अथ होमबलिशेषेभ्यः त्रिभ्य ओदनेभ्य उपादाय पिण्डं संवर्तयति सुदृढं करोति। शेषाणां प्रतिपत्त्यपेक्ष- त्वात्।

केचित्—जयन्तस्योदनादिति।

ततस्तं पिण्डं पर्णपुटेवधायोत्तरेण यजुषा 'नमो नि- षङ्गिण इषुधिमते' इत्येतावतैव मन्त्रसमाम्नायगतेन वृक्षे कस्मिंश्चिदासजति शिक्ये कृत्वावलम्बयति॥

अत्र रुद्रान् जपेत्॥८॥

अत्रास्मिन्काले।

अन्येतु—अत्र वृक्षसमीप इति।

रुद्रान् 'नमस्ते रुद्र मन्यवे' (तै.सं.४-५-१) इत्येकादशानुवाकान् जपेत् चातुस्स्वर्येण तत्रोत्तमानु-

वाके 'अस्मिन्महति' इत्यादिष्वष्टसु 'तेषाँ सहस्रयोजने' (तै.सं ४-५-११.) इत्याद्यनुषङ्गः । तथा 'नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवस्तेभ्यः' 'नमो रुद्रेभ्यो ये अन्तरिक्षे येषां वात इषवस्तेभ्यः' 'नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा' इत्याद्यनुषङ्गः ॥

प्रथमोत्तमौ वा ॥ ९ ॥

अथवा रुद्राणां प्रथमोत्तमावेवानुवाकौ जपेत् ॥

अथ प्रधानहोमकाल एव यत्कर्तव्यं तदाह–

अभित एतमग्निं गास्स्थापयति यथैना धूमः प्राप्नुयात् ॥ १० ॥

एतं होमार्थमग्निमभितः होमाग्नेस्समीप इत्यर्थः । गास्स्वकीयास्स्थापयत्यनुवातं, यथैना गा होमधूमः प्राप्नुयात् ।

केचित्––गोशान्त्यर्थमपीदं कर्मेत्यत्र एतत् ज्ञापकमिति ॥

ता गन्धैर्दर्भग्रुमुष्टिनावोक्षति वृषाणामेवाग्रे ॥ ११ ॥

ता गन्धैश्चन्दनादिना युक्तैः। दर्भग्रुमुष्टिना। दर्भाणां गुरुमुष्टिर्दर्भग्रुमुष्टिः। उकारलोपश्छान्दसः। सन्नखो दृढमुष्टिरित्यर्थः। तेनावोक्षति। तत्र विशेषः—वृषाणां, वृषभमेवाग्रेवोक्षति। एवकारात्तस्मिन्नवोक्ष्यमाणेन्या काश्चिद्गौर्नावोक्ष्यते। ततो गोचराय गाः प्रस्थापयति॥

गवां मर्गेनग्नौ क्षेत्रस्य पतिं यजते॥१२॥

ततः प्रस्थितानां गवां मर्गे मार्गे। छान्दसो ह्रस्वः। अनग्नौ भूमावेव क्षेत्रस्य पतिं यजते॥

ईशानवदावाहनम्॥१३॥

क्षेत्रस्य पतेरावाहनमीशानवत्; 'आ त्वा वहन्तु' इत्येतयेत्यर्थः॥

चतुर्षु सप्तसु वा पर्णेषु नामादेशं दधाति॥१४॥

चत्वारि सप्त वा पर्णानि भूमौ स्थापयित्वा तेषु क्षैत्रपत्यात् स्थालीपाकादोदनमादाय नामादेशं नाम चतुर्थ्यन्तमादिश्य 'क्षेत्रस्य पतये त्वां ददामि' इति दधाति[1]। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' [2]इति स्मरणात्।

[1] क—ददाति. [2] ख. ग—दानधारणयोः.

केचित्—क्षेत्रस्य पतये स्वाहेति ददाति । पूर्वत्र बलिमन्त्रेषु स्वाहाकारस्य दृष्टत्वादिति ।

अत्र तु न[1] सहौदनानि पर्णानि देयानि ; पर्णेष्विति सप्तमीनिर्देशात् ॥

क्षिप्रं यजेत पाको देवः ॥ १५ ॥

अयं चौदनात्मको यागः क्षिप्रमावाहनानन्तरमुदकमेव प्रदाय कर्तव्यः । गन्धादिप्रदानं तु यागोत्तरकालमेव ; यतः पाकोऽल्पो देवः । एतदुक्तं भवति—अनित्यदर्शनत्वात् क्षेत्रस्य पतेः शीघ्रमेव बलिर्देय इति ।

केचित्—पाकः बालः बालवद्गमनशीलः । तथा गन्धादि दत्वैवात्रापि बलिरिति ॥

उत्तराभ्यामुपतिष्ठते ॥ १६ ॥

'क्षेत्रस्य पतिना वयम्' इति द्वाभ्यामृग्भ्यामुपतिष्ठते ॥

'ओदनपिण्डं संवृत्य' इत्यादिना होमबलिशेषाणां प्रतिपत्तिरुक्ता । इदानीमीशानस्थालीपाकशेषस्य प्रतिपत्तिमाह—

स्थालीपाकं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१७॥

---

[1] ख, ग—[न इति नास्ति.]

अयं च प्राकृतप्रतिपत्त्यनुवादो ब्राह्मणबहुत्वं विधातुम् , सर्पिष्मत्त्वं निवर्तयितुं वा ॥

क्षैत्रपत्यस्य प्रतिपत्तिमाह—

क्षैत्रपत्यं प्राश्नन्ति ये सनाभयो भवन्ति ॥ १८ ॥

सनाभयस्सपिण्डाः ॥

यथा वैषां कुलधर्मस्स्यात् ॥ १९ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने विंशः खण्डः.

समाप्तस्सप्तमश्च पटलः.

यद्येषामनुष्ठातॄणां असपिण्डकर्तृकप्राशनमपि कुलधर्मस्तर्हि तथा वा स्यात् ॥

सप्तमे पटलेऽप्येवं कृतं भाष्यानुसारतः ।
श्रीमत्सुदर्शनार्येण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥ १ ॥
अत्रानुक्तं दुरुक्तं वा यत्प्रमादादिहेतुकम् ।
वेदमार्गानुवर्तित्वात्तत्क्षन्तव्यं मनीषिभिः[1] ॥ २ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने
विंशः खण्डः.

समाप्तस्सप्तमश्च पटलः.

---

[1] ख, ग—तत्क्षमध्वं विपश्चितः ॥

अथाष्टमः पटलः

पुनरपि पाकयज्ञान्तरं पुरुषत्रयसम्प्रदानकं तादृशानामष्टकादीनां प्रकृतिभूतं मासिश्राद्धसंज्ञिकं पित्र्यं कर्मोपादिश्यते—

मासिश्राद्धस्यापरपक्षे यथोपदेशं कालाः ॥ १ ॥

मासिश्राद्धस्य मासे मासे श्रद्धया कर्तव्यस्य । अपरपक्षे कृष्णपक्षे । यथोपदेशं 'सर्वेष्ववापरपक्षस्याहस्सु क्रियमाणे पितॄन्प्रीणाति कर्तुस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः' (आप.ध.२-१६-७.) इत्यादिधर्मशास्त्रसिद्धोपदेशानुसारेण काला भवन्ति । 'अपरपक्षे यथोपदेशं कालाः' इति पुनर्वचनस्य प्रयोजनं 'अपरपक्षे पित्र्याणि' (आप.गृ.१-७.) इत्यत्रोक्तम् ।

केचित्—यस्यां तिथौ प्रथममुपक्रमस्तस्यामेवोत्तरे प्रयोगा इति नियमो नास्ति; किन्तु, पूर्णेपि[1] मासे अपरपक्ष एव यथोपदेशं तिथ्यन्तरेपि नित्यः कार्य्यश्च प्रयोग इति ॥

---

[1] ख,ग—अपूर्णेपि.

शुचीन्मन्त्रवतो योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धानयुग्माँस्त्र्यवरानननर्थावेक्षो भोजयेत् ॥ २ ॥

शुचित्वादिगुणयुक्तान् ब्राह्मणान्, अनर्थावेक्षः प्रत्युपकारादिदृष्टप्रयोजनानवेक्षो, भोजयेदिति वाक्यार्थः । पदार्थस्तु, शुचयो वाङ्मनःकायशुद्धाः । न च वाच्यं धर्मशास्त्रे 'शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्' (आप.ध.२-१५-११) इति सर्वार्थमुक्तत्वादिह पुनश्शुचित्ववचनमनर्थकमिति ; यतोल्पविद्यानपि शुचीनेव भोजयेत्, तदभावे वरं क्रियालोपो, न त्वशुचीनित्येवं शुचित्वाकरार्थम् । मन्त्रवतो मन्त्रब्राह्मणवतः । योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धानित्यत्र 'द्वन्द्वात्परं श्रूयमाणः प्रत्येकमभिसम्बध्यते' इति न्यायेन, योन्या असम्बन्धाः, गोत्रेणासम्बन्धाः, मन्त्रेणासम्बन्धाः, इत्यर्थो भवति । तत्र योनिसम्बन्धाश्श्वशुरमातुलमातुलेयादयः । गोत्रसम्बन्धा एकगोत्रास्सपिण्डादयः । मन्त्रसम्बन्धाः याज्ययाजकाध्येत्रध्यापयितारः । यत्तु धर्मशास्त्रे 'मन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान्' (आप.ध.२-१७-४.) इति मन्त्रसम्बन्धव्यतिरेकेणान्तेवास्यसम्बन्धानि-

त्युक्तम् तदङ्गाध्येतृश्रोतृलक्षणमन्त्रसम्बन्धनिषेधाभिप्रायम् ।

ननु सामयाचारिकेष्वेव ब्राह्मणानां मन्त्रवत्त्वं योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धत्वं च सिद्धम्; तदिह किमर्थं पुनरुक्तम्? उच्यते—नित्ये मासिश्राद्धे गृह्योक्तगुणानि भोजयेत् नावश्यं[1] 'धर्मोक्तान् ब्रह्मविदोन्तेवास्यसम्बन्धानित्येवमर्थम् । अयुग्मा विषमसङ्ख्याकाः । त्र्यवराः त्रित्वमवरं सङ्ख्या येषां ते त्र्यवराः । एतच्च पितृपितामहप्रपितामहविषयम् । ततश्च पित्रादीनां त्रयाणां प्रत्येकं त्रीन् पञ्च वा ,[2]न पुनस्सप्तादीन् , .

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥

(३-१२५.) इति मनुवचनात् । नन्वस्मिन् मनुवचने 'पितृकार्ये त्रीन्' इत्युक्त्वा 'न प्रसज्येत विस्तरे' इत्युक्तं; तत्किमिति 'पञ्च वा' इत्युक्तम्? उच्यते—अयुग्मांस्त्र्यवरानिति सूत्रवचनात् । एवं तर्हि 'एकैकमुभयत्र वा' इति विरुद्धः । न; तस्यानुकल्पत्वात् । अत्र यद्यपि मात्रादिभ्यः पृथगेव पिण्डदानदर्शनं; तथापि तासां पृथग्ब्राह्मणभोजनं न भवति,

[1]घ.ङ.भोजयेत् अलाभे नावश्यं.

[2]ख—अथवा सर्वेषां त्रीन्पञ्च वा [इत्यधिकम्.]

होमाभिमर्शनयोः पृथक्त्वादर्शनात् , पितृमात्रर्थब्राह्मण-सङ्ख्यासङ्कलने सत्ययुग्मत्वविरोधात् , आचाराभावाच्च । अपिच—

अष्टकासु च वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।
मातुश्श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

इति मनुवचनादष्टकादिभ्योन्यत्र मासिश्राद्धादौ पृथक्त्वाभावस्स्पष्ट एवावगम्यते । इह च सूत्रकारभाष्य-काराभ्यामनुक्तमपि विश्वेदेवार्थं युग्मानां भोजनं कर्त-व्यम् , 'द्वौ दैवे' इति मनुयाज्ञवल्क्याभ्यामुक्तत्वात् ,

पिशाचा राक्षसा यक्षा भूता नानाविधास्तथा ।
विप्रलुम्पन्ति सहसा श्राद्धमारक्षवर्जितम् ।
तत्पालनाय विहिता विश्वेदेवास्स्वयम्भुवा ॥

इत्यादि छागलेयवचनात्, अविगीतशिष्टाचाराच्च । यदा त्वेक एव ब्राह्मणो लभ्यते, तदा तं पित्राद्यर्थमेव भोजयेत्, प्रधानत्वात् । अङ्गभूतस्य तु वैश्वदेवस्य—

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥
देवतायतने कृत्वा तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥

(११-२०, २१) इति वासिष्ठोक्तविधिनानुष्ठानम् ।

ननु च,

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकं ॥

(या.१-२२८), तथा

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषं मन्त्रविवर्जितम् ॥

(वि. स्मृ. ७५ अध्या), तथैव—

पृथङ्मातामहानां च वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिसम्पन्नं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् ॥

(वि.पु.३-१५-१६) इति याज्ञवल्क्यविष्णुस्मृत्योः विष्णुपुराणे च विधिदर्शनात् मातामहश्राद्धमपि नित्यमेवावगम्यते । तत्किमिति सूत्रकारभाष्यकारौ न ब्रूतः? उच्यते । नैव तत्रापि स्मृत्यन्तरेषु पित्र्यवत्सर्वस्यैव जीवतो द्विजस्य अवश्यं मातामहश्राद्धमपि नियमेन कर्तव्यमिति विधित्सितम् ; कृते अभ्युदयः, अकरणे न प्रत्यवाय इति । कस्य तर्हि नियमेन कर्तव्यमिति विधिरिति चेत् । यः पुत्रिकाकृताया आसुरादिविवाहोढाया वा पुत्रो मातामहेन सह मातुस्सापिण्ड्यं करोति, तस्य मातामहश्राद्धं नियतमेव, अकरणे च प्रत्यवायः । मासिश्राद्धे तु मातुः पृथक् श्राद्धाभावान्मातामहश्राद्धांशभागित्वोपपत्तेः । अथवा यो दौहित्रो

ऽपुत्रस्य मातामहस्याखिलार्थहारी तस्यैतच्छ्राद्धं नियतम् । यथाह लौगाक्षिः—

श्राद्धं मातामहानां च अवश्यं धनहारिणा ।
दौहित्रेण विविज्ञेन कर्तव्यं विधिवत्सदा ॥

इति । इममेवार्थं भारुचिरप्याह—

'यस्मिन् पक्षे अपुत्रो मातामहः, पुत्रिकासुतश्चाखिलद्रव्यहारी, तस्मिन्पक्षे तस्य पिण्डदाननियमः' इत्यादिना ग्रन्थेन । मातामहश्राद्धप्रयोगश्च स्मृत्यन्तरेभ्यो न्यायतश्च प्रत्येतव्यः । तस्मात्सर्वस्य दौहित्रस्य पितृवत्कर्तव्यमेवेति नियमाभावात्सूत्रकारभाष्यकारौ न ब्रूतः ॥

अन्नस्योत्तराभिर्जुहोति ॥ ३ ॥

अत्रान्नशब्देन ब्राह्मणभोजनार्थमन्नं विवक्षितम्, षष्ठ्या चापादानापादेयभावः । तेनायमर्थः—ब्राह्मणभोजनार्थात्सर्वस्माद्धविष्यजातादोदनापूपादेर्होमार्थमेकस्मिन्पात्रे सहोद्धृत्य, तस्मात्पार्वणवदवदानधर्मेणावदायोत्तराभिः 'यन्मे माता' इत्यादिभिस्सप्तभिः प्रत्यृचं प्रधानाहुतीर्जुहोति । न तु बहुमन्त्रक एको होमः, 'एतद्वा

विपरीतम्' (आप.गृ.२१-५.) इति बहुत्वाल्लिङ्गात् । लिङ्गं च एतद्धेति सूत्रव्याख्याने व्यक्तं भविष्यति । अत्र प्रथमद्वितीययोर्मन्त्रयोरमुष्मा इत्यस्य स्थाने विष्णुशर्मण इति चतुर्थ्या पितुर्नामग्रहणम् । एवं तृतीयचतुर्थयोः पितामहस्य, पञ्चमषष्ठयोः प्रपितामहस्य । सप्तमेत्वदश्शब्दाभावान्नास्ति नामग्रहणम् । अनूहश्चात्र द्विपित्रादिकस्यापि, 'तस्मादृचं नोहेत्' इति ऋगूहप्रतिषेधश्रुतेः, 'न प्रकृतावूहो विद्यते' (आप. प. ३-५०) इति प्रकृतावूहनिषेधाच्च[1] । तस्मात् 'पिता वृङ्क्ताम्' इत्याद्येकवचनं पित्रादिसामान्यपरम् । अतएव प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोरनेकपत्नीकस्यापि 'पत्नीं सन्नह्य' इत्येकवचनेनैव सम्प्रैषः ।

ऊह इत्युपदेशः प्रकृतावेव द्वादशाहे "अद्यसुत्यामित्यालेखनः" इत्यूहदर्शनात् ।

'एष ते तत मधुमान्' इत्यादिष्वेष एव न्यायः । जीवपित्रादिकस्तु पित्रादेः पित्रादीनां त्रयाणां मृतानां नामानि गृह्णाति । यस्तु प्रमीतपितृकोयं ध्रियमाणपितामहस्स्यात्, स स्वपितुश्च तत्पितामहप्रपितामहयोश्च नामानि गृह्णीयात् । तथा मन्त्रेषु प्रतियोगि-

[1] ख-ग—पित्रादित्व- ज—पित्रादिद्वित्व.

भेदेपि पितृपितामहप्रपितामहशब्दानामेव प्रयोगः । ऊहपक्षे तु, तत्तत्प्रतियोगिनिर्देशपूर्वकः 'पितुः पिता वृक्ताम्' 'पितुः पितामहो वृङ्क्ताम्' इत्यादिकः प्रयोगः । न च जीवपित्रादिकस्य मासिश्राद्धं नास्तीत्याशङ्कनीयम्,

म्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।
पूर्वेषु त्रिषु दातव्यं जीवेच्चेत्त्रितयं यदि ॥

(म. स्मृ. ३-२२०) इत्यादिवचनजातात् । नन्वेवमपि व्युत्क्रमप्रमीतपित्रादिकस्य नैव घटते,

'व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता ।'

इति व्युत्क्रममृतानां सपिण्डीकरणनिषेधेन सपिण्डीकृतपितृसम्प्रदानके श्राद्धे तत्पित्रादीना[1]मधिकाराभावात् । मैवम्;

पिता यस्य तु वृत्तस्स्याज्जीवेच्चापि पितामहः ।
पितुस्स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥
पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ॥

(म.स्मृ.३-२२१,२२२)इति मनुवचनेन व्युत्क्रमप्रमीतपित्रादिकस्यापि श्राद्धविधानात् । ततश्च व्युत्क्रमाच्चेति निषेधः पाक्षिक इति निश्चयादधिकारोपि पाक्षिको-

[1] ख.ङ.ज—तत्पुत्रर्दीन ।

वगम्यते ॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ४ ॥

एवमन्नहोमान् हुत्वा, अनन्तरमुत्तराः 'स्वाहा पित्रे' इत्याद्याष्षडाज्याहुतीर्जुहोति ॥

एतद्वा विपरीतम् ॥ ५ ॥

यद्वा—विपरीतमेतद्भवति, 'यन्मे माता' इत्याद्याः पूर्वास्सप्ताज्याहुतयः, 'स्वाहा पित्रे' इत्याद्या उत्तराष्षडन्नाहुतय इति ॥

सर्वमुत्तरैरभिमृशेत् ॥ ६ ॥

अथ ब्राह्मणभोजनार्थं हविष्यमहविष्यं च सर्वमन्नं उत्तरैः 'एष ते तत मधुमान्' इत्येतैस्त्रिभिर्मन्त्रैः अभिमृशेत् । एकयत्नेन सर्वस्याभिमर्शनासम्भवे मन्त्रावृत्तिः; शेषिपरतन्त्रत्वाच्छेषाणाम् ॥

क्लृप्तान्वा प्रतिपूरुषम् ॥ ७ ॥

अथवा—पित्राद्यर्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपूरुषं भोजनपात्रेषु क्लृप्तान् प्रकल्पितान् भोज्यपदार्थान् एकै-

केन मन्त्रेण यथालिङ्गमभिमृशेत् । अत्रापि पित्रादेरेकैकस्य ब्राह्मणबहुत्वे युगपदभिमर्शनासम्भवे च तत्तन्मन्त्रावृत्तिः ॥

उत्तरेण यजुषोपस्पर्शयित्वा ॥ ८ ॥

उत्तरेण 'पृथिवी ते पात्रम्' इत्यनेन यजुषा, क्लृप्तानन्नविशेषान् ब्राह्मणान्, हस्ते गृहीत्वोपस्पर्शयित्वा, तं भोजयेदिति शेषः । अत्र च मन्त्रे यद्यपि ब्राह्मणानामिति बहुवचनं तथापि युगपत् स्पर्शयितुमशक्यत्वात् प्रतिपूरुषं मन्त्रावृत्तिः, यथा—'वायवस्स्थ' (तै.सं-१-१-१.) इति मन्त्रः प्रतिवत्सम् । एवं विधेषु बहुवचनं प्रयोगसाधुत्वार्थं, एकप्रयोगवचनप्रयोज्यानेकव्यक्त्यभिप्रायं वा ॥

भुक्तवतोनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य द्वैधं दक्षिणाग्रान् दर्भान् सँस्तीर्य तेषूत्तरैरपो दत्वोत्तरैर्दक्षिणापवर्गान्पिण्डान्दत्वा पूर्ववदुत्तरैरपो दत्वोत्तरैरुपस्थायोत्तरयोदपात्रेण त्रिः प्रसव्यं परिषिच्य न्युब्ज[1]पात्राण्युत्तरं यजु-

[1] क—न्यु ब्ज्य

रनवानं त्र्यवराध्र्यमावर्तयित्वा प्रोक्ष्य पात्राणि द्वन्द्वमभ्युदाहृत्य संवर्तस्समवदायोत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासवराध्र्यं प्राश्नीयात् ॥ ९ ॥

अथ भुक्तवतो व्रजतो ब्राह्मणानागृहसीमान्तमनुव्रज्य प्रदक्षिणीकरोति । एतयोश्च यज्ञोपवीतम् । कथं? प्रदक्षिणे तावत् 'यज्ञोपवीतिना प्रदक्षिणम्' इति साहचर्यात् । अनुव्रजनेऽप्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्येति प्रदक्षिणसाहचर्यात् । तन्त्रेण चैतदुभयं, सम्भवात्[1] । यदि तु कारणवशात्तन्त्राभावः, तदा पृथक्पृथक् । अथ प्रत्येत्य प्राचीनावीती पिण्डदानदेशे दक्षिणाग्रान् दर्भान्, द्वधं द्वेधा संस्तृणाति । तत्र पुरस्तात्पित्राद्यर्थं, पश्चान्मात्राद्यर्थं ; आश्वलायने दर्शनात्, आचाराच्च । ततस्तेषु दर्भेषूत्तरैः 'मार्जयन्तां मम पितरः' इत्यादिभिस्त्रिभिः, 'मार्जयन्तां मम मातरः' इत्यादिभिश्च यथार्हं दक्षिणापवर्गमपो दत्वा अनन्तरमुत्तरैः' एतत्ते ततासौ' इत्यादिभिः, 'एतत्ते मातरसौ' इत्यादिभिश्च यथालिङ्गं त्रींस्त्रीन् दक्षिणापवर्गान् पिण्डान्ददाति ।

---

1 ङ—चैतदुभयं भवति.

पिण्डाश्च हुतशेषाद्भुक्तशेषाच्च समवदाय कर्तव्याः । अत्र पूर्वेषु त्रिषु मन्त्रेष्वसावित्यस्य स्थाने पितृपितामहप्रपितामहानां नामानि सम्बुद्ध्या यथाक्रमं गृह्णाति । उत्तरेषु तु त्रिषु मातृपितामहिप्रपितामहीनम् । 'दक्षिणतोपवर्गः' (आप.गृ.१-१०) इति सामान्यविधिसिद्धस्य इह पुनर्वचनं, पिण्डदान एव दक्षिणापवर्गः, द्वैधं दर्भास्तरणेषु तु पश्चिमापवर्ग इति ज्ञापनार्थम्, तथोभयेषां पिण्डानां प्रत्येकं दक्षिणापवर्गसिद्ध्यर्थं च । अथ पूर्ववत् 'मार्जयन्ताम्' इत्यादिभिरेवापो ददाति ।

केचित्—'तेषूत्तरैरपो दत्वा उत्तरैर्दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् दत्वा' इत्येतयोरपि 'पूर्ववत्' इति पदमपकृष्य त्रिष्वपि सूत्रेषु चोद्यमानं पूर्ववत् पिण्डपितृयज्ञवत्कर्तव्यमिति व्याचक्षते । प्रयोजनं तु "त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयति" (आप.श्रौ.१-८-१०) 'सव्यं जान्वाच्यावाचीनपाणिः' (आप.श्रौ.१-९-१) इत्यादिविधानमिहापि भवतीति । तन्न ; अपकर्षस्यैवायुक्तत्वात्, पूर्ववदित्यस्य पिण्डपितृयज्ञवदित्येवंबुद्ध्यनुदयाच्च । यदि त्वाचारबलात् 'सव्यं जान्वाच्य' इत्यादीहापि कर्तव्यमेवेत्युच्येत, तदा न कश्चिद्दोषः । अथोत्तरैः 'ये च वोत्र' इत्यादिभि-

ष्याङ्गिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं यथालिङ्गं पितॄन् मातॄश्च त्रिस्त्रिरुपतिष्ठते। तृप्यतेत्यनेन त्रिरावृत्तेन उभयांस्तन्त्रेण॥

केचित्—चत्वारो मन्त्राः न षट्। तत्र प्रथमो मन्त्रो 'ये च वोत्र' इत्यादिः 'ताश्च वहन्ताम्' इत्यन्तः उभयेषामुपस्थानार्थः। 'तृप्यन्तु भवन्तः' इति पितॄणाम्। 'तृप्यन्तु भवंत्यः' इति मातॄणाम्। 'तृप्यत तृप्यत तृप्यत' इत्यु[1]भयेमिति॥

तत उत्तरया 'पुत्रान्पौत्रान्' इत्येतया उभयेषां पिण्डान्युगपदुदपात्रेण त्रिः प्रसव्यमविच्छिन्नं परिषिञ्चति। सामान्यविधिसिद्धस्य प्रसव्यस्येह पुनर्वचनं पूर्वत्र "प्रदक्षिणीकृत्य" इति वचनादिहापि प्रादक्षिण्यं स्यादिति शङ्कानिरासार्थम्। अनन्तरं पात्राणि होमार्थानि पिण्डदानार्थानि च।

केचित्—भोजनार्थानि वोददानार्थानि च, न तु होमार्थानीति।

न्युब्ज्य अधोबिलानि कृत्वा। तत उत्तरं यजुः 'तृप्यत तृप्यत तृप्यत' इत्याम्नानत एव त्रिरभ्यस्तम्। अनवान अनुच्छ्वसन्[2]। त्र्यवरार्ध्यं त्रिरभ्यावृत्तिरवरा मात्रा यस्यावर्तनस्य तत्त्र्यवरार्ध्यम् यथा

---

[1] ख.ग.ज—तृप्यत इति त्रिरावृत्तेनो.

[2] ख.ग—अनुच्छ्वासं.

भवति तथावर्तयति। ततश्चावमायामपि मात्रायां तृप्यतेति नवकृत्वोभ्यसितव्यं भवति। एवमनवानं यावच्छक्त्यावर्त्य, ततः पात्राणि न्यग्भूतानि प्रोक्ष्य, द्वन्द्वमभ्युदाहरति। अत्राभ्युपसर्गादुत्तरं कर्म प्रत्युदाहरति। तेषां पात्राणां निरिष्टिकदोषो नास्तीति भावः। अथ शेषस्यान्नस्य ग्रासवराध्यं ग्रासावराध्यम्। छान्दसत्वाद्ध्रस्वः। उत्तरेण यजुषा 'प्राणे निविष्टः' इत्यनेन प्राश्नीयात्। एतच्च सर्वतस्सर्वेभ्योन्नशेषेभ्यस्समवदाय कार्यम्। इदं च प्राशनं भोजनेच्छायामसत्यामपि ग्रासवराध्यमवश्यं प्राश्यं, कर्माङ्गत्वात्। एवं प्राश्य, ततश्शुद्ध्यर्थं यज्ञोपवीत्याचामेत्॥

अथात्रसूत्राणामपूर्णत्वादन्यतस्सिद्धानपि पदार्थानुपसंहृत्य यथाप्रतिभासं प्रयोग उच्यते—पूर्वेद्युस्सायमौपासनहोमं हुत्वा प्राचीनावीती कृतप्राणायामः श्वो मासिश्राद्धं कर्तास्मीति सङ्कल्प्य शुचित्वादिगुणसम्पन्नेभ्यः श्वित्रादिदोषवर्जितेभ्यः कृतसायमाह्निकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्। तत्र प्रथमं यज्ञोपवीती भूत्वा 'श्वो मासिश्राद्धं भविता, तत्र भवद्भिर्विश्वेदेवार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति विश्वेदेवार्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्। ततः प्राचीनावीती 'पित्रर्थे

क्षणः कर्तव्यः' इति पित्रर्थेभ्यः । 'पितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति पितामहार्थेभ्यः । 'प्रपितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति प्रपितामहार्थेभ्यः । एकब्राह्मणपक्षे तु 'पितृपितामहप्रपितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति । मातामहश्राद्धकारी चेत्, ऊहेन 'मातामहार्थे क्षणः' इत्यादिना निवेदयेत् । तत्र चाघारयोस्तदर्थसमिधोराज्यभागयोरग्निमुखाहुतौ स्विष्टकृति प्रायश्चित्ताहुतौ च तथा विश्वेदेवार्थेषु सर्वेषु पदार्थेषु च प्रदक्षिणानुव्रजनयोश्च यज्ञोपवीतमेव । एभ्योन्यत्रासमाप्तेस्सर्वत्र प्राचीनावीतमेव । एतच्च प्रागेवोपपादितम् । कर्तुश्चात्र सङ्कल्पादारभ्य आसमाप्तेर्ब्रह्मचर्यादिव्रतचर्या अनशनं च भवति । भोक्तृणामपि मनूक्तोक्रोधत्वादिः । अथापरेद्युः प्रातस्तान्ब्राह्मणान् गृहमानीय आचान्तानासनेषूपवेश्य पूर्ववद्वितीयमामन्त्रणम् । अत्र त्वद्य श्राद्धं भविष्यतीति भेदः । 'पूर्वेद्युर्निवेदनं अपरेद्युर्द्वितीयं तृतीयं चामन्त्रणम्' इतिवचनात् । अथ तेषां पादान्कुण्डेषु सकूर्चतिलेष्ववनिज्याचमय्य, कुसंरताम्बूलादीनि दत्वा अभ्यज्य स्नानार्थं प्रस्थापयेत् । ते च स्नायुः । ततस्स्वयं च स्नातो ब्राह्मणभोजनार्थादन्नादन्येनान्नेन

वैश्वदेवं पञ्चमहायज्ञांश्च कुर्यात् ।

केचित्——समाप्ते श्राद्धे इति ।

ततोऽपराह्णे प्राचीनावीती ब्राह्मणान्प्रक्षालितपाणिपादानाचान्तानासनेषूपवेशयति । तत्र विश्वेदेवार्थान्प्राङ्मुखान् प्राक्कूलेषु दर्भेषु, पित्राद्यर्थानुदङ्मुखान् द्विगुणभुग्नेषु दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु । श्राद्धागारं च शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे सर्वतः परिश्रितमुदग्द्वारं च भवति । तस्योत्तरपूर्वदेशेऽग्नेरुपासनः । अग्नेर्दक्षिणतः पिण्डप्रदानार्थं स्थण्डिलम् । तस्य दक्षिणतः पित्राद्यर्थानामासनम् । पश्चात्तु विश्वेदेवार्थानामासनम् । स्थण्डिलेषु यथावकाशं पित्रादिभ्यस्त्रिषु पात्रेषु एकस्मिन् वा शास्त्रान्तरोक्तविधिनार्घ्यार्थमुदकग्रहणम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यश्च यथाविधि पात्रान्तरे । तानि गन्धादिभिरभ्यर्च्य, दर्भेषु सादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्याथासनगतानां ब्राह्मणानां हस्तेषु स्वस्मात्स्वस्मादुदपात्रात्पात्रान्तरेणाप आदाय 'विश्वेदेवाः इदं वो अर्घ्यं' 'पितरिदं ते अर्घ्यं' 'पितामहेदं ते अर्घ्यं' 'प्रपितामहेदं ते अर्घ्यं' 'पितृपितामहप्रपितामहा इदं वो अर्घ्यं' इति वार्घ्याणि ददाति । इदमेवार्घ्यदानं श्राद्धे स्वधानिनयनमुदपात्रानयनमिति चोच्यते । पु-

रस्तादुपरिष्टाच्चार्घ्यदानाद्धस्तेषु शुद्धोदकदानम् । ततो गन्धादिभिर्वासोभिरङ्गुळीयकादिभिश्च यथाविभवं ब्राह्मणानामभ्यर्चनम् । ततस्तान् 'उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियताम्' इत्यामन्त्रयते । ते च 'काममुद्ध्रियतां काममग्नौ च क्रियताम्' इति प्रतिब्रूयुः, 'उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषूदपात्रानयनम् । उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते । काममुद्ध्रियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च' (आप. ध. २-१७-१७,१८,१९.) इति धर्मशास्त्रवचनात् । एतच्चोदपात्रानयनं उद्ध्रियतामित्यामन्त्रणं च प्राक्षिकम्, भाष्यकारेणानुक्तत्वात्, उदीच्यवृत्तिरित्यस्य समासस्य उदीच्यानां वृत्तिरुदीच्येषु वृत्तिरित्युभयथापि विग्रहाभ्युपगमाच्च । अथ ब्राह्मणभोजनार्थादन्नात् हविष्यमोदनापूपादिकं एकस्मिन्पात्रे समु[1]द्धृत्य अहविष्यं क्षारादिसंसृष्टमन्यस्मिन्पात्रे उद्धृत्याथ हविष्यं प्रतिष्ठितमभिघार्य अग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्तं कृत्वा 'यन्मे माता' इत्यादिभिस्त्रयोदश प्रधानाहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृतं च तत उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य अहविष्यं स्वाहाकारेण हुत्वाथ 'लेपयोः' इत्यादि तन्त्रशेषं

---

[1] ख—सहो

समाप्य ततः 'एष ते तत' इत्यादिभिस्सर्वमन्नमभिमृश्य अथ पृथक्पृथक्तृतीयमामन्त्रणं पूर्ववदेव कृत्वा। त्रिष्वपि चामन्त्रणेषु 'ओं तथा' इति प्रतिवचनं ब्राह्मणानाम्। ततः कर्तुः प्रार्थनं 'प्राप्नोतु भवान्' इति। ततः 'प्राप्नवानि' इत्यङ्गीकारो भोक्तृणाम्॥

अपरे क्रमान्तरमाहुः—वैश्वदेवपञ्चमहायज्ञानन्तरं अपराह्णे प्राचीनावीती अग्नेरुपसमाधानादि करोति। तत्र स्वधानिनयनपक्षे पात्रसंसादनकाले स्वधापात्राणामपि सादनम्। प्रणीताः प्रणीय विधिवत्स्रुवाग्रहणम्। ततो 'ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य' इत्याद्यग्निमुखान्ते कृते पादप्रक्षाळनादि। उद्ध्रियतामित्यामन्त्र्य, अन्नमुद्धृत्य प्रधानहोमादय इति॥ इहापि पक्षे स्वधानिनयनं पाक्षिकमेव॥

अन्ये तु—मासिश्राद्धे शास्त्रान्तरानुसारान्मन्त्रवन्नियमवद्भोजनदेशसंस्कारं, विश्वेषां देवानां पित्रादीनां चावाहनं, भोजयित्वोद्वासनं चेच्छन्ति। अत्र च पदार्थेषु क्रमे च शिष्टाचारादेव निर्णयः, सूत्रकारभाष्यकाराभ्यामनुक्तत्वात्॥

अथ प्रकृतमुच्यते । भोजनपात्रक्रमानन्नविशेषान् यथास्वं ब्राह्मणानुपस्पर्शयति 'पृथिवी ते पात्रं' इत्येतया 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' इत्येतया च । तस्याश्चान्ते 'विष्णो हव्यं रक्षस्व' इति विश्वेषां देवानां, 'विष्णो कव्यं रक्षस्व' इति पित्रादीनाम् । एवं स्पर्शयित्वाथ भोजयेत् । विभवे सति सर्पिर्मांसादीनि विशिष्टानि दद्यात्; अभावे तैलं शाकमिति । भुञ्जानान्ब्राह्मणानाहवनीयार्थेन ध्यायेत्, पित्रादीन् देवतात्वेन, अन्नं चामृतत्वेन. आत्मानं ब्रह्मत्वेन । भुञ्जानेषु च पराङावृत्य राक्षोघ्नान् पित्र्यान् वैष्णवानन्यांश्च पावमान[1] मन्त्रान् धर्मशास्त्रमितिहासपुराणानि चाभिश्रावयति । तृप्तांश्च ज्ञात्वा मधुमतीरश्रावयति, 'अक्षन्नमीमदन्त' इति च । अथ भूमावन्नं परिकिरति[2]

> ये अग्निदग्धा येनग्निदग्धा ये वा जाताः कुले मम ।
> भूमौ दत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

इति । अथाचान्तेषु पुनरपो दत्वा 'स्वदितम्' इति पित्राद्यर्थान्वाचयति, 'रोचयते' इति विश्वेदेवार्थान् ।

---

[1] ख. ग—पवित्रान्.　　　　[2] ख. ग—प्रकिरति.

ततो यथाशक्ति दक्षिणां दत्वाथ सर्वेभ्योन्नशेषेभ्यः पिण्डार्थं प्राशनार्थं चोद्धृत्य 'अन्नशेषः[1] किं क्रियतां'? इति शेषं निवेदयेत् । ते च 'इष्टैस्सह भुज्यतां' इति प्रतिब्रूयुः । अथ कर्ता

दातारो नोभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव नः[2] ।
श्रद्धा च नो मा व्यपगाद्बहु देयं च नोस्तु ॥

इति प्रार्थयते ।

दातारो वोभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेवव:[2] ।
श्रद्धा च वो मा व्यगमद्बहु देयं च वोस्तु ॥

इति तेषां प्रतिवचनम् । अथ

अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
याचितारश्च नस्सन्तु मा च याचिष्म कंचन ॥

इति च प्रार्थयते । 'अन्नं च वो बहु भवेत्'[3] इत्यूहेनैव प्रतिवचनम् । अनन्तरं 'ओं स्वधा' इत्याह । 'अस्तु स्वधा' इति प्रतिवचनं । अथ ब्राह्मणानां पित्राद्यर्थानां पूर्वं विसर्जनम् । विश्वेषां देवानां पश्चाद्विसर्जनम् । पूर्वोक्तेषु निवेदनादिषु सर्वेषु पदार्थेषु दैवपूर्वत्वमेव । अथ यज्ञोपवीती भुक्तवतोनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य,

---

[1] ख.ग.—षे: [2] ख.ग.—च.
[3] ख-ग-ङ— [अतिथींश्च लभध्वम् । याचितारश्च वस्सन्तु मा च याचध्वं कंचन इत्यधिकम्]

प्राचीनावीती 'द्वैधं दक्षिणाग्रान्' इत्यादि, 'शेषस्य ग्रासवराध्यं प्राश्नीयात्' इत्येवमन्तं यथासूत्रं करोति ।

अत्र चेदं वक्तव्यम् । ब्राह्मणभोजनं होमः पिण्डदानं च त्रीण्यपि मासिश्राद्धे प्रधानानि; अग्न्याधेये भाष्यकारेण[1] धूर्तस्वामिनोक्तत्वात्, वैश्वदेवे विश्वेदेवा इत्यत्र कपर्दिस्वामिनोक्तत्वाच्च ।

केचित्—इह ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानम्, होमः पिण्डदानं च तदङ्गं, अनर्थावेक्षो भोजयेदिति प्रकृत्य तयोर्विधानात् इति ।

अथास्य मुख्यकल्पासम्भवे आमश्राद्धविधिरनुकल्पतयोच्यते—

आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हि ॥

इति बृहत्प्रचेतोवचनात्[2] ।

अत्र व्यासः—

आवाहनं च कर्तव्यमर्घ्यदानं तथैव च ।
एष एव विधिर्यत्रयत्र[3] श्राद्धं विधीयते ॥

---

[1] ङ. ज—[भाष्यकारेणेति नास्ति]

[2] छ—बृहस्पतिचवानत् बृहत्प्रचेतोवचनाच्च । ज—बृहस्पतिप्रचेतसोर्वचनात्.

[3] ङ—अन्न. छ— आम

यद्यद्ददाति विप्रेभ्यः शृतं वा यदि वाशृतम् ।
तेनाग्नौ करणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

इति । अत्र षट्त्रिंशन्मतम्—

आमश्राद्धं यदा कुर्यात्पिण्डदानं कथं भवेत् ।
गृहादाहृत्य पक्वान्नं पिण्डान्दद्यात्तिलैस्सह ॥

इति । प्रयोगसंक्षेपस्तु— पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा ब्राह्मणान्निमन्त्र्य, पूर्वाह्णे स्नात्वा ब्राह्मणानाहूय, पादप्रक्षाळनाद्यर्घ्यदानान्तं कृत्वा, यथाविभवं गन्धवस्त्रादिभिश्च यथार्हमभ्यर्च्य, अग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्र्य अथाग्निमुखान्ते तण्डुलाद्यामद्रव्येण होमकरणम् । ततस्तन्त्रशेषं समाप्य, तण्डुलाद्यामद्रव्यं श्राद्धार्थं ददाति । चरोरभावात्तद्धर्माणामभावः । भोजनाभावाच्च तत्सम्बन्धिनामप्यभावः । ततः पिण्डदानमामेन, गृहादाहृतेन पक्वेन वेति । अत्यन्तापदि तु 'अपि ह वा हिरण्येन प्रदानमात्रं,[1] अपि वा मूलफलैः प्रदानमात्रम्'' इत्यादिबोधायनादिवचनाद्धिरण्यादेर्वा प्रदानमात्रं समस्तधर्मरहितं कुर्यात् । एवं सर्वथापि श्राद्धमवश्यं कर्तव्यम् । न तु कस्यां चिदप्यवस्थायां लोपः । अत्र च श्राद्धविषये यद्यपि,

---

[1] ख—ग—ङ—प्रधानमात्रं [एवमुत्तरत्रापि].

वसवः पितरो ज्ञेयाः रुद्राश्चैव पितामहाः ।
प्रपितामहास्तथादित्याश्श्रुतिरेषा सनातनी ॥

इत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धं बहु वक्तव्यमस्ति ; तथापि विस्तरभयादुपरम्यते ॥

एवं प्रकृतिभूतं मासिश्राद्धं व्याख्यायेदानीं तद्विकृतिभूतं प्रतिसंवत्सरमनुष्ठेयं अष्टकाख्यं पाकयज्ञान्तरं व्याख्यास्यन्, तस्य कालविधिमाह—

या माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्व्यष्टका तस्यामष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते ॥ १० ॥

माघ्याः माघमासस्य सम्बन्धिन्याः पौर्णमास्याः उपरिष्टादूर्ध्वं या व्यष्टका कृष्णपक्ष इत्यर्थः । तस्यां व्यष्टकायां या अष्टमी तिथिः ज्येष्ठया ज्येष्ठानक्षत्रेण सम्पद्यते सङ्गच्छते तामष्टमीमेकाष्टकेत्याचक्षते कथयन्ति ब्रह्मवादिनः । तस्यामष्टका कर्तव्येति शेषः । एकाष्टकायां वपाहोमादि प्रधानं कर्तव्यमित्यर्थः । तामेकाष्टकेत्याचक्षत इति वचन यान्यन्यान्यप्येकाष्टकायां विहितानि, यथा गवामयनदीक्षा, यथा च दीर्घसत्रेषु विज्ञानार्थमपूपेन कक्षस्योपोषणं,

यथैव चोखासम्भरणं, तानि च सर्वाणि यथोक्तलक्षणायामेवाष्टम्यां कार्याणीत्येवमर्थम् । अत्रायमभिप्रायः— यद्यपि माघमासस्य सर्वा कृष्णपक्षाष्टमी ज्येष्ठया न सम्पद्यते; तथापि तस्यामेकाष्टका कर्तव्यैव; पाकयज्ञत्वेन नित्यत्वात्, 'व्यष्टका तस्यां' इत्यधिकग्रहणाच्चेति । ज्येष्ठया सम्पद्यत इति तु प्रायिकाभिप्रायम् । तेनायुक्तायामपि गवामयनदीक्षादीनि लभ्यन्ते ।

केचित्—यदा द्वयोरह्नोरष्टमी, यस्मिन्वा संवत्सरे द्वौ माघमासौ, तत्र या अष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तस्यामेव कर्मनामस[1]म्पन्नायामित्येवमभिप्राय इति ॥

तस्यास्सायमौपकार्यम् ॥ ११ ॥

त्रिपदमिदं सूत्रम् । तस्या अष्टकाया औपकार्यमुपकारकम् । उपकारं करोतीति कर्तरि यत्प्रत्ययः छान्दसः । अष्टकाया अङ्गभूतं कर्मेत्यर्थः । सायं पूर्वेद्युस्सप्तम्याः । सोमयागस्याग्नीषोमीयपशुयागवत्तस्या अष्टकाया अङ्गभूतं कर्म पूर्वेद्युस्सप्तम्यास्सायंकाले कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । न त्विह तस्या अष्टकाया[2] इति सम्बन्धः; नवम्यां वपाहोमादिप्रधानप्रसङ्गात् । न

[1] ख.ग—नासम्प.

[2] ज—एकाष्टकायाः.

चैतद्युक्तम् ; या माध्या इति कालविधानस्यौपकार्यार्थत्वोपपत्तौ 'प्रकरणात्प्रधानस्य' इति न्यायविरोधात्, शास्त्रान्तरेष्वप्रसिद्धत्वाच्च ॥

अथास्यौपकार्यस्य विधिमाह—

अपूपं चतुश्शरावं श्रपयति ॥ १२ ॥

व्रीहीणां चतुश्शरावं तूष्णीं निरुप्य पार्वणवत् पल्लचवहन्तीत्यादिविधिनापूपं श्रपयति । अपूपः प्रथितावयवः प्रसिद्धः । प्रतिष्ठिताभिघारणान्तं च करोति ॥

अष्टाकपाल इत्येके ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकविंशः खण्डः ॥

अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशोष्टाकपालः । सः श्रपयितव्य इत्येके । पुरोडाश इति च प्रसिद्ध आकृतिविशेषः । तेन लौकिकेन प्रकारेण पाक औपासन एव ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने
एकविंशः खण्डः.

अथ द्वाविंशः खण्डः

पार्वणवदाज्यभागान्तेऽञ्जलिनोत्तरयापूपाञ्जुहोति ॥ १ ॥

ततः पार्वणवदग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते, स्वकीयेनावदानधर्मेणापूपात्पुरोडाशाद्वावदाय उत्तरया ऋचा 'यां जनाः प्रतिनन्दन्ति' इत्येतया अञ्जलिना जुहोति । अञ्जलेस्तु 'येन जुहोति' इत्याग्निदिसंस्कारलेपाञ्जनमुपस्तरणाभिघारणहविरवदानानि च विप्रतिषेधादन्यः कुर्यात् । स्विष्टकृतं तु दर्व्यैव जुहोति, नाञ्जलिना ; विकृतौ चोद्यमानो धर्मः प्रधानार्थो भवतीति न्यायात् । न च वाच्यमौपकार्यस्याङ्गत्वात्प्राधान्यमेव नास्तीति ; यतोऽस्यापि स्वाङ्गापेक्षया प्राधान्यमस्त्येव । अत एव 'मन्द्रं दीक्षणीयायामनुब्रूयात्' इति वाङ्नियमस्सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रधानमात्रार्थः न तदङ्गप्रयाजाद्यर्थोऽपि । तथा 'ततस्तूष्णीमग्निहोत्रं जुहोति' इति तूष्णीकत्वमाधानाङ्गभूतस्य नैयामिकाग्निहोत्रविकृतेः प्रधानस्यैव धर्मः न तदङ्गानामपीति । औपकार्यस्य चौषधिहविष्कत्वादेव सिद्धस्य तन्त्रस्य पुनर्वचनं एतत्स्थानापन्नदर्विहोमेऽपि प्राप्त्यर्थमित्युक्तमेव ॥

सिद्धश्शेषस्तमष्टधा कृत्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरति ॥ २ ॥

अपूपस्य शेषस्सिद्धः । उपहरति प्राशनार्थमिति चानुवादः, तं शेषं सर्पिष्मन्तमष्टधा कृत्वा अष्टभ्यो ब्राह्मणेभ्य इति विधातुम् । तेनेह ब्राह्मणैकत्वबाधः ।

केचित्—सिद्धः शेषः इति सूत्रच्छेदः । सिद्धोऽविकृतस्तन्त्रस्स शेषः । तेन दर्व्या होमास्स्विष्टकृतः, जयादिप्रतिपद्यत इति च सिद्धामिति— तेषां, तमष्टधेत्यत्र तमपूपमिति व्यवहितस्य परामर्शो भवेत् ।

एवमौपंकार्यं कृत्वा मासिश्राद्धवद्धोतृभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । श्वोऽष्टकाश्राद्धं भविष्यतीति भेदः ॥

श्वोभूते दर्भेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमीति ॥ ३ ॥

अथ श्वोभूते अष्टम्याम् । ब्राह्मणान् गृहमानीयेत्याद्याग्निमुखान्तं सर्वं मासिश्राद्धवत् कृत्वा, अथ दर्भेणैकेन गां स्त्रियं 'पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमि' इत्यनेन मन्त्रेणोपाकरोति ॥

तूष्णीं पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा तस्यै वपां श्रपयित्वोपस्तीर्णाभिघारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरया जुहोति ॥ ४ ॥

तूष्णीं स्वाहाकारेणापि विना पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति, मन्त्रप्राप्त्यभावात् । देवता चासां प्रजापतिरेव । तस्यै वपामित्यादि व्याख्यातम् । उत्तरया 'वह वपाम्' इत्येतया ॥

मांसौदनमुत्तराभिः ॥ ५ ॥

मांसमिश्र ओदनो मांसौदनः । तं उत्तराभिः 'यां जनाः प्रतिनन्दन्ति' इत्यादिभिस्सप्तभिर्जुहोति । इदं चेह वक्तव्यम्— वपाहोमान्ते गोर्विशसनं कारयित्वान्वष्टकाब्राह्मणभोजनव्यञ्जनार्थं मांसमवशिष्य, इतरत्कृत्स्नं लौकिकप्रकारेण श्रपयित्वा, तदेकदेशं मासिश्राद्धवद्ब्राह्मणभोजनार्थादन्नाद्धोमार्थमुद्धृतेन्ने संसृज्य, तेनैव मांसमिश्रेणौदनेन जुहोतीति । न च मांसौदनयोस्सहपाकश्शङ्कनीयः; गोरालम्भात्प्रागेव होमार्थान्नस्योद्धृतत्वात्, मांसौदनयोः पक्तिवैषम्याच्च ॥

पिष्टान्नमुत्तरया ॥ ६ ॥

पिष्टेन कृतमन्नं पिष्टान्नं पयसि शृतं प्रसिद्धम् । तदुत्तरया 'उक्थ्यश्च' इत्यनया जुहोति । इह च ब्राह्मणभोजनाद्यर्थमवश्यं पिष्टान्नं श्रपयितव्यम् । शृताच्च होमार्थं भेदेन पूर्वमेवोद्धरणम् । मांसौदनस्य पिष्टान्नस्य च पार्वणवत्स्वकीयोवदानधर्मः । पलाशपर्णं चेह वपाहोममात्रे । अन्यद्द्र्व्यैव ॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ७ ॥

उत्तरमन्त्रकरणिका आज्याहुतीरष्टौ जुहोतीत्यर्थः । ते च 'भूः पृथिव्यग्निना' इत्यादयः यजूरूपाः ॥

स्विष्टकृत्प्रभृति समानमापिण्डनिधाना-त् ॥ ८ ॥

स्विष्टकृदादि तन्त्रशेषं, सर्वाभिमर्शनादि च प्रदक्षिणीकृत्येत्येवमन्तं ब्राह्मणभोजनं, पिण्डनिधानं ग्रासवराध्यं प्राश्नीयादित्येवमन्तं, सर्वं पदार्थजातं मासिश्राद्धवदिहापि कर्तव्यमेवेत्यर्थः । तत्र च मांसौदनात्पिष्टान्नाच्च स्विष्टकृते सहावदानमिति भेदः ॥

अन्वष्टकायामेवैके पिण्डनिधानमुपादिशन्ति ॥ १ ॥

या श्वोभूतेन्वष्टकेति विधास्यते तस्यामन्वष्टकायामेव पिण्डनिधानं, पिण्डप्रदानम् नाष्टकायामित्येके आचार्या उपदिशन्ति ।-

केचित्— न पिण्डनिधानमेके इति वक्तव्ये अन्वष्टकायामेवैक इत्येवं वचनमेतज्ज्ञापयति—विकल्पोत्र विधियमानः कृत्स्नस्य कर्मणः सापूपहोमस्य सान्वष्टकस्य विषये भवतीति । तेन दधिहोमः कृत्स्नेनान्वष्टकान्तेनाष्टकाकर्मणा विकल्प्यत इति ।

केचित्तु—अन्वष्टकायां यत्पिण्डनिधानं तदेवास्य, न पुनस्तदस्मिन्प्रदेशे पृथक्कर्तव्यमिति वचनव्यक्त्या[1] कर्मणोसमाप्तत्वसूचनम् । तेनान्वष्टकायामकृतायां न कर्तुर्भोजनं, नापि पञ्च महायज्ञा इति ।

वस्तुतस्तु भाष्यकारेणात्रार्थविशेषस्यानुक्तत्वात्, अन्वष्टकोभयोरपि पक्षयोरिति वक्ष्यमाणत्वात्, अवान्तरप्रयोगस्य समाप्तेरस्पष्टत्वाच्च 'अन्वष्टकायामेवैके' इत्येषोन्वष्टकायामेव पिण्डनिधानं नाष्टकायामिति फलाभिप्रा-

---

[1] घ—वचनस्य.

ग्रो व्यपदेश इति मन्तव्यम् ॥

अथ यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोर्विवेकः---औपकार्ये च, मांसौदनहोमेषु चादितश्चतुर्षु षष्ठे च पिष्टान्नहोमे चाज्यहोमेषु चादितष्षट्सु, दधिहोमे च, आघारादिषु च[1]यज्ञोपवीतं, मन्त्राणां देवलिङ्गत्वात् । अन्यत्र प्रकृतिवत्प्राचीनावीतमेव ॥

ननुचात्र कलियुगे धर्मज्ञसमयाद्गोरालम्भो निषिद्धः तेन यद्यपि 'मांसौदनमुत्तराभिः' इत्यत्र हविरुपसंर्जनीभूतमांसाभावेपि केवलौदनहविष्कहोमैः प्रधानान्तरसहितैः अष्टकाधिकारसिद्धेरुपपत्तिः; तथापि वपाहोमे[2] स्वरूपस्यैवाभावान्न युज्यते । मैवं; प्रमाणबलेन कस्मिंश्चित्प्रधाने निषिद्धेपि प्रधानान्तरैरेव विषयप्रत्यभिज्ञानादधिकारसिद्धेरुपपन्नत्वात् । अत एव दर्शपूर्णमासयोः 'नासोमयाजी सन्नयेत्' 'नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोमीयः पुरोडाशो विद्यते' इति निषिद्धयोरपि सान्नाय्याग्नीषोमीययोस्तद्व्यतिरिक्तैरेवं प्रधानैरधिकारसिद्धिः । इयांस्तु भेदः--- क्वचिच्छ्रुतिर्निषेधिका, क्वचिद्धर्मज्ञसमय इति । धर्मज्ञसमयोपि वेदवत्प्रमाणम् । अथवा---आज्यमेव वपामांसयोस्स्थाने प्रयोक्तव्यम् ।

---

[1] झ,ज---प्राकृतेषु [इत्यधिकम्].　　[2] ज---म.

'आज्येन शेषं संस्थापयेत्' इति पाक्षीवते दर्शनात्; 'आज्यस्य प्रत्याख्यायमवद्येत्' इति दर्शनाच्च । प्राप्तिस्तु नित्यत्वादेवाष्टकायाः कृत्स्नायाः । यद्वा—गोस्थाने छाग एवालब्धव्यः । प्रस्तुतसमानयोगक्षेमे 'ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेत' इत्यत्र गोः पुनरुत्सृष्टस्य स्थाने 'पुनरुत्सृष्टश्छागः' इति भरद्वाजसूत्रदर्शनात् । अपि वात्यन्तलघुरपि दधिहोमपक्षः कलियुगे व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । प्रमाणं तु त्रैविद्यवृद्धाश्शिष्टा एव ॥

एवं मुख्यकल्पमुपदिश्य, अथानुकल्पमुपदिशन्ति—

अथैतदपरं दध्न एवाञ्जलिना जुहोति यथापूपम् ॥ १० ॥

यथा 'यां जनाः' इत्येतया अपूपं जुहोति, तयाऋचा दध्नस्स्वावदानधर्मेणावदायाञ्जलिना जुहोति । पार्वणवच्चाग्निमुखान्ते दधिहोमः, अपूपहोमवच्चावदानम् । 'येन जुहोति तदग्नौ प्रतितप्य' इत्यादिकं लेपाञ्जनं चान्येन कारयितव्यम् । अयं च दधिहोमोष्टम्यां पूर्वाह्णे ।

केचित्—अञ्जलिहोमास्सर्वे अपूर्वाः, नैव तत्र पुरस्तादुपरिष्टात्तन्त्रम्, इति ।

अयं चानुकल्पोपूपहोमाद्याज्याहुतीरुत्तरा इत्येवमन्तानामेव स्थाने वेदितव्यः, नान्वष्टकाया अपि ; आज्याहुत्यन्तं कर्मविधायान्वष्टकायाः प्रागेव अनुकल्पस्य विधानात् । तेनोभयोरपि पक्षयोर्नवम्यामन्वष्टका नित्यैव । तेन दधिहोमपक्षेन्वष्टका नास्तीति निर्मूलम् । अयं च दधिहोमाविधिर्होमानामेव स्थाने ; दध्न एवाञ्जलिना जुहोतीति जुहोतिशब्दस्य स्वारस्यात् । तेनास्मिन्नपि पक्षे ब्राह्मणभोजनपिण्डप्रदानयोरावृत्तिः । तस्मात्सप्तम्यां रात्रौ ब्राह्मणान्निमन्त्र्याष्टम्यां होमस्थाने दधिहोमः, ततोपराह्णे भोजनादि सर्वमविकृतं, नवम्यामन्वष्टकापीति सिद्धम् ॥

अत एव यथार्थं मांसं शिष्ट्वा श्वोभूतेन्वष्टकाम् ॥ ११ ॥

श्वोभूते नवम्यामन्वष्टकाख्यं कर्म कर्तव्यम् । अत एव गोरष्टकायामालब्धायाः मांसं यथार्थं यथाप्रयोजनम् शिष्ट्वा इत्येतत्प्रथमपक्षविषयम् ॥

तस्या मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १२ ॥

तस्मा अन्वष्टकायाः कल्पो मासिश्राद्धवत्कर्तव्य इत्यर्थः । कल्पातिदेशात्सर्वमिह द्रव्यदेवतादिकं प्राप्यते । तस्मान्निमन्त्रणादि ग्रासप्राशनान्तं सर्वं मासिश्राद्धवदविकृतं कर्तव्यम् ॥

अथावशिष्टानां मन्त्राणां येषु विनियोगस्तानि कर्माणि व्याचष्टे—

सनिमित्वोत्तरां जपित्वार्थं ब्रूयात् ॥१३॥

सनिर्याञ्ञा भिक्षणम् ।

केचित्— भिक्षणलब्धं धनमिति ।

या सनिः 'भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो मातापित्रोर्बुभूर्षार्हतश्च नियमविलोपः' 'तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देयम्' (२-१०-१,२) इति धर्मशास्त्रे अवगता, तामुद्दिश्य इत्वा गत्वा । उत्तरान् मन्त्रान् 'अन्नमिव ते दृशे भूयासं' इत्यादीन् सप्त जपित्वा तमर्थं प्रयोजनं ब्रूयात्, यं भिक्षेत तं बोधयति 'आचार्यार्थं भिक्षामि भवन्तम्' इति । एवमुत्तरेष्वपि भिक्षणनिमित्तेषु प्रयोगेषु विशेषः विवाहार्थमित्यादिः । सप्तमे च मन्त्रेऽसावित्यत्र सम्बुद्ध्या दातुर्नामग्रहणम् ॥

इदानीं यदि याञ्चया रथादीनि लब्धानि, तदा केन विधिना स्वीकारः ? इत्युत्तरे विधय आरभ्यन्ते—

रथं लब्ध्वा योजयित्वा प्राञ्चमवस्थाप्योत्तरया रथचक्रे अभिमृशति पक्षसी वा ॥ १४ ॥

रथश्चेल्लब्धः तं कर्मकरैर्वाहाभ्यां योजयित्वाथ तं प्राञ्चं प्राङ्मुखमवस्थाप्य उत्तरया 'अङ्क्तौ न्यङ्क्तौ' इत्येतया रथचक्रे उभे पाणिभ्यां युगपदभिमृशति । अपि वा पक्षसी ईषे ।

अन्यथापि पदार्थमाहुः ॥

उत्तरेण यजुषाधिरूह्योत्तरया प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रयाय यथार्थं यायात् ॥ १५ ॥

तत उत्तरेण 'अध्वनामध्वपते' इत्यनेन यजुषा रथं स्वयमाधिरूह्य । दीर्घश्छान्दसः । उत्तरया 'अयं वामाश्विनौ' इत्येतया । प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रयाय प्रस्थायादृष्टार्थं, ततो यथार्थं प्रयोजनानुसारेण यायात् गच्छेत् ॥

केचित्—लब्ध्वेति वचनात् क्रयादिलब्धस्यापि रथादेः प्रथमारोहणे विधिरयं भवतीति । नैतत्; प्रकृतयाज्ञादिना लब्धरथादिविषयत्वेनैवास्य वाक्यस्य अर्थवत्त्वोपपत्तेः, 'याज्ञया रथादीनि लब्ध्वा' इति भाष्यविरोधाच्च ॥

अश्वमुत्तरैरारोहेत् ॥ १६ ॥

अश्वश्चेद्याज्ञया लब्धः तमुत्तरैर्मन्त्रैः 'अश्वोसि' इत्यादिभिरारोहेत् ॥

हास्तिनमुत्तरया ॥ १७ ॥

पूर्ववद्व्याख्यानम् । उत्तरया 'हास्तियशसं' इत्येतया । असावित्यत्र च सम्बुद्ध्या ऐरावतेति गजनामग्रहणम् । अत्र यद्यपि 'वज्रेणाभिनिदधाम्यसौ' इतिलिङ्गादङ्कुशाभिधानार्थता मन्त्रस्य; तथापि 'हास्तिनमुत्तरयारोहेत्' इति वाचनिकविनियोगस्य बलवत्त्वात्तदनुसार्येव मन्त्रो व्याख्यातव्यः ॥

ताभ्याँ रेषणे पूर्ववत्पृथिवीमाभिमृशेत् ॥ १८ ॥

ताभ्यां तयोरश्वहस्तिनोः । रेषणे मरणे सति । पूर्ववत् हेमन्तप्रत्यवरोहणवत् 'स्योना पृथिवि' इत्येताभ्यां पृथिवीमभिमृशेत् ।

केचित्— ताभ्यां अश्वहस्तिभ्याम् प्रमादाद्भूमौ पतितस्य रेषणे शरीरोपमर्दे जाते इति ॥

संवादमेष्यन्सव्येन पाणिना छत्रं दण्डं चादत्ते ॥ १९ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वाविंशः खण्डः

संवादः ऋणादानादिव्यवहारः ।

केचित्—यत्र स्थाने प्रत्यर्थिभिस्संवदत इति । ऋणादानादिव्यवहारं कर्तुमेष्यन् व्यवहारे जयमिच्छन्नित्यर्थः । शेषं व्यक्तम् ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने
द्वाविंशः खण्डस्समाप्तः.

अथ त्रयोविंशः खण्डः.

दक्षिणेन फलीकरणमुष्टिमुत्तरया हुत्वा गत्वोत्तरां जपेत् ॥ १ ॥

सव्यपाणिधृतच्छत्रदण्ड एव दक्षिणेन पाणिना फलीकरणमुष्टिमुत्तरया 'अव जिह्वक' इत्येतया स्वाग्नौ जुहोति । असावित्यत्र सोमशर्मेति प्रथमया प्रत्यार्थिनो नामग्रहणम् । यावदुक्तधर्मश्चायं[1] होम इति पूर्वमेवोक्तम् ।

केचित्—परिस्तरणमुभयतस्तूष्णीं पर्युक्षणं च कर्तव्यम्, मुष्टिना चावाचीनेन होम इति ।

ततस्संवाददेशं गत्वा प्रत्यार्थिनं पश्यन्नुत्तरां 'आ ते वाचं' इत्येतां जपेत् । इह च सम्बुद्ध्या नामनिर्देशः प्रत्यार्थिन एव ॥

क्रुद्धमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत विक्रोधो भवति ॥ २ ॥

यदि क्रुद्धः प्रत्यर्थी वा, व्यवहारद्रष्टा वा, तत्क्रोध-

---

[1] क—धर्मा चा.

शान्तिं चासाविच्छति, तदा उत्तराभ्यां 'या त एषा' इत्येताभ्यां क्रुद्धमितरं वाभिमन्त्रयेत । अनेन चाभिमन्त्रणेन क्रुद्धो विक्रोधो विगतक्रोधो भवति । फलविधिश्चायम् । नार्थवादमात्रं, सूत्रकारेण बद्धत्वात् ॥

असम्भवेप्सुः परेषां स्थूलाढारिकाजीवचूर्णानि कारयित्वोत्तरया सुप्तायारुसम्बाध उपवपेत् ॥ ३ ॥

यः प्रवत्स्यन् गृहे वा प्रजातन्तुं रक्षितुं स्वभार्यायां परपुरुषशुक्रस्यासम्भवमिच्छति स परेषामसम्भवेप्सुः । तस्योपायोपदेशः । स्थूलाढारिकाया जीवन्त्याश्चूर्णान्यन्येन कारयति । आढारिका गौळिका सरीसृपविशेषः, या शतचरणा नाम । सा च द्विविधा, ग्राम्यारण्या च । तयोरारण्या स्थूला ग्राम्या तन्वी । जीवचूर्णानि चाश्मादिना महता प्रहारेण मार्यमाणायां भवति । ततस्तानि चूर्णान्युत्तरया 'अव ज्यामिव धन्वनः' इत्येतया सुप्ताया भार्यायाः सम्बाधे योनावुपवपेत् । एवं कृते संबाध उपभोगयोग्यो न भवति ॥

अथ यदा परपुरुषशङ्कापैति तदा स्वशुक्रसम्भवसिद्ध्यर्थे भैषज्यमुच्यते—

सिद्ध्यर्थे बभ्रुमूत्रेण प्रक्षाळयीत ॥ ४ ॥

कपिलायाः गोर्मूत्रेण प्रक्षाळयीत सम्बाधम् ॥

अथ यस्य वैश्यस्य, वैश्यवृत्तेर्वा द्विजस्य यद्गृहे पण्यं पणनीयं धान्यान्नरलाद्यप्राणिद्रव्यं क्षारलवणाद्यपि, तस्य सिद्ध्यर्थे व्यवहारसिद्ध्यर्थं अर्घापकर्षादिना लाभार्थं कर्तव्यं कर्माह—

सिद्ध्यर्थे यदस्य गृहे पण्यं स्यात्तत उत्तरया जुहुयात् ॥ ५ ॥

क्रय्यद्रव्यानुसारेणाज्यभागान्तमग्निमुखान्तं वा कृत्वा, तस्मात्पण्यादवदायोत्तरया 'यदहं धनेन' इत्येतया जुहुयात् । अत तत इति वचनान्न प्राणिद्रव्याद्धोमः, ततोवदानेङ्गवैकल्यापत्तेः ।

केचित्—अस्येति वचनादन्येन तद्धितैषिणा होतव्यम् । मन्त्रे चाहमित्यस्य न विरोधः, स एव भूत्वा स जुहोतीति ॥

यं कामयेत नायं मच्छिद्येतेति जीवविषाणे स्वं मूत्रमानीय सुप्तमुत्तराभ्यांस्त्रिः प्रसव्यं परिषिञ्चेत् ॥ ६ ॥

यं भर्तारं सपत्न्यामन्यस्यां वा इन्द्रियदौर्बल्यादनुरक्तं या स्त्री कामयेत अयं भर्ता मत् मत्तो न च्छिद्येत अस्य मय्यविच्छेदेन स्नेहस्स्यादिति सा स्त्री जीवविषाणे जीवन्त्या गोर्विषाणे बलात्पातिते स्वं मूत्रमानीय तेन भर्तारं सुप्तं उत्तराभ्यां 'परि त्वा गिरेरमिहं' इत्येताभ्यां त्रिः प्रसव्यं परिषिञ्चेत् । अत्र चानीयेति वचनात्पूर्वमन्यस्मिन्पात्रे मूत्रयित्वा शौचं च कृत्वा ततो विषाणेवनयनम् ।

केचित्—भृत्यंविषयमेतत् स्वामिनः कर्मेति ॥

अथ भृत्यादीनां पलायितानां पुनरागमनकामस्य कर्माह—

येन पथा दासकर्मकराः पलायेरन् तस्मिन्निण्वान्युपसमाधायोत्तरा आहुतीर्जुहुयात् ॥ ७॥

दासाश्च भृतिकर्मकराश्च दासकर्मकराः । ते येन पथा पलायेरन् तस्मिन्पथि भूमावेव इण्वानि लोकप्रसिद्धानि दारुमयान्युपसमाधाय निधाय तेष्वेवानग्नौ 'पदे जुहोति' इतिवत् उत्तराः 'आवर्तन वर्तय' इत्याद्युत्तरमन्त्रकरणिकास्तास्त्र आज्याहुतीर्जुहुयात् ।

अपूर्वं चेदं कर्म । अत्र यद्यपि दासकर्मकरा इति बहुवचनं; तथाप्येकस्य द्वयोर्वा पलायनेपि भवत्येवेदं कर्म ।

केचित्—पर्थीण्वान्यग्नौ प्रज्वाल्य, तत्राग्नावेव होम इति ॥

यद्येनं वृक्षात्फलमभि निपतेद्वयो वाभि विक्षिपेदवर्षतक्र्ये वा बिन्दुरभि निपतेत्तदुत्तरैर्यथालिङ्गं प्रक्षाळयीत ॥ ८ ॥

यद्येनं द्विजं वृक्षात्फलं अभि उपरि नीचैरकस्मात्पतेत्, यदि वा वयः पक्षी पक्षाभ्यामेनमभि विक्षिपेत् उपरि पक्षपातेन नुनुयात्[1], यदि वा अवर्षतक्र्ये अभ्रशून्ये नभसि तस्माद्विन्दुरपां स्तोकः अभि निपतेत्, व्याख्यातम् । तत्फलनिपातादिभिरुपहतं शरीराङ्गमुत्तरैर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं प्रक्षाळयीत । तत्र 'यदिवृक्षात्' इति फलाभिपाते, 'ये पक्षिणः' इति वयोभिविक्षेपे, 'दिवो नु मा बृहतः' इति बिन्द्वभिनिपाते । यथालिङ्गमिति तु वचनमेकैकस्मिन्निमित्ते

[1]ख—ग—धुनुयात्.

त्रिभिस्त्रिभिः प्रक्षाळनं मा भूदिति ।

अथाद्भुतप्रायश्चित्तम्—

अगारस्थूणाविरोहणे मधुन उपवेशने कुप्त्वां कपोतपददर्शनेमात्यानां शरीरेषणेऽन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्वमावास्यायां निशायां यत्रापां न शृणुयात्तदग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्त उत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

तत्राद्भुताः स्वभावतः पूर्वमभूतास्सन्तो भवन्तीति । उत्पाता इति तु ऊर्ध्वं भवन्ति अव्यक्तावस्थायां प्राप्नुवन्ति । अद्भुताश्चोत्पाताश्चेति द्वन्द्वसमासः । शब्दभेदस्तु भौमदिव्यभेदाभिप्रायः । तत्र दिव्या उत्पाताः रात्राविन्द्रधनुरादित्यलोक[1] इत्यादयः । भौमांस्त्वद्भुतानगारस्थूणेत्यादिना स्वयमेवोदाहरति । अगारस्य स्थूणाः अगारस्थूणाः, तासां विरोहणे अङ्कुरोपजनने । स्थूणाग्रहणं चान्यस्यापि गृहसम्बन्धिनो

[1] ख-ग—रादित्यकील घ—रादित्यनील ङ—रादित्यकीलाल.

वंशादेरनिखातस्यापि प्रदर्शनार्थम् निमित्तविशे-षणत्वात् । मथुन उपवेशन इत्यगार एव । उप-सर्जनस्याप्यगारशब्दस्य योग्यत्वेन बुद्ध्या विभज्य स-म्बन्धः; आरामादिष्वनद्भुतत्वात् । कुम्भः कुम्भी भ्रा-ष्ट्रमम्बरीषमित्यनर्थान्तरम् । तस्यां कुम्भ्यां पचनागार इत्यर्थः । कपोतस्याप्यारण्यस्य पक्षिविशेषस्य पद[1] द-र्शने । कुम्भ्यामित्यपि प्रदर्शनार्थं; अन्तर्गृहेप्यस्याद्भु-तत्वात् । अमा सह वसन्तीत्यमात्याः एकपात्रभो-जनाः पुत्रभ्रात्रादयस्तेषां बहूनां सन्ततं शरीररेष-णे शरीरनाशने मरण इत्यर्थः ।

केचित्—अमात्यानां युगपद्व्याधावपीति ।

अन्येषु चाद्भुतोत्पातेषु उक्तेभ्योन्येषु गृहमध्येवल्मी-कजननादिष्वद्भुतेषु उत्पातेषु च दृष्टेषु सत्सु तत्सूचि-तदुरितशान्त्यादिकामोमावास्यायां निशायां रात्र्यां मु-हूर्तद्वयादूर्ध्वम् ।

केचित्—द्वितीये याम इति ।

यत्रापां वहन्तीनां शब्दं न शृणुयात् ।

केचित्—कुम्भैरुदकानेनानीयमानास्विति ।

तथाभूते देशे अग्न्युपसमाधानादितन्त्रं प्रतिपद्यते ।

[1] पा.—पात.

तन्त्रविधानं चास्य आज्यहविष्ट्वात् । आज्यभागान्त इति त्वर्थकृत्यप्रतिषेधार्थम् । उत्तरा आहुतीः 'इमं मे वरुण....तत्त्वायामि' इत्येकादशाहुतीर्हुत्वा वचनबलाज्जयादि प्रतिपद्यते । अत्र प्रजापतय इति प्रतीकेन "प्राजापत्या व्याहृतीः' इतिवत् 'प्रजापते न त्वदेतानि' इत्येषैव गृह्यते ॥

परिषेचनान्तं कृत्वाभिमृतेभ्य उत्तरया दक्षिणतोऽश्मानं परिधिं दधाति दधाति ॥ १० ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने त्रयोविंशः खण्डः

समाप्तस्थथाष्टमश्च पटलः

समाप्तश्चायमापस्तम्बगृह्यप्रश्नः

ततः परिषेचनान्तं तन्त्रशेषं करोति । शम्याः परिध्यर्थे इति पूर्वमेवोक्तम् ।

केचित्—आज्यभागान्त इत्यनेन तन्त्रप्राप्तौ सिद्धायामग्नेरुपसमाधानादिवचनमग्निमात्रस्य उपसमाधानार्थम् । तेनौपासनशून्यस्येदं कर्म लौकिकेपि भवति । अन्यानि चैवंप्रकाराणि दृष्टफलानि नैमित्ति-

कानि पण्यहोमादीनि, अस्य सर्वान्तेऽग्निविधानस्य सर्वार्थत्वावगमादिति ॥

अभिमृतेभ्य इत्यादिना 'अमात्यानां शरीररेषणे' इत्यस्मिन्नद्भुते कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । अभिमृता आभिमुख्येन मृता योग्यतया[1] जीवन्त एव अमात्यानां सन्ततमरणदर्शनेन स्वयमपि मरणाऽङ्किता इत्यर्थः । तेभ्यस्तदर्थं सन्ततमरणभयनिवृत्त्यर्थं उत्तरया 'इमं जीवेभ्यः' इत्यनया परिधिं मृत्योरन्तर्धानभूतं अश्मानं दक्षिणतो निदधाति । एतच्च तन्त्रशेषान्ते, कृत्वेति क्त्वाप्रत्ययबलात् ।

केचित्—निदधाति प्रतिष्ठापयाति । परिधिवचनाच्च तस्याश्मनः प्रच्यावनं न कर्तव्यमिति ॥

दधाति दधातीति द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिसूचनार्था ॥

इत्थं सुदर्शनार्येण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ।
कृतं भाष्यानुसारेण यथामति यथाश्रुतम् ॥ * ॥
अत्रानुक्तं दुरुक्तं वा मतेर्मान्द्याच्छ्रुतस्यवा ।
सन्मार्गप्रवणानां नः क्षन्तुमर्हन्ति पण्डिताः ॥ * ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने
त्रयोविंशः खण्डः
अष्टमश्च पटलस्समाप्तः ॥
हरिः ओम्.

---

[1] ख—ग—अयोग्यतया.